

ISSN 2409-6806

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

Центр дослідження історії Волині

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

Серія «Історичні науки»

ВИПУСК 34

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2023

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 11 від 30 березня 2023 року)*

*Науковий журнал входить до категорії «Б» переліку фахових видань з історичних наук
(наказ МОН від 24.09.2020 р. № 1188)
та включений до міжнародної наукометричної бази Slavic Humanities Index.*

Редакційна колегія:

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор (*головний редактор*);
Висоцький Р., доктор габілітований, професор;
Давидюк Р. П., доктор історичних наук, професор;
Каспарек Н., доктор габілітований, професор;
Кулаковський П. М., доктор історичних наук, професор;
Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор;
Плохій С. М., доктор історичних наук, професор;
Яремчук В. П., доктор історичних наук, професор;
Атаманенко В. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Близняк М. Б., кандидат історичних наук, доцент;
Марчук В. С., кандидат історичних наук, доцент;
Рибачок І. О., кандидат історичних наук;
Якубович М. М., кандидат історичних наук, доцент;
Смирнов А. І., доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*).

Рецензенти:

Зашкільняк Л. О., доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка;
Стельникович С. В., доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Н 34 Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки» / редкол.: В. В. Трофимович (голов. ред.) [та ін.]. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2023. Вип. 34. 162 с.

ISSN 2409-6806
DOI 10.25264/2409-6806-2023-34

Науковий журнал присвячений проблемам української і світової історії, історіографії та джерелознавства. У ньому представлені наукові зацікавлення дослідників Національного університету «Острозька академія» та інших освітніх і наукових установ України.

Для фахівців-істориків, викладачів, аспірантів і студентів закладів вищої освіти.

УДК 94(082)
ББК 63

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Юрій Пишеничний, Андрій Бардецький, Володимир Марчук

ПОСУД З ЛІТЕРНИМИ ГРАФІТИ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ З ВОЗНЕСЕНСЬКОГО
ЖІНОЧОГО МОНАСТИРЯ ПОБЛИЗУ ДУБНА 6

Микола Близняк

МІСТО НОВИЙ ОСТРОПІЛЬ У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ 13

Геннадій Кучеров, Оксана Палилюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» С. ВИСОКА ПІЧ
ЖИТОМИРСЬКОГО ПОВІТУ У 1920 Р. 27

Роман Михальчук

МЕТОДИ ПОРЯТКУ МІЗОЦЬКИХ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ 32

Володимир Трофимович, Лілія Трофимович

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-
ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР ПІСЛЯ ЇХ
ПОВЕРНЕННЯ З ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА
1950-Х – 1970-ТІ РР.) 37

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Віктор Атаманенко

ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ МАЄТКІВ КНЯЗЯ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО
1577 РОКУ 46

Ірина Скакальська

ЖИТТЄПИС СЕМЕНА ЖУКА: PUBLIC HISTORY 54

Олександр Яремчук

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
НАУКОВЦІВ ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ 59

Тетяна Боряк

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА СРСР (1945 – ПОЧ. 1980-Х РР.): ЯК ПРОПАГАНДА
ПЕРЕТВОРИЛА СВІДЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО РЕПРЕСІЇ ТА ГОЛОД
1932–1933 РР. НА «ПРИГОДНИЦЬКІ РОМАНИ» 66

Тетяна Ющук

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОДОРА МАЦЬКІВА 74

Анастасія Сопельняк

РОЛЬ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА У ДОСЛІДЖЕННІ «БІЛИХ ПЛЯМ»
УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 РР.) 80

Дмитро Симонович

ПОЧАТОК УСТАЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНОГО САМОСТІЙНИЦТВА
В. ЛИПІНСЬКОГО В ТРАКТУВАННЯХ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ 86

Микола Стопчак

ВОЄННО-ІСТОРІЧНА РОБОТА У ТАБОРАХ ДЛЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ
АРМІЇ УНР: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ 95

Світлана Годжал, Наталія Матвійчук

УСНОІСТОРІЧНІ СВІДЧЕННЯ ТА СПОМИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ 104

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Антоніна Скиданова

УКРАЇНЦІ В СИСТЕМІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВО-
ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ115

Андрій Смирнов

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА СПІЛЬНОТА В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД123

Володимир Марчук

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ:
З ІСТОРІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЗМІН У 1921–1939 РОКАХ128

Степан Сняк

ІНЦИДЕНТИ ТА КОНФЛІКТИ В ЖИТТІ ПОЛЬСЬКИХ ПАРАМІЛІТАРНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ В 1921–1939 РОКАХ138

Данило Кравець

ПРАВОПИСНІ ДИСКУСІЇ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.144

Назар Мартинюк

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ СВІТОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ
ЯК ЧИННИК ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНИ В СВІТІ (2014–2022)152

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ161

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 06.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: yurii.pshenychnyi@oa.edu.ua

bardeckyj@gmail.com

volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-6-12

Пшеничний Ю., Бардецький А., Марчук В. Посуд з літерними графіті XVII–XVIII століття з Вознесенського жіночого монастиря поблизу Дубна. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2023. Вип. 34. С. 6–12.

УДК: 904"16/17"(477.82)+7.04

Юрій Пшеничний, Андрій Бардецький, Володимир Марчук

ПОСУД З ЛІТЕРНИМИ ГРАФІТІ XVII–XVIII СТОЛІТТЯ З ВОЗНЕСЕНСЬКОГО ЖІНОЧОГО МОНАСТІРЯ ПОБЛИЗУ ДУБНА

Дослідження Вознесенського монастиря на острові Дубовець в 2018–2022 роках дозволили проаналізувати багаті речові комплекси кінця XVI – першої третини XIX ст. Серед керамічних знахідок було виявлено особливі фрагменти керамічного посуду, які містять нанесені літерні позначення, створені шляхом ретельного продряпування (техніка графіті). Стаття порушує питання призначення, територіальні та хронологічні рамки побутування такого посуду. Огляд європейських монастирських комплексів із подібними знахідками засвідчує широкий культурний контекст цього явища.

Ключові слова: Дубно, Вознесенський монастир, літерні графіті, посуд.

Yurii Pshenychnyi, Andrii Bardetskyi, Volodymyr Marchuk

POTTERY WITH SCRATCHED LETTERS OF XVII–XVIII CENTURIES FROM VOZNESENSKYI MONASTERY NEAR DUBNO

Archaeological excavation of ancient Dubno monasteries, founded by dukes Ostrozki, much disclose the history of these places. In their time, they defined original culture-religion character of the town. Investigation on the territory of Voznesenskyi monastery with large square in 2018–2022 gave possibilities to analyze large items from end of XVI – first third of XIX cc. There were the original fragments of pottery found among ceramic complexes. They have scratched letters in graffiti technique. Total found six specimens of pottery with such kinds of marks. The territorial and chronological frameworks of everyday using of such wares are considered. The review of European monastery complexes with similar finds witnesses about wide culture context of this phenomena. After the discovery these finds, dated of XIII c., in Cistercian monastery in Herkenrode monastery (Belgium), the interest for its study had significantly grown. Subsequent investigation allowed to find many potteries scratched with letters marks in women monasteries in Belgium, Netherlands, France and Lithuania. As far as we know, the fragments identified on the excavation near Dubno are the first facts of such finds in Ukraine. The possibilities of use the pottery with scratched letters are under consider in the article. They are associated with the social structure inside the monasteries. Written sources show that some part of nuns stood out in the economic status and ate better dishes. In addition, this could do novitiates. These pottery might use also in the medical purposes.

Keywords: Dubno, Voznesenskyi monastery, scratched letters, pottery.

Розкопки Вознесенського монастиря широкою площею в 2018–2021 роках дозволили проаналізувати багаті речові комплекси кінця XVI – першої третини XIX ст. Ці роботи стали можливі завдяки об'єднанні зусиль дослідників Державного історико-культурного заповідника м. Дубна, Громадської організації «Дубенський археологічний осередок» та Національного університету «Острозька академія». Дубовець став місцем колективної праці археологів, волонтерів, студентів і школярів. Значна частина отриманих знахідок ще потребує подальшого опрацювання, однак уже сьогодні можна говорити про виявлення тут як рідкісних матеріалів, так і своєрідних явищ тогочасної культури.

Археологічні дослідження Вознесенського монастиря на острові Дубовець у різний час дозволили виявити особливі фрагменти керамічного посуду. Вони містять нанесені літерні позначення, створені шляхом ретельного продряпування т. зв. техніка графіті. Судячи з відомих археологічних комплексів пізньосередньовічного і ранньомодерного часу, це виняткові знахідки. Тому порушення

питання щодо обставин, які викликали побутування такого посуду сприятиме більш ретельним його студіям у майбутньому.

Посуд з літерними позначеннями є прикладом епіграфічних пам'яток та відображає слабо знані звичаї, яких дотримувались у жіночих монастирях. Дубенський Вознесенський монастир на Волині, ймовірно, не був єдиним осередком де він побутував. Із відомих публікацій подібних знахідок, пов'язаних із монастирями в Україні, можна відзначити продряпаний напис з трьох літер на шийці горщика XVII ст. з території Вознесенського жіночого монастиря та напис (можливо неповністю збережений) з двох літер на стінці горщика кінця XVIII ст. з Михайлівського монастиря в Києві [8, с. 129]. Щоправда, стилістично обидва написи нагадують іврит, тому нанесення їх на ці посудини викликано іншими причинами (зокрема, призначенням такого посуду для збирання милостині на Пейсах). Обмежена кількість археологічно досліджених місцезнаходжень монастирів, у тому числі і жіночих, в Україні робить знахідки посуду з графіті на сьогоднішній час слабо вивченими.

Вознесенський жіночий монастир (відомий також як Підборецький) був заснований 8 квітня 1592 р. на острові Дубовець серед Сурмицького ставу в південній околиці Дубна (рис. 1). Принаймні до 1626 р. він належав до Луцько-Острозької православної єпархії. Пізніше, поруч із іншими православними монастирями Дубна, перейшов в унійну церкву та був переданий сестрам-василіанкам Чину Святого Василя Великого. У такому підпорядкуванні проіснував до 18 листопада 1832 р. коли був офіційно скасований Литовською духовною Консисторією. Монастир почав вивчатися археологічно після відкриття цієї пам'ятки Віталієм Ткачем у 1996 р. [6, с. 123].

Чотири зразки посуду із продряпаними літерними позначеннями було знайдено в 1998 р. під час розвідкових шурфувань Віри Гупало. П'ятий зразок відрізняється за технікою виконання від інших: напис на ньому було зроблено чорною фарбою. Літерні позначення нанесено на зовнішні поверхні тарілок і горщиків парами у таких комбінаціях: КК, ?М, МК, MS, E?^{1*} (рис. 2, 1, 2). Вони були виявлені у частково зруйнованому кар'єром об'єкті 1, що мав контури близькі до прямокутника зі збереженими розмірами 1,1×1,35 м. Заповнення об'єкту складала велика кількість керамічного посуду, уламки кахель, скляні, фаянсові, порцелянові і металеві вироби. Тут виявлено п'ять монет, серед яких вдалося атрибуувати шеляги короля Яна Казимира. Таким чином, завершення потрапляння матеріалу до цього об'єкту не може бути датованим раніше 1660-х років. Морфологічні та декоративні риси ряду виявлених у заповненні посудин характерні виробам, що побутували у другій половині XVII–XIX ст. Тому матеріальний комплекс об'єкту датується досить широко: від другої половини XVII до першої половини XIX ст., на що вже звертав увагу В. Ткач [7, с. 112–113]. Сміттєвий характер заповнення вказує на його призначення як ями для скидання побутових відходів.

На відстані близько 8 м на північ від об'єкту 1, В. Ткачем шляхом шурфування було досліджено заповнення об'єкту 2, порушеного видобуванням піску. Саме звідси походить знахідка покришки-миски із нашкрябаними літерними позначеннями. Даний виріб було повністю реконструйовано. Покришка має рівний верх, конічно розхилені стінки, що закінчуються видовженою ніжкою-уступом. До стінки, ближче уступу виробу, прикріплене петельчасте вушко (рис. 2, 4). Покришка належить до типу поширеного у XVII–XVIII ст. Нанесені на стінку літери можуть бути прочитані як KW чи KM. Вони повернуті правильно у положенні в якому покришка покривала іншу посудину, а не тоді, коли використовувалась як миска.

Матеріали отриманні із заповнення об'єкту 2 дуже чисельні і представлені великою кількістю керамічного посуду, кахель, металевими, скляними, фаянсовими і порцеляновими виробами. Нумізматичні знахідки з об'єкту представлені шелягом короля Яна Казимира 1660-х років та півгрошем короля Станіслава Августа 1760-х років. Морфологічні та декоративні риси посуду характерні для другої половини XVII – першої половини XIX ст. Близькість матеріальних комплексів обох об'єктів може вказувати на те, що в минулому вони були об'єднані, і вже в пізніший час вони були розділені кар'єром [1, с. 112]. Для екземплярів посуду з об'єкту 1 та об'єкту 2 характерна часта повторюваність літер.

Шостий зразок посудини з продряпаними літерами було знайдено під час розкопок в 2019 р. у культурному шарі на глибині 0,4–0,5 м. Це фрагмент нижньої частини миски, на стінці якої поблизу уступу до денця нанесено літери, які можуть бути прочитані як E (A?) (рис. 2, 3). Зважаючи на умови знахідки, вписуємо цей фрагмент у найбільш вірогідний хронологічний проміжок побутування – XVII–XVIII ст. [5, с. 18].

* Авторка розкопок у тексті звіту зазначає, що графіті містили дві віднайдені цілі посудини, які не були приведені у таблицях рисунків та невіднайдені у фондах ДІКЗ м. Дубна.

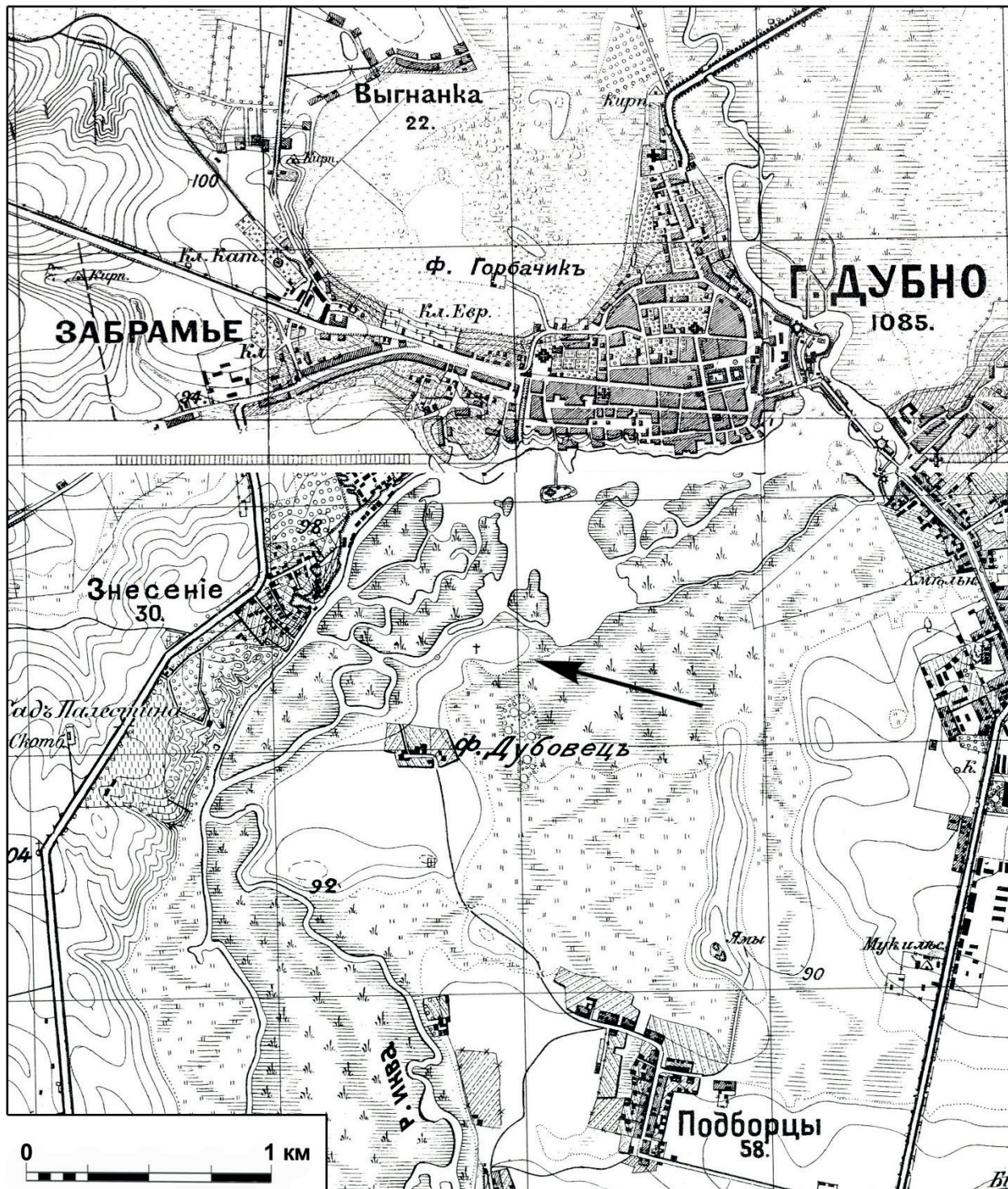

Рис. 1. Розташування острова Дубовець на карті генерального штабу РККА 1939 р. на основі зйомки 1885 р.

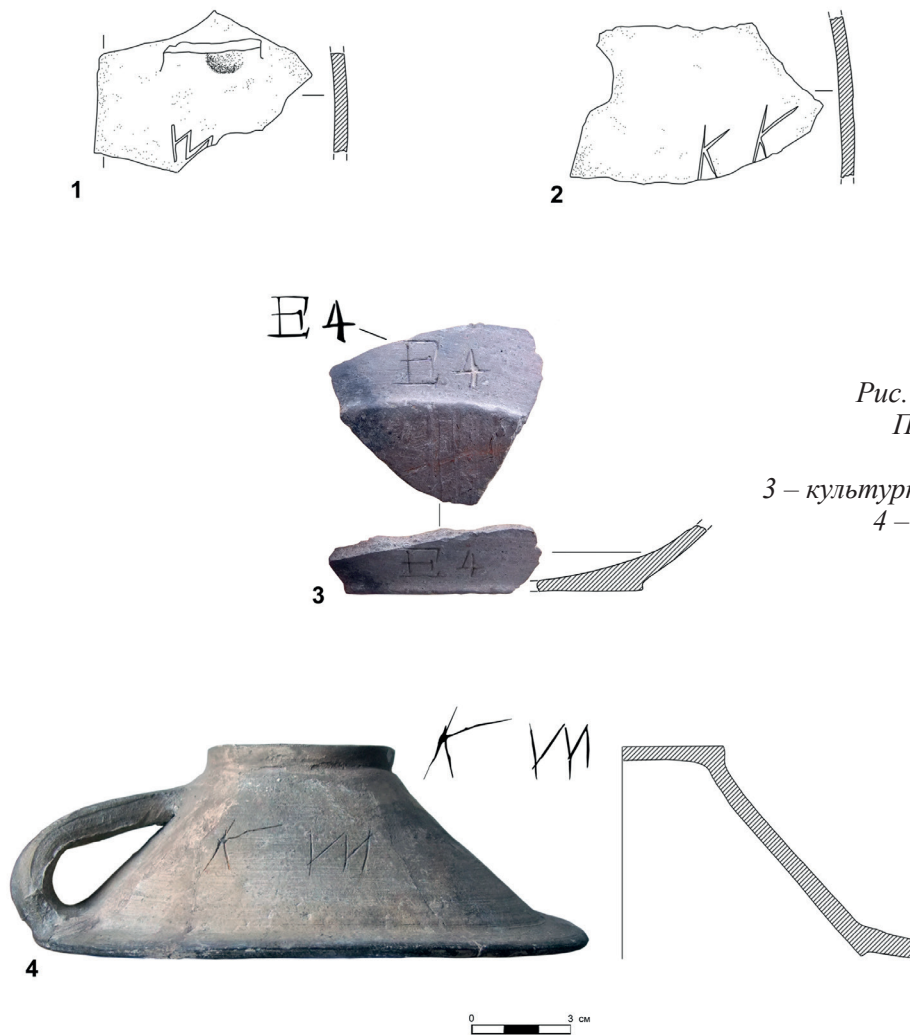

Рис. 2. Дубно, острів Дубовець.
Посуд із літерними графіті.
1, 2 – об'єкт 1 (1998 р.),
3 – культурний шар (розкоп 2, 2019 р.),
4 – об'єкт 2 (1998 – 2001 рр.).

Відносно недавно питання вивчення та інтерпретації посуду з продряпаними позначеннями в монастирях періоду пізнього середньовіччя було представлено у західноєвропейських археологічних студіях. Першим, хто відмітив це явище для території Північно-Західної Європи був Берндт Зіер, який у 1995 р. зробив огляд подібних знахідок із Німеччини та прилеглих країн [11]. Після виявлення вибірки такої групи знахідок, датованих XIII ст. в монастирі сестер цистерціанок в Геркенроді (Бельгія) інтерес до їх вивчення помітно зріс. Подальші дослідження дозволили виявити значну кількість таких пам'яток на території Бельгії. Доктор Коен де Грут відніс до них госпіталь Святої Катерини в Іпрі, монастир бригідок в Дендермонде, монастир св. Клариси в Гентбрюгге, цистерціанське абатство в Гесдені. У цистерціанському монастирі Клерфонтен, у бельгійській провінції Люксембург, знайдено 34 марковані посудини, датовані XVIII ст. У Нідерландах посуд з продряпаними позначеннями виявлений на території семи пам'яток пов'язаних із жіночими монастирями. Зокрема, це францисканські монастирі Святої Агнеси в Лейдені, конвент агніток у Кампені та Вифліємський монастир у Хорні. На території Німеччини дана категорія знахідок відома за комплексами дванадцяти монастирів, зокрема сестер цистерціанок у Любеку і Зехаузені. Є відомості про виявлення такого посуду в Італії. У Франції його знахідки зафіксовано в Шалон-Сюр-Сон, Маркетт-ле-Лілл, Парижі. Відкриття посуду з графіті на території жіночого монастиря у Вільнюсі показало, що це явище було поширене також і на території Східної Європи [9, s. 25].

Найдавніша збірка посуду з продряпаними позначеннями серед комплексів жіночих монастирів відома з території північної Франції і походить з жіночого абатства Святого Бенедикта в Амажі, де датується кінцем VII–VIII ст. Чотири екземпляри посудин тут мали повний напис імені. Важливо відмітити, що цей осередок належав жіночій общині, а тому вірогідно, ці зразки вказують на особливості виникнення чи принаймні є найстарішими засвідченими проявами цієї практики в Європі. Серед пізньосередньовічних комплексів найкраще репрезентовані збірки датуються

Рис. 3. Місцезнаходження посуду з продряпаними літерними позначеннями в жіночих монастирях на території Європи. 1 – Шалон-сюр-Сон, 2 – Париж, 3 – Амаж, 4 – Маркетт, 5 – Іпр, 6 – Петегем, 7 – Гентбрюгге, 8 – Гесден, 9 – Дендермонде, 10 – Тер Камерен, 11 – Геркенрод, 12 – Клерфонтен, 13 – Делфт, 14 – Тіль, 15 – Утрехт, 16–17 – Лейден, 18 – Хорн, 19 – Кампен, 20 – Гесель, 21 – Альтенвальде, 22 – Любек, 23 – Гайлігенрабе, 24 – Зехаузен, 25 – Бренкгаузен, 26 – Фрауензее, 27 – Арнітадт, 28 – Єна, 29 – Німбшен, 30 – Губен, 31 – Бебенгаузен, 32 – Вільнюс, 33 – Дубно.

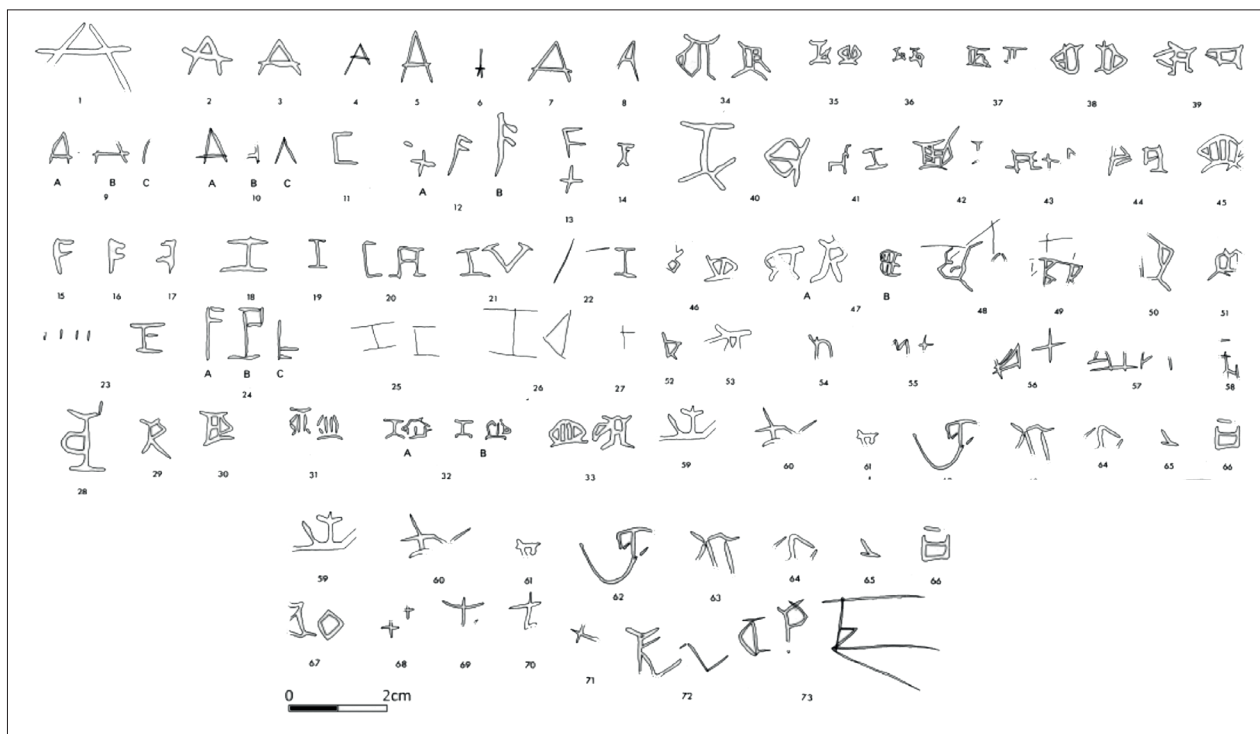

Рис. 4. Монастир Св. Клариси, м. Петегем (Бельгія). Вибірка символів нанесених на посуд технікою графіті.

XV–XVI ст., а найпізніші належать до XVIII ст. На тлі широкої хронології ужитку продряпаних позначень на монастирському посуді нанесення знаків відзначається переважно на посуді для приготування їжі, зокрема посудин з невеликим об'ємом. Столовий посуд із такими позначеннями, за окремими винятками, відсутній.

На матеріалах із жіночого абатства Болъе (Бельгія) серед комплексу посуду початку XVI ст. було виділено 104 посудини з продряпаними знаками серед загальної кількості 886 екземплярів. Тут вони присутні на шести з сімнадцяти виділених типів посуду: келихах, блюдах, сковорідках (типу ринок), пательнях, казанках і квіткових горщиках. Дослідження стильових характеристик написів показало, що наносилися вони різними людьми, вірогідно, власноруч власниками чи користувачами посудин. Головним чином написи складаються з однієї-двох готичних чи романських літер. Окрім них зустрічаються також тризуб, хрест або зірка. Матеріали з Геркенрода включають 13 посудин із написами, однак датовані вони значно ранішим часом – другою чвертю XIII ст. На п'яти посудинах відзначено нанесення двох або трьох літер. Решта містила символи. Таким чином за матеріалами згаданих двох жіночих монастирів були виділені два типи позначень на посуду – буквенні й символічні. Для знахідок із Болъе відзначено ужиток значної кількості ідентичних літер чи їхніх комбінацій, а також широкий спектр символів. Тоді як для Геркенрода навпаки характерна значна варіабельність літер та висока подібність символів [9, s. 24].

Побутування посуду з продряпаними позначеннями серед жіночих чернечих спільнот, ймовірно, слід пов'язувати із особливостями соціальної ідентичності черниць. Це явище зачіпає ряд питань, зокрема таких як структура власності, правила організації життя в общині, наявність особливих звичаїв. Дослідниками було запропоновано декілька інтєпретацій ужитку посуду з графіті у жіночих монастирях. Перша з них пропонує подивитися на це з точки зору умов спільного харчування в рефекторіумах (трапезних). Позначений посуд давав упевненість, що приготована страва потрапляла до тієї особи, якій вона призначалася. Це могло бути наслідком соціальної диференціації, яка зберігалася в общині. Тому черниці з вищим статусом мали переваги щодо якості харчування. Зокрема, як в західноєвропейській, так і монастирі, які розташовувалися на території Речі Посполитої, у тому числі й на Волині, поповнювалася новими сестрами із середовища знаті. Поселяючись у духовній обителі, вони часто привозили із собою особисте майно. Для черниці воно було приданим, яка складаючи духовну обітницю ставала символічною нареченою Ісуса Христа. У Підборецькому монастирі записи про придане черниці, відомі починаючи з 1719 р. [4, с. 96], однак логічно припустити, що такий звичай існував тут і раніше. Приналежні до шляхетського стану молоді особи, які переселялися до монастирів та брали вічні обіти, після цього все одно залишалися шляхтянками. За наявних матеріальних можливостей вони могли утримувати особисту прислугу. Дослідники волинських жіночих василіанських монастирів відзначають, що черниці за бажанням оплачували свої приватні потреби з власних коштів, які одержували від рідні, навчання дівчат, пожертв. Існування приватної власності серед черниць на Волині прослідковане в заборонах єпископа С. Рудницького тримати у своїх келіях курей та іншу домашню птицю, власних корів і кіз, щоб мати молоко до кави [3, с. 35–36].

Друге пояснення щодо ужитку посуду з графіті пов'язане із наявними відомостями щодо існування у монастирях приватних келій, де черниці самі собі могли готувати їжу і харчуватися окремо. Такі індивідуальні келії відомі у монастирях на території Західної Європи. На існування приватності щодо споживання їжі у келіях волинських монастирів, а також надання додаткової їжі до келій на свята свідчать заборони від вищого духівництва на такі прецеденти [2, с. 63].

Користування маркованим посудом могло бути пов'язаним із становою структурою у середині самої обителі, де окрім черниць, виділялись новіціатки, які могли мати окреме місце в трапезній. Є відомості, що в деяких монастирях вони могли мати кращу їжу, у порівнянні з черницями [9, s. 28].

Ще одне трактування ужитку графіті стосується посуду призначеного для медичних цілей. Монастирі нерідко утримувати шпиталі, мали облаштовані місця, у яких зберігалися ліки та засоби для їхнього приготування. Берндт Зіер, беручи це до уваги, запропонував досить вірогідне пояснення, що такий посуд мав знаходитися виключно у конкретних приміщеннях монастиря (наприклад, кухні, шпиталі, ворітні і т. п.) [9, s. 28].

Таким чином, посуд із літерними позначеннями, зробленими шляхом ретельного продряпування з Підборецького Вознесенського жіночого монастиря, має значно ширший територіальний контекст. Коло його аналогій на сьогоденні час добре окреслене для країн Північно-Західної Європи. Виявлення подібних знахідок поблизу Дубна вказує на розповсюдження такого посуду також на

території Волині. Попри запропоновані версії щодо обставин, які викликали його появу, дослідники досі залишають відкритим питання: чому посуд із продряпаними знаками зустрічається виключно у комплексах жіночих монастирів? Подальші дослідження здатні розкрити символічні та практичні особливості ужитку розглянутих виробів, пов'язаних із устроєм жіночих спільнот. Виявлення нових зразків посуду з графіті в Україні та його розгляд у контексті пам'яток на території Європи допоможуть краще вивчити це явище.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бардецький А., Пшеничний Ю., Ткач В. Дослідження споруди 2 на острові Дубовець в місті Дубні. *Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, музейні та музейні аспекти*. Дубно, 2008. С. 109–118.
2. Лось В. Статути жіночих василіанських монастирів. *Волинські історичні записки*. Житомир, 2010. Т. 4. С. 58–67.
3. Лось В. Черниці-василіанки волинських монастирів XVIII–XIX ст.: духовна формація та повсякденне життя. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія : Історичні науки*. Луцьк, 2011. Вип. 23. С. 31–37.
4. Петров Н. Краткие сведения о монастырях Волинской епархии в настоящее время несуществующих. *Волинские епархиальные ведомости*. Почаев, 1867. № 6. С. 91–97.
5. Пшеничний Ю., Бардецький А., Бончковський О., Горобець Л., Долженко Ю., Пшеничний А. Звіт про археологічні розкопки у м. Дубно на острові Дубовець в 2019 р. *Фонди ДІКЗ м. Дубно*. Кн. 5744/н. доп.
6. Ткач В. Археологічні знахідки з Підборецького монастиря (м. Дубно). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 123–127.
7. Ткач В. Острів Дубовець та Підборецький монастир у картографічних джерелах і за даними картографічних досліджень. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Рівне, 2007. Вип. 5. С. 110–115.
8. Чміль Л. До питання про клейма на керамічному посуді XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Вип. 19. Київ, 2010. С. 128–130.
9. De Groote K. Scratched marked pottery from nunneries in north-west Europe: a review and interpretations. *In&Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3*. Faenza, 2015. P. 24–30.
10. Hupalo W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1998. Tom XIX. S. 239–249.
11. Thier B. Besitzmarken auf spätmittelalterlicher und neuzeitlicher Keramik. *Zur Regionalität der Keramik des Mittelalters und der Neuzeit, 26. Internationales Hafnerei-Symposium, Soest 5.10.-9.10.1993. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 32*. Bonn, 1995. P. 167–186.

References:

1. Bardetskyi A., Pshenychnyi Yu., Tkach V. Doslidzhennia sporudy 2 na ostrovi Dubovets v misti Dubni. *Istorko-kulturna spadshchyna Dubna: pravovi, istorychni, muzeini ta muzeini aspekty*. Dubno, 2008. S. 109–118.
2. Los V. Statuty zhinochykh vasylianskykh monastyriv. *Volynski istorychni zapysky*. Zhytomyr, 2010. T. 4. S. 58–67.
3. Los V. Chernytsi-vasylianky volynskykh monastyriv XVIII–XIX st.: dukhovna formatsiia ta povsiakdenne zhyttia. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii : Istorychni nauky*. Lutsk, 2011. Vyp. 23. S. 31–37.
4. Tkach V. Arkheolohichni znakhidky z Pidboretskoho monastyria (m. Dubno). *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Rivne, 2014. Vyp. XII. Ch. 2. S. 123–127.
5. Tkach V. Ostriv Dubovets ta Pidboretskyi monastyr u kartohrafichnykh dzherelakh i za danymy kartohrafichnykh doslidzhen. *Naukovi zapysky Rivnenskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu*. Rivne, 2007. Vyp. 5. S. 110–115.
6. Chmil L. Do pytannia pro kleima na keramichnomu posudi XVII–XVIII st. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. Vyp. 19. Kyiv, 2010. S. 128–130.
7. De Groote K. Scratched marked pottery from nunneries in north-west Europe: a review and interpretations. *In&Around. Ceramiche e comunità. Secondo convegno tematico dell' AIECM3*. Faenza, 2015. P. 24–30.
8. Hupalo W. Wstępne badania w obrębie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. Rzeszów, 1998. Tom XIX. S. 239–249.
9. Thier B. Besitzmarken auf spätmittelalterlicher und neuzeitlicher Keramik. *Zur Regionalität der Keramik des Mittelalters und der Neuzeit, 26. Internationales Hafnerei-Symposium, Soest 5.10.-9.10.1993. Denkmalpflege und Forschung in Westfalen 32*. Bonn, 1995. P. 167–186.

Отримано: 12.02.2023.

Прорецензовано: 27.02.2023.

Прийнято до друку: 15.03.2023.

e-mail: mykola.blyzniak@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-13-26

Близняк М. Місто Новий Остропіль у середині XVIII століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 13–26.

УДК: 94(477.43)

Микола Близняк**МІСТО НОВИЙ ОСТРОПІЛЬ У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ**

У статті зроблено спробу проаналізувати соціально-економічні питання розвитку міста Нового Острополя як одного з міських поселень на теренах Південно-Східної Волині у середині XVIII ст. Місто отримало підтверджувальний королівський привілей на самоврядування і продовжувало надавати послуги у вирішенні повсякденних проблем магдебурзьким правом. Новий Остропіль у середині XVIII ст. перебував у власності Францішка-Фердинанда Любомирського, котрий віддав його в трілітню оренду Барбарі-Урсулі Сангушко. З цієї метою був складений орендний інвентар міста 1751 р. Відтак, місто у першу чергу ставало об'єктом прибутків його власників і орендарів. Загалом в економічному розвитку міста першість належала аграрному сектору, тому Новий Остропіль слід трактувати як незначний міський центр аграрного типу.

Ключові слова: містяни, Новий Остропіль, Волинське воєводство, фільварок, ремісники, повинності, християни, юдеї.

Mykola Blyzniak**THE CITY OF NOVY OSTROPIL IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY**

The article attempts to analyze the socio-economic issues surrounding the development of the city of Novy Ostropil as one of the urban settlements on the territory of south-eastern Volyn in the middle of the 18th century. During this period, the city received confirmation of royal privilege for self-government and continued to use it in solving everyday problems of Magdeburg law. Novy Ostropil was owned by Franzyszko-Ferdinand Lubomyrskyi, who leased it for three years to Barbara-Ursula Sangushko in the middle of the 18th century. For this purpose, the rental inventory of the city was compiled in 1751 and has survived to our time. Therefore, the city first became the object of the profits of its owners and tenants. The agricultural sector played a critical role in the life of the city. Based on the inventory, a detailed architectural image and layout and a list of the buildings in the stockade were restored. The latter were made of pine and oak wood, some elements were made of linden, and the roofs were covered with straw, etc. Among the buildings in the Filvark complex was "Izba", which housed Governor S. Chernetsky. Vinnytsia was one of the city's Filvark structure's profitable objects. The city worked in the city "Entrance" on "Khmelnyskyi Black Way", where its exterior and interior were presented. On the river, Sluch's two mills are arranged according to two and three millstones with steps and foils.

201 households in the city were recorded in the inventory (86.5% were Christians and 13.5% were Jews). Ukrainians dominated here, followed by Poles, and there were the fewest Jews. The Jewish communities of Novy Ostropil and Old Ostropil did not create a single kagal. It was divided into two separate parts, each of which was part of the Kagali of the two nearest cities, Lubar and New Polonny. The number of Jews in Novy Ostropil during 1751–1765 decreased significantly.

Based on the analysis of the inventory, it was possible to obtain separate information about the Ostropil artisans and professional classes of residents of this city. The profession of a shoemaker was among the most sought-after and popular, followed by coopers. The occupation of crafts did not yet give a full opportunity to break with agriculture.

9.5 percent of the city's residents had liberation from general payments and work. In exchange for this, they were engaged to perform certain functions in the structure of the city's economy.

Townsppeople living in tenements made up 9.5% of all residents of Novy Ostropil. They were exempted from general city boards and individual duties, but not all. Craftsmen and those engaged in crafts (carriers, millers, winemakers), church ministers, etc., dominated among the peasants. As a whole, in the economic development of the city, primacy belonged to the agricultural sector; therefore, Novy Ostropil should be interpreted as an insignificant urban centre of the agrarian type.

Keywords: townspeople, Novy Ostropil, Volyn Voivodeship, Filvark, Craftsmen, duties, Christians, Jews.

Актуальність теми дослідження. Містознавство Волині періоду XVIII ст. має низку здобутків, проте потребує подальших поглиблених студій та узагальнень¹. Наявні дослідження урбаністичних осередків воєводства не дають можливості скласти детальний образ волинського міста як центру господарського, культурного й духовного розвитку, зрозуміти повсякдення містян у головних його проявах тощо.

З цієї точки зору достатньо важливо прослідкувати головні аспекти поступу окремих приватновласницьких міст Південно-Східної Волині річпосполитського періоду. Одну з важливих ролей у житті названого регіону раннього Нового часу відігравав Остропіль (пізніше з'являється його супутник – Новий Остропіль), що був заснований князем В.-К. Острозьким (1527 – 1608). Роль цього порубіжного міста в соціально-економічних та воєнно-політичних процесах українських земель від часу заснування у XVI ст. і до середини XVII ст. оцінено на належному рівні в наукових працях українських істориків. У той же час публікацій, які присвячені спеціально історії міста в наступному XVIII ст. вкрай обмаль. Виходячи зі сказаного, актуальність порушеної наукової проблеми не вимагає додаткових аргументацій.

Таким чином у цій розвідці ставимо за мету на основі описово-статистичних джерел середини XVIII ст. проаналізувати головні проблеми соціально-економічного розвитку Нового Острополя.

Історія вивчення. Проблема аналізу соціально-економічних аспектів розвитку міста Нового Острополя в середині XVIII ст. дотепер особливо не привертала увагу дослідників. Лише в одній із публікацій зроблено спробу глибше висвітлити питання повинностей міщан Нового Острополя досліджуваного періоду [5]. Більшість фактів і подій з життя острополян у XVIII ст. взагалі невідомі. Відтак, є потреба заповнити наявні прогалини історичного минулого міста Нового Острополя на основі виявлених і вивчених історичних джерел. Фрагментарні відомості історичного та історико-географічного плану представлені у текстах О. Григоренка, М. Компанського, В. Тхора [9; 17; 28]. У контексті заявленої теми дуже важливі напрацювання польських істориків – Я. Длугоша про формування латифундій роду Любомирських на Волині у тому числі [33] та Т. Корзона про соціально-економічні проблеми історії Польщі у часи Станіслав-Августа Понятовського [34].

Джерельна база статті включає описово-статистичні джерела. У першу чергу це інвентар міста Нового Острополя 1751 р., що зберігається нині в Національному архіві міста Кракова [32]. Історичний документ відзначається вірогідністю зафіксованих у ньому відомостей, однак не всі сторони життя ранньомодерного міста представлені тут повною мірою. Зокрема, відсутні матеріали про землеволодіння міщан, не маємо жодної інформації про замкові укріплення, які часто трапляються в інвентарях міст воєводства цього часу. Фактичні дані, отримані у результаті аналізу інвентаря вперше введено до наукового обігу. Конкретні деталі розвитку міста значно доповнили два контракти на його оренду², укладені між власником та орендарями у першій половині 1750-х рр. [29]. З аналізу цих історичних джерел можна зрозуміти власницьку політику князя Ф.-Ф. Любомирського, який постійно передавав місто в оренду в цей час. Окремі відомості про місто почерпнуті з тарифу подимного податку Київського воєводства 1754 р., що виданий К. Жеменецьким [27].

Для визначення історико-демографічних характеристик міста у порівняльному аспекті використано статистичні дані з тарифу подимного 1775 р. [20]. З цією ж метою залучено описово-статистичні джерела про єврейську громаду на Правобережній Україні, що введені до наукового обігу І. Каманіним [14]. Отже, проаналізовані історичні документи дають можливість з'ясувати головні поставлені у дослідженні завдання.

Місто Остропіль розкинулося на березі річки Случ – місця концентрації оборонно-фортифікаційних ініціатив князя В.-К. Острозького у боротьбі проти татарських нападів. Ґрунтовно проведена магнатом робота із заснування та розбудови міста, на думку А. Заяця, стала запорукою успішності локації Острополя [12, с. 79]. Саме у XVI ст. проходив бурхливий урбаністичний рух на теренах Волині. У випадку з Острополем маґдебурзький привілей, який був правовою базою, мав не лише значний економічний зміст (пожвавлювалося торговельно-економічне життя), але й стратегічний – через місто пролягав так званий Татарський шлях. Місто «ставало щитом, об який не раз розбивалися татарські орди» [13, с.57], тут був збудований замок [12, с.132]. Відтак Остропіль поєднував

¹ Висловлюю щирю подяку заступнику директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею Тарасу Вихованцю за надану допомогу та консультації під час підготовки цієї статті.

² Контракти на оренду міста засвідчені підписами орендарів і відповідними печатками на червоному сургучі. Князь Ф.-Ф. Любомирський фігурує у цих документах як власник інших міст Волині – Межиріча (Корецького) та Любара.

у собі функції економічного та воєнно-адміністративного центру (став одним із воєнних опорних пунктів на р. Случ). Завдяки активній підтримці князя Острозького досить молоде місто вже у першій чверті XVII ст. зайняло першу позицію серед міст Південно-Східної Волині за чисельністю димів – у 1620 р. тут нараховувалося 1250 пляцових і напівпляцових садиб [8, с. 249].

Власне Остропіль у XVI – XVII ст. відносився до тих небагатьох міст (всього 14) Волинського воєводства, де було засновано «нові міста». Останні, за винятком Нового Заслава та Нового Любартова, не творили окремих міських осередків у повному розумінні цього слова, але вказували на потенційні можливості поселення [12, с. 135]. Загалом заснування нових частин міста в науковій літературі трактується з кількох точок зору. За однією із них – ставало частиною урбанізаційного процесу, що спрямовувався магнатами на збільшення міст, надання їм значення ремісничо-торговельних центрів, на заселення після епідемій та спустошливих татарських набігів. Цікава у нашому контексті й думка білоруського історика А. Грицкевича про те, що юридично простіше всього було заснувати поруч з містом (Старим містом) нове поселення (Нове місто), розширивши на нього права, які вже мало Старе місто [10, с. 49]. Таким чином розширювалася просторова конфігурація поселення особливо у випадку, коли ландшафтний чинник виявлявся сприятливим. За спостереженнями І. Ворончук, поділ великих українських міст на Старе й Нове означав перший ступінь ієрархії, коли Нове місто виступало в ролі своєрідного «супроводу» або супутника Старого міста [8, с. 247-248]. У даному випадку необхідно також особливу увагу звернути і на історико-географічні аспекти і в тому числі наявність річкової артерії, яка вже так чи інакше розділяла місто на дві частини.

Отже, внаслідок протекції князів Острозьких на протилежному березі річки Случ загосподарено ширшу територію Острополя – розбудовано Новий Остропіль. Це могло свідчити лише про успішність містобудівельної ініціативи у воєнному та економічному планах, на що накладалася гостра потреба оборони краю у цій частині Волині. Новий Остропіль (Нове місто) вже у першій чверті XVII ст. мало власні укріплення, котрі були обнесені парканами і являли собою своєрідну міську стіну. Нове місто, очевидно, було місцем оселі нових поселенців, яких вже не могло вмістити Старе місто. Перше підпорядковувалося другому, але в той же час Нове місто могло функціонувати і абсолютно автономно, оскільки мало усі необхідні атрибути повноцінного міста, за висновками І. Ворончук, включно до свого окремого міського уряду на чолі з бурмістром [8, с. 249]. Так чи інакше, Старе місто (986 садиб) було більшим за Нове (264 садиби) у 1620 р. в 3,7 рази [8, с. 249].

Близько півтора століття Острополем володіли князі Острозькі. Як відомо, у 1603 р. відбувся поділ володінь між волинським воєводою, краківським каштеляном князем Янушем (1554 – 1620) та його рідним молодшим братом володимирським старостою Олександром Острозьким (1571 – 1603) ще при житті батька. За його умовами місто перейшло у власність Олександра Острозького [15, с. 127]. Його наймолодша донька Анна-Алоїза (1600 – 1654), видана за гетьмана Яна Кароля Ходкевича (1560 – 1621), у 1621 р. провела поділ маєтків вже між своїми доньками. За цим поділом старшій з дочок, Софії Любомирській, зокрема дісталася Остропільська волость з містом Острополем та 22 селами [6, с. 73].

Згодом, у 1642 р. був проведений розподіл маєтностей Станіслава Любомирського та Софії з Острозьких. Першість у виборі батьківських маєтків мав Костянтин Яцек Любомирський (1622 – 1663) як наймолодший спадкоємець. До 1649 р. він перебував на студіях закордоном, а тим часом його опікунами, як старости білоцерківського (з 1631 р.), виступали гетьман і каштелян краківський Станіслав Конецпольський (1591 – 1646), воєвода белзький і руський Якуб Собеський (1591 – 1646) і підканцлер коронний Ежи Оссолінський (1595 – 1650) [33, s. 94-95]. Серед успадкованих у 1642 р. волинських маєтностей натрапляємо на дві частини Острополя із замком [33, s. 95].

Костянтин Яцек Любомирський одружився у 1648 р. з Доміцелією Барбарою Щавінською. У подружжя не було спадкоємців, а після смерті глави роду у 1663 р. розпочався довготривалий процес поділу його спадщини.

У 1668 р. половина Острополя, тобто Старе місто Остропіль з «тієї сторони Случі» відійшло до Героніма Августина (+1706), опата тинецького [21, s. 73, 101]. Останній ще раніше зрікся цих добр на користь великого коронного маршалка Станіслава Гераклія Любомирського (1641 – 1702) [33, s. 100]. Отже, остропільський ключ належав до однієї із важливих структурних частин латифундій Любомирський [33, s. 24]. Крім того до великої латифундійної власності Любомирських у Волинському воєводстві належали ще лабунський, любарський та полонський ключі (всі у Кременецькому повіті, межували між собою на його крайньому сході). Траплялися випадки, коли

Остропіль у документах відзначено як поселення Київського воєводства Житомирського повіту, як це відбулося у 1754 р., коли князя Любомирського зобов'язано сплатити податок з чверть диму. З цього ж джерела дізнаємося, що певну частину передмістя мав у володінні генерал-лейтенант російських військ, хмельницький староста Каспер Любомирський (1724 - 1780). З цієї частин остропільського передмістя він мав сплатити за чверть диму [27, с. 121]. Справа у тому, що річка Случ слугувала кордоном між Волинським та Київським воєводствами. Таким чином правобережна частина усього Остропільського ключа належала до Київщини [18, с. 16, 17]. З центру ключа, міста Острополя, у попередні століття податки сплачувано до волинських воєводських структур, незважаючи на розташування його Нового міста на правому березі [20, арк. 234].

Нові зміни відбулися у XVIII ст. – поступово зникла татарська загроза, потреба у міцних міських мурах, а містяни змушені були пристосовуватися до вимог часу. Потенціал поселень Волині поступово почав відроджуватися з другого десятиліття. Водночас змінювалася економічна інфраструктура, нових рис набувала спеціалізація міст. На цьому шляху міста отримували певну підтримку з боку королівської влади та магнатів і шляхти. Йдеться про повторне надання магдебурзьких привілеїв, грамот на ярмарки та торги тощо. Власне, на думку короля, така система привілеїв мала врятувати урбаністичні осередки від зубожіння. Особливо це стосувалося Південно-Східної Волині, котра значно постраждала від частих нападів турків і татар, неодноразова ставала театром воєнних протиборств тощо. Таким чином низка міст регіону отримали підтверджуючі королівські привілеї на самоврядування в середині та третій чверті XVIII ст. У тому числі, за даними В. Тхора, був і Остропіль, і Базалія [28, с. 141]. Отже, міські жителі продовжували послуговуватися у вирішенні повсякденних проблем магдебурзьким правом, хоч воля власника міста переважала усі норми. Водночас піднесення міст було предметом зацікавлення як королівської влади, так і приватних їх власників. Останні досить часто практикували передачу міста в оренду в обмін на відповідну суму грошей. Так сталося й з Новим Острополем.

У 1751 р. Барбара-Урсула Сангушко (у дівоцтві Дуніна) (1718 – 1791)³ третя дружина Павла Кароля Сангушка (1680 – 1750) отримала у трилітню оренду місто Новий Остропіль з передмістями з рук ольштинського старости Францішка-Фердинанда Любомирського (1712 – 1774)⁴. Як у таких випадках було прийнято – склали орендний інвентар міста Нового Острополя, який дійшов до нашого часу у складі багатого архівного зібрання князів Сангушків [32]. Згідно з дослідженнями проф. М. Ковальського, такі документи з родинного архіву Сангушків мали практичне значення як доказ майнових та соціальних прав, згодом втратили свою актуальність та юридичну силу і зберігалися власниками за родинною традицією [16, с. 60]. Завдяки збереженню такого виду писемних джерел маємо можливість детальніше проаналізувати та зрозуміти міське життя, конкретизувати важливі факти та події, а також назвати постаті пересічних мешканців та окремих управлінців цього міського осередку.

Головною метою передачі міста в оренду було отримання фінансових статків за виділений для оренди термін – три роки. У XVIII ст. він визначався, як правило, однаково для міста і для села і прив'язувався до сільськогосподарського циклу. Постійна потреба магната у грошах диктувала потребу щоразу передавати місто в оренду. Відомі й інші контракти Ф.-Ф. Любомирського, наприклад, з віслицьким скарбником Томашем Виховським, якому віддали місто в оренду на один рік – з 27 березня 1753 р. до 27 березня 1754 р. за суму у розмірі 9.000 злотих [29, с. 1]. Шляхтич Т. Виховський багато літ добре трудився в якості довіреної особи («*plenipotent*») князів Любомирських і для забезпечення вказаної суми йому було надано місто в оренду. Особливо наголошувалося, що в оренду йшло не лише саме місто, але й усі міські угіддя – поля, ріллі, ліси, бори, луки, пасовиська, ставки, озера, річки, млини, оренди, мешканці (християни та юдеї), піддані та тяглі з їх повинностями, чиншами, данинами та усілякими прибутками тощо [29, с. 1]. Опісля знову Новий Остропіль вже з передмістям Левківкою віддано в оренду цехановському старості Міхалу Соколовському за суму 21.000 злотих на три роки – від 27 березня 1754 р. до цього ж року 1757 р. [29, с. 3 v.]. Відтак, прибутковість самого міста в політиці орендарів/власників під таким кутом зору ставала пріоритетним аспектом.

³ Барбара-Урсула Сангушко маршалкова литовська, поетка, перекладачка, філантропка. Була третьою дружиною Павла Кароля Сангушка [3, с. 440].

⁴ Князь Францішек-Фердинанд Любомирський був сином Єжи-Домініка, краківського воєводи, і Магдалени з Тарлів. Він ольштинський староста (1728-1774 рр.), бецький староста 1756-1765 рр., барський староста 1759-1774 рр., коронний мечник (1761-1773 рр.), великий коронний хорунжий (1773-1774 рр.). Не одружився.

Аграрний аспект у житті міста Нового Острополя відігравав одну із ключових ролей. Таким чином на першому плані в інвентарі міста – опис «остропільського двору» та усіх будинків, що належать до фільварку. Завдяки документу маємо детальний образ міського фільварку у Південно-Східній Волині середини XVIII ст. Отже, на фільварковому дворі стояв новий житловий будинок, який був добре потинькований зсередини та з зовнішнього боку білою глиною. Вхідні двері до помешкання були виготовлені з соснових дощок (тартиць) на дерев'яних бігунах (тобто завісах) із залізною антабкою для зачинення та засувам. Над цими дверима зверху розташовувалося невелике віконце з шибамі простими, які були оправлені у дерево, а з боку знаходилися інші малі дубові дверцята з подвір'я для зачинення [32, s. 3].

Увійшовши в сіни з правого боку, розташовувалася «ізба» (або головне приміщення будинку фільварку), до якої були вставлені нові двері з липових дощочок на металевих завісах та із залізною клямкою і заціпкою для зачинення зсередини [32, s. 3]. У цій «ізбі» встановлено чотири вікна столярської роботи, а у кожному вікні – по 16 цілих тафльових шиб. Особливістю вікон була наявність кватирок, що мали невеличкі завіси й відчинялися, а при потребі зачинялися на гачки. Кожне вікно мало «віконце» (тобто йде мова про віконниці – непрозорі щитки для прикривання вікна) з липового дерева із завісами та гачками для зачинення з боку вулиці [32, s. 3].

В «ізбі», традиційно, розташовувалася піч, викладена зеленими новими кахлями, яка поєднувалася з «білим мурованим» камином. Усі пічні споруди були під'єднані вгорі до мурованого комина [32, s. 3]. З цієї «ізби» до алькова можна було потрапити через двері, виготовлені із липи на металевих завісах, при яких встановлені металеві клямка та скобель до зачинення. В алькові було наявних два вікна столярської роботи, оправлені в дерево. У кожному вікні вставлено 16 «тафльових» шиб та по дві кватирки на металевих завісах. З алькова до сіней вели двері з липового дерева, нові, на металевих завісах із заціпкою такою ж для зачинення зсередини, а при них були ще двері, що вели на тил до пекарні, з дощок соснових на дерев'яних завісах із такою ж закруткою. Якщо обернутися від цих дверей вправо в сінях, то по праву руку знаходилася комора для зберігання різних речей з дверима з липових дощочок із залізними заціпкою та скоблем [32, s. 3].

Друга «ізба» розташовувалася навпроти першої і призначалася до резидування «його милості пана» губернатора. Вхідні двері до помешкання шляхтича виготовлені з липи на дерев'яних завісах із металевими заціпками. У будинку такого типу вже знаходилися певні меблі – з лівого боку стояла «столярської роботи» шафа, знизу з двома дверцятами (одні на завісах, а інші – без). Тут було три великих вікна з округлими шибамі з цілого простого скла, оправленими в дерево, під вікнами стояли дві лави. Піч обкладена зеленими кахлями, а при ній стояли дві лави. До цього тут був «білий мурований» (тобто з'єднаний з камином) камінь, а до нього під'єднана піч для випікання. З цієї «ізби» можна було потрапити до алькова через двері з соснових дощок на дерев'яних завісах із металевими заціпкою та скоблем. В алькові було одне вікно оправлене в дерево з округлих шиб простого скла. Всі вікна знадвору зачинялися дерев'яними віконницями на металевих завісах [32, s. 4]. З алькова можна було пройти до комори через прості двері з липового дерева на дерев'яних завісах із металевими заціпкою та скоблем.

У сінях натрапляємо на два каміни «при грубах» з коминами. В опалювальних пристроях стояли дверцята на завісах із закрутками. Описані вище двірські будівлі були «пошиті снопками» [32, s. 4] і становили зразки тогочасної української традиційної «фільваркової» архітектури.

Кухня відносилася до важливих і невід'ємних атрибутів двору – розташовувалася на задньому дворі, була виконана з округлого дубового дерева. Зсередини та ззовні приміщення обліплене глиною та оббите драницями [32, s. 4].

Льох традиційно також належав до важливих об'єктів фільваркової інфраструктури у містах та селах Волині досліджуваного періоду. Він розташовувався неподалік кухні, з лівого боку, був оббитий драницями, мав двоє дверей на дерев'яних завісах з металевими заціпками та скоблями [32, s. 4].

Навпроти льоху стояла пекарня, яка була перекрита снопками, як і інші будівлі цього фільваркового комплексу. Тут стояли соснові двері на дерев'яних завісах [32, s. 4]. Приміщення пекарні мало три віконця з шибамі простого скла, було збудоване з округлого дерева, виліплене глиною.

Поруч з пекарнею розташовувався курник, плетений з хворосту та виліплений глиною. Вхід до нього забезпечувався через старі двері із соснових дощок на дерев'яних завісах. За курником ріс старий садок [32, s. 5].

Стайня по периметру була огорожена частоколом та виплетена хворостом, а дах – перекритий снопами. Брама до стайні була подвійна на дерев'яних завісах з дерев'яним засувом. Зі сторони поля при стайні знаходилося два жолоба, а в середині – двоє ясел та добрий дерев'яний поміст. З тильної сторони у будові були двері в бік міста. З іншого боку розташовувався ще один жолоб та добрі ясла. Всередині для розгородження окремих відділень були закопані шістнадцять дерев'яних стовпчиків [32, s. 5].

Поруч із цією стайнею розташовувалася стадниця (також стайня для худоби, але менших розмірів) обведена частоколом до городу, а в ній знаходилися жолоби, ясла, була перекрита соломною, а в ролі воріт слугували дві жердини. Йдучи зі стадниці, можна було потрапити до хворостяної стаєнки, яка була перекрита соломною з дерев'яними дверима на завісах [32, s. 5].

Наступним найближчим господарським об'єктом виступала велика стайня з хворосту, що виліплена глиною та покрита снопами, мала величезну браму з липового дерева на завісах з дерев'яним засувом. Всередині знаходилися добрі жолоби та ясла на одному боці, а також здійснено розгородження простору дошками, підлога викладена з дилів (грубих дощок, балок чи брусів). За цією стайнею стояв пустою город, який огорожений старим частоколом [32, s. 5].

З іншого боку двору від поля розміщувалася ще одна стаєнка з частоколу, покрита соломною зі старими сосновими дверима на завісах та добрими яслами по одному боці. За нею знову влаштований черговий город, який був огорожений частоколом, тут росли овочі [32, s. 5]. Городи при міських фільварках влаштовувалися досить часто, оскільки це було зручно через наявність відповідних робочих рук, а по-друге, вирощена городина мала значний попит у місті та при самому господарстві.

З цього ж боку розміщувалася ще одна стодола, збудована на дубових стовпах, «снопками пошита». Як правило, у стодолі зберігали снопи, сіно та полову, також тут обмолочували, віяли збіжжя. Вхід до неї забезпечувався дверима, що зачинялися на засув, а також замок. Довкола стодолі стояв частокіл, а також подвійна стара брама на завісах з дубових старих дощок. При брамі стояла стара хвіртка на завісах [32, s. 5, 6].

Неподалік від цієї стодолі розташовувався шпихлір (або зернохочище) з ганочком з округлого дубового дерева, а дах був перекритий снопками. Вхідні двері у шпихлірі виготовлені з дощок соснових і зачинялися вони засувом та замком із металевими ключами. Він був розпланований на п'ять засік, які склалися із вкладених дубових дилів, а підлога викладена сосновими дошками [32, s. 6].

Важливим і прибутковим об'єктом міської фільваркової інфраструктури Острополя слід вважати винницю, продуктом виробництва якої виступали горілка та спирт. Вона перебувала у руках орендарів («do arędy należąca»), як і в інших міських центрах Волинського воєводства. Винниця розташовувалася над річкою Случ, оскільки таке виробництво вимагало наявності значних ресурсів води. Подібною ситуація з розташуванням при річках, наприклад, виглядала і з скарбовою винницею у повітовому місті Кременеці, де вона у 1745 р. стояла над самим Потоком, поруч з двором кременецького городничого «вельможного його милості» Антонія Каміньського⁵ [31, s. 24]. Завдяки інвентарному опису можна у загальних аспектах окреслити зокрема архітектурні особливості самої будівлі. Винниця була зведена з округлого дерева, а дах «пошитий снопками», мала двоє дверей з дерев'яними засувками. На остропільському горітчаною виробництві були наявні три котли, що може означати середню виробничу потужність. Справа у тому, що на Правобережній Україні досліджуваного періоду працювали й більш потужні підприємства з виробництва спирту, які називалися гофельнями. Власне гофельня, за інформацією В. Маркіної, відрізнялася від винниці наявністю великої кількості котлів. Якщо у винниці діяло 1 – 5 котлів, то у гофельні – 18, а такі підприємства вже обслуговували по кількадесят чоловік [22, с. 153]. Тим не менше, виробничі потужності вказаних вище трьох котлів в Острополі відомі у загальних рисах. Отже, характеристики котлів були наступними: перший котел мав ємність 11 літрів та 1 трубку; другий – дванадцять літрів та три трубки; третій – чотирнадцять літрів та дві трубки з «притрубками» потрійними, у яких містилося близько п'яти з половиною літер. Виробництво на винниці тут передбачало й наявність відповідних інструментів та приспособлень. Зокрема, зафіксовано буртак на шістнадцять літрів, вісім дерев'яних кадок (одна з яких для браги) та два черпаки тощо [32, s. 6]. На жаль, ширших відомостей про об'єми виробництва у цій винниці та чисельність працівників у ній не маємо, не знаємо й про кількість переробленого тут

⁵ Городничий А. Каміньський помер перед 21 травня 1742 р., а на час спорядження інвентаря у 1745 р. його функції виконував вже номінований на цю посаду Міхал Рогозинський [36, s. 47].

зерна. Так чи інакше, проте право пропінації, яке активно використовувалося приватними власниками міст Волині забезпечувало безпроблемну реалізацію цього продукту на внутрішньому ринку, в місті. У нашому розпорядженні відсутні конкретні відомості про різновиди напоїв, які тут виготовлялися, проте відомо, що на Волині у цей час виготовляли у винокурнях «ординарну» горілку, «простку», перегнану через два котли «гданську», «алембикову», «оковиту» тощо [4, с. 181].

У Новому Острополі функціонувала корчма «в'їзна», що розташовувалася на «хмельницькому Чорному» шляху. У таких мандрівники, посланці, чиновники могли заночувати, а шинки, що не мали заїзду були менші і менш прибуткові, бо пропонували лише напої та наїдки [25, с. 133]. Як дізнаємося з інвентаря 1751 р., вона відносилася до нових споруд, виконана була з «дерева різного». Тут можна було зупинитися й переночувати, а для цих послуг стояла хатинка. Зовні та зсередини вона була «виліплена» глиною. Досить простим можна назвати інтер'єр будівлі: двері на завісах, «біла» піч, викладена кахлями з комином, а при ній ще невеличка піч для смаження. В будинку була комора, до якої можна було потрапити через двері на завісах із залізними скобами, також при коморі був «льошок» для різних потреб. У цій будівлі було три вікна з шиб простих, що оправлені в дерево. Під вікнами стояли великі лави та великий стіл [32, с. 6]. Такса корчмаря була зафіксована у контракті, вона мала бути сплаченою двома «ратами» (частинами) що півроку [32, с. 15]. Сума прибутків від корчми вражає, бо власнику міста вона приносила 10398 злотих щороку [4, с. 251, 252]. Аналогічна ситуація спостерігалася в усіх містах Волині та сусіднього Поділля, де в реалізації спиртного активну участь брали євреї⁶ тощо. Функціонування корчми тісно пов'язувалося з вище описаною винницею, а також міськими млинами тощо.

На річці Случ працювало два млини, дах яких був покритий снопами. Перший з них мав два жорнових каменя зі ступами та фолюшами, другий – три зі ступами з дуба [32, с.6]. Очевидно, такі потужності могли забезпечувати наявне у місті населення борошном, крупами та іншою можливою продукцією.

Орендарка отримувала також у користування різне начиння, що його залишав «на ґрунті» власник. Мова йде про різноманітні за величиною, формою та станом столи, столики, кадлубки на овочі, бочки, півбочки медові, цебра, діжка для випікання хліба тощо [32, с.6]. Детально описане начиння обов'язково мало бути повернене власнику в належному стані. Фактично поважну частину міської інфраструктури визначали в даному випадку описані вищі фільваркові об'єкти, з якими пов'язано міське повсякдення та економічний розвиток. У загальних рисах усі такі об'єкти на теренах Волині мали досить подібні архітектурно-будівельні риси. Ця думка підтверджується на матеріалах житлових будинків групи фільварків Дубного та околиць, що проаналізовані В. Александровичем [1].

Важливим і невід'ємним показником рівня розвитку міста слід вважати його демографічні характеристики. Інвентар 1751 р. дозволяє ширше розкрити проблему народонаселення, хоч точних даних про загальну чисельність мешканців міста встановити за наявними джерелами неможливо. Отже, упорядники документу зафіксували всього у Новому Острополі 174 християнських будинки та 27 єврейських (див. *табл. 1*). Таким чином всього у Новому Острополі маємо 201 домогосподарство [32, с. 7-12]. В етнічній структурі міста документи дають можливість назвати дві великі громади – християнську (86.5 %) та юдейську (13.5%). Якщо стосовно першої маємо непевності у їх конфесійній приналежності (католики, православні чи уніати, протестанти тощо), то у випадку з другою ситуація досить чітка.

Християнська громада в Новому Острополі була домінуючою і така ситуація притаманна для більшості міст Волинського воеводства досліджуваного періоду. Думку про переважання української громади у місті дають можливість висловлювати наявність декількох християнських храмів, які згодом, вже у XVIII ст. стали унійними і входили до Луцько-Острозької єпархії. Окремі дослідники висловлювали гіпотези щодо наявності в місті одного костелу, а можливо і бернардинського монастиря [17, с. 893]. Більшість імен та прізвищ, що зафіксовані в інвентарі мають українське походження (Кирило Соколюк, Іван Десятник, Андрушко Юнак, Лесько Писарчук, Лесько Козак, Грицько Борейко, Мартин Мазур, Остап Полейчук). Менша група мешканців міста мали імена та прізвища польського походження (Стефан Чарнецький, Еліаш Машталір, Томаш Стангрет) тощо.

⁶ У 1750-х рр. 55 % євреїв – платників податків із Поділля було залучено у торгівлю спиртним [25, с. 125].

Згідно з переписом єврейського населення у Кременецькому повіті 2 січня 1765 р. у Новому Острополі зафіксовано 62 «голови»⁷ [14, с. 30, 103], а в Старому Острополі – 58 [14, с. 30, 102]. Отже, з середини XVIII ст. єврейська громада Нового Острополя зменшилася, а тому відносилася до малочисельних міських громад Волині. Серед ближчих міст з більшою єврейською громадою маємо Любар (405 осіб, до кагалу цього міста записані євреї Нового Острополя) [14, с. 103] та Нове Полонне (344 особи, до кагалу записані євреї Старого Острополя) [14, с. 102]. Чисельність єврейської громади Нового Острополя з 1751 р. до 1765 р. значно зменшилася, що можна пов'язати із економічною привабливістю сусідніх міських центрів через більшу чисельність населення, куди мігрувала людність, а також із розмахом Коліївщини, яка охопила вже у серпні 1768 р. і Волинь [26, с. 303, 304, 312].

Зрештою, за тарифом Скарбової коронної комісії в Острополі в 1775 р. комісари нарахували 192 домогосподарства [20, арк. 234]. Упорядники документу не розділяли місто на дві частини, тобто на Старий та Новий Острополі, тому подальші підрахунки та історико-порівняльні демографічні характеристики міста вельми ускладнені. Таку ж саму цифру будинків (тобто 192) у Острополі подав Т. Корзон, але для 1788 року, запозичивши ці дані у іншого історика А.Ф. Бюшинга [34, с. 303].

Професійну зайнятість населення Нового Острополя можливо встановити на основі аналізу прізвищ/патронімів (переважна більшість з них еволюціонувала у прізвища), хоч така дослідницька операція має певний елемент гіпотетичності. Більшу вірогідність становлять записи на полях інвентаря на кшталт «війт», «десятник», «пахолок міський», «пахолок замковий», «стадник», «козак двірський» тощо. Отже, у місті зафіксовано домогосподарство війта – ним був у 1751 р. Микола Коваленко. У його господарстві нараховувалося два воли та чотири коні, якими він обробляв власну ріллю. Вже наявність цієї робочої худоби дозволяє віднести його до заможних мешканців міста. Як і в більшості випадків, що траплялися в інших містах воєводства, війт не сплачував жодних податків і не відбував жодних повинностей [32, с. 9]. Він належав до ключових фігур у місті з магдебурзьким правом, його, як правило, міг призначати власник міста з кола своїх слуг чи клієнтів. Війт очолював лаву і мав займатися судочинством у кримінальних справах, але на практиці лава і рада на Волині функціонували під керівництвом війта [11, с. 124, 125, 127].

Важливою ланкою економічного розвитку міста необхідно назвати професійну зайнятість населення. На основі аналізу інвентаря вдалося отримати окремі відомості про остропільських ремісників та професійні заняття мешканців цього міста, проте жодних згадок про цехову організацію ремісників у місті не маємо. Таким чином до найбільш затребуваних та популярних належала професія шевця. Шевське ремесло відносилось до середніх за престижністю і в переважній більшості міст Волинського воєводства шевці за чисельністю домінували над іншими ремісничими спеціальностями. В Новому Острополі маємо відомості про чотирьох таких ремісників (Олексій Швець, Грицько Швець, Іван Швець, Юсько Швець) [32, с. 8, 10]. Характерно, що двоє з них (Іван Швець та Юсько Швець) вже не відбували панщини, а сплачували грошовий чинш та натуральні данини. Таким чином свої зусилля ці два шевці могли більше скеровувати на заняття професійні, а не сільськогосподарські. З іншого боку, в умовах невеликого міста аграрного типу ще не могло відбутися повного розриву ремесла з сільським господарством, бо зокрема кожен з них мав давати по одному мотку пряди, одну курку та два яйця тощо.

Друге за чисельністю місце посіли бондарі, адже їх продукція, що виготовлялася з дерева (бочки для харчових продуктів, відра тощо), була потрібна у місті постійно. Остропільські бондарі Йолтів Бондар, Андрушко Бондар та Лесько Бондар мали у своєму господарстві по одному коневі, а перший з них мав ще й вола [32, с. 9, 10]. Робоча худоба була потрібна для обслуговування господарських та ремісничих потреб. Жоден з бондарів не перебував на чинші, адже всі відбували панщину два дні та сплачували натуральні данини. Очевидно, ремесло бондаря не давало ще значних прибутків у місті, тому логічною виглядала необхідність звернення до аграрної складової як найбільш надійної для виживання та прогонування власної родини в цей період.

Кушнірством у місті займалися два майстри (Іван Кушнір та Федір Кушнір) [32, с. 8, 9]. Їх професія у великих містах належала, як правило, більш заможним ремісникам і займалися вони пошиттям хутряних виробів або торгівлею хутром та шкірами. Міщанська рента названих кушнірів виключала питання відбування панщини, що давало можливість більше уваги зосередити на професії.

⁷ Якщо у 1751 р. маємо 27 власників домогосподарств, то використавши коефіцієнт диму чи біологічної міщанської родини, запропонованого І. Ворончук, що дорівнює 8.5 осіб для волинської міської домогосподарської структури [7, с. 324] отримаємо приблизне число осіб – 229. Зменшення чисельності євреїв спостерігається таким чином більше як у 3.5 рази.

Різників у місті працювало двоє, як правило, вони займалися забоем худоби і продажем м'яса. Один із них Харко Різник був християнином [32, s. 9], а інший Йосф Різник – юдеєм [32, s. 7]. Таким чином обидві національні громади забезпечувалися відповідними м'ясними продуктами.

Мельники Харко Мельник та Олексій Мельник обслуговували потреби двох міських млинів. Кожен з них сплачував найбільшу грошову ренту у розмірі 32 злотих⁸, вони звільнялися від усіх інших повинностей [32, s.10]. Відзначене вище, а також відсутність у мельників робочої худоби може свідчити про їх заангажованість лише у борошномельному міському промислі, який міг давати хороші прибутки.

Винників у Новому Острополі зафіксовано двох. Іван Винник належав до християнської громади, а Мендель Винник – до юдейської (*див. табл. 1*). Винник-християнин перебував на чинші і сплачував 15 злотих щорічно, а також натуральні повинності [32, s. 10].

Окремо слід виділити двох паламарів, служителів православної церкви, які могли дзвонити у дзвони, а також співати на криласі й допомагати під час літургії. У місті до кінця 1760-х рр. існувала давня Свято-Миколаївська церква, яка, очевидно, була унійною. Відомо про чудотворний образ Святого Миколи, який мав значні розміри і був виконаний на дереві. Згодом образ перенесли до новозбудованої у 1769 р. церкви, а матеріали, що мали зі старої віддали для будівництва церкви у сусідньому селі Юзефівка [17, с. 896]. При церкві функціонував шпиталь (поруч із цвинтарем), яким опікувалося церковне братство. Крім того остропільські братчики мали у своєму розпорядженні пасіку, яка розташовувалася на церковному хуторі, посеред фруктових садів [17, с. 897]. Основи грамоти можна було здобути у дяківській школі, яка слугувала одночасно і будинком для мешкання вчителя – місцевого дяка [17, с. 897]. Крім того, ще з часів князів Острозьких в Острополі відомо Спаська церква або Преображення Господнього [17, с. 898], хоч більших деталей про неї для досліджуваного часу у нашому розпорядженні немає. Згадана церква розташовувалася у Старому Острополі, хоч містяни обидвох міст жодних серйозних перепон чи кордонів не мали окрім річки, тому мешканці Старого та Нового Острополів могли розуміти одне одних як мешканці різних ділянок однієї міської громади. Їх об'єднували спільна історія, міські угіддя, ліси, повсякдення та фактична географічна близькість. Водночас, єврейська громада Старого та Нового Острополів входила до складу кагалів різних міст, як про це відзначено вище.

Низка ремісничих спеціальностей у місті забезпечені лише майстрами в одній особі, як це можна зрозуміти з інвентаря. З цього приводу наявні певні суперечності. Отже, в Новому Острополі натрапляємо на запис про одного ткача. Власне Петрик Ткач належав до тих острополян, котрі сплачували чинш у розмірі 15 злотих та відбували натуральні повинності [17, s. 10], але не панщину. З ткацтвом можна пов'язати ширший контекст у розвитку самого міста, бо у ренті містян особливу увагу відведено ткачам, які виготовляли тканини для подальшого пошиття одягу чи з іншою метою. Таким чином ткачів зобов'язано виготовляти по «півсотку» мотків до скарбу щороку без «заплати» [17, s. 14]. Очевидно, що ремісників-ткачів було більше, ніж дають можливість встановити джерела на даному етапі.

Рибне господарство у місті мало добрі умови для розвитку, адже цьому значно сприяла наявність р. Случ, а з заходу міста її притока річка Білка [9, с. 183]. Крім того були ще й ставки, один яких розташовувався під остропільським замком, інший – на річці Білка [8, с. 254]. В інвентарі натрапляємо на запис про власника будинку Михайла Рибака. У його розпорядженні був один кінь, він відбував два дні панщини, давав один моток прядива, одну курку та два яйця [32, s. 8]. Рибалка у місті зафіксований всього один, хоч і не виключено, що він міг мати кілька помічників у своїй справі. Один із них – Грицько Борейко мав за обов'язок пильнувати остропільські стави («*dozorca stawów*») [32, s. 12]. Важливість такого його обов'язку підкреслювалася звільненням Грицька від загальних міських повинностей та податків.

Семен Коваль займався у місті ковальством. Він належав до тієї групи міщан, що перебували на чинші (15 злотих) і сплачували натуральну ренту [32, s. 9]. Безумовно, населення міста постійно мало потребу в ковальських виробах, тому спостерігаємо меншу залежність коваля від сільсько-господарського сегменту.

У середині XVIII ст. у місті як цілісному економічному осередку працювала низка ремісників та представників різних професій, які визначаємо за прізвиськом/прізвиськом власника домогосподарства,

⁸ Крім вказаних двох мельників чинш у розмірі 32 злотих не сплачував жоден із мешканців міста і як правило усі інші чиншовики платили 15 злотих, а лише в кількох випадках – 10.

а також за дописами на полях документу: гончар (1), стадник⁹ (1), скляр¹⁰ (1), крамар (1), кравець (1), цирульник¹¹ (1), пекар (1) тощо. Звертає на себе увагу наявність лише одного крамаря серед євреїв і, очевидно, цього було недостатньо для ширшого розгортання щоденної торгівлі.

Візники у місті займалися перевізницьким промислом, вони означені в інвентарі двома термінами. Перший з них Еліаш Машталір [32, s. 9], тобто машталір – старший стаєнний, особа, яка займалася кінним господарством, кучер або візник, фірман. Він мав статус «вільного», тобто був повною мірою лібертованим від усіх міських повинностей та плат. У другому випадку вказано Томаша Стангрета [32, s. 9]. Власне термін «стангрет» у XVIII ст. в українських землях Речі Посполитої також означав візника, який займався кіньми на «віїзд» або свято [35, s. 400].

Окрему групу власників домогосподарств становили в Новому Острополі вдови. Загалом самітніх жінок налічувалося вісім (4%) (сім з християнської громади та одна – з юдейської). Усі без винятку представниці християнської громади відбували два дні панщини, давали один моток прядива, одну курку та два яйця. У трьох із низ у господарстві зафіксовані у наявності коні. Таким чином за відсутності глави домогосподарства чоловічого роду вдови продовжували займатися господарством і сплачували ренту та відбували повинності. При тому одна з них, Назариха Вдова, утримувала чотириох коней для обслуговування потреб власного господарства [32, s. 8]. Такий факт означає одночасно і статус міської родини із середнім достатком.

Мешканці міста, які не сплачували податків та не відбували повинностей (про окремих із них вже відзначено вище) становили окрему групу або стан. У першу чергу до них належали шляхта, духовенство та військові Нового Острополя. Вони, як правило, не становили значного відсотку в міському соціумі і водночас не підпорядковувалися юрисдикції власників чи орендарів міст, повних відомостей про них не маємо. З привілейованих осіб шляхетського стану, які мешкали у місті, можна вказати лише губернатора Стефана Чарнецького (його домогосподарство не включено до інвентаря). Шляхтич відповідав за міські справи загалом, а особливо під час перебування міста в оренді. Відтак, для виконання своїх обов'язків він мав широкі управлінські компетенції та відповідні джерела і плати за віддану працю. Виплата «його милості» губернатора передбачала окрім грошової винагороди у розмірі 200 злотих щороку ще й ординарію, тобто натуральні виплати, перелік яких представлено у таблиці (див. табл. 2).

Крім того, слід відзначити, що всі ті мешканці міста, які зафіксовані в інвентарі і мали лібертацію від загальних сплат та відробітків, становили 9.5 %. Важливо про них розповісти детальніше, адже всі вони були заангажовані до виконання певних функцій у структурі міського господарства. Отже, більшість із містян цієї групи були записані «до оренди» (всього сім осіб). Фактично їх обов'язки полягали в обслуговуванні щоденних та інших потреб міста, переважно це були пахолки (міські слуги). До них належав Михайло Різників, який зафіксований як «до оренди» [32, s. 8]. До такої ж оренди записаний Михайло Вергеліс, мав лише одного коня і позначений як «пахолок до оренди» [32, s. 8]. Замкові пахолки (замкові міські слуги) також перебували на послугах «до замку» (всього чотири – Степан Рябокін, Мишко Кубіньський, Іван Бровко та Мартин Тимошенко). Список звільнених від загальних міських сплат продовжують інші мешканці – Іван Десятник, що перебував на «послугах панських» [32, s. 8], Федір Деркач виконував функції гуменного [32, s. 8], Еліаш Машталір (як вже згадано вище) належав до «вільних» мешканців громади і міг виконувати відповідні доручення панської адміністрації щодо перевезення людей і надання інших транспортних послуг [32, s. 9]. До цієї ж групи містян відносимо й Миколу Коваленка, війта, про що також відзначено вище. Андрій Паліїв – стадник (можливо через свій статус чи виконання обов'язків) також мав названі пільги [32, s. 9]. Томаш Стангрет був лібертованим від усіх податків і повинностей, хоч у місті мав певну нерухомість, міг займатися перевізницьким промислом [32, s. 9]. Отже, переважна більшість цього прошарку мешканців міста працювали на його потреби та становили різних за своїм соціальним статусом міських урядників, ремісників, тих, хто займався промислами, пахолків та слуг тощо.

У контексті соціально-економічного розвитку міста варто звернутися до ще однієї групи містян. Усіх їх об'єднував певний статус – чинш, що у реальному житті означало звільнення від загальних панщизняних робіт на користь власника міста. Чиншовики становили 9.5 % від усіх власників домогосподарств у місті. У переважній більшості сюди входили ремісники та їх близькі родичі,

⁹ Стадник – доглядач стада, пастух.

¹⁰ Склярі були виробниками та нарізниками скла.

¹¹ Цирульник – фах поєднував у собі елементи фельдшерства і голярства, походив з євреїв.

а також ті, хто займався промислами (візники, мельники, винники), відносилися до церковних служителів. Перебування містян на чинші давало ширші можливості отримати статки від основних своїх ремісничих та інших занять, не відволікаючися на сільськогосподарські заняття або приділяючи їм значно менше уваги. Міські повинності у вигляді панщини їх усіх вже не стосувалися повною мірою. Однак в Новому Острополі власники/орендарі зобов'язують ще чиншовиків до окремих видів робіт. Містяни-чиншовики, відповідно до квоти, мали вносити грошову плату на день св. Мартина до скарбу княгині Барбари-Урсули Сангушко. Усі чиншовики зобов'язані надати робітників «по одному із халупи», щоб нажати озимини та ярини дві копи, а під час складання стирт «чиншові люди» мали працювати лише один день. Чиншовики також працювали над виготовленням на панському дворі прядива [5, с. 249]. Отже, чинш звільняв від загальних панщизняних повинностей, але не усіх, як видно вище. Викладені обставини дають підстави стверджувати, що чинш ще виступав ще в чистому вигляді, бо панська адміністрація не давала можливості повністю перейти на грошову ренту. Подібні процеси, за спостереженнями О. Барановича, відбуваються у волинських містах з середини 1750-х рр., коли ціни на зерно почали зростати, збільшуються посівні площі фільварків і до відбування панщини починають активно залучати містян, які раніше таких повинностей не знали. У 1760-х рр. містян Вишнівця, які мали поля, перевели з грошової на відробіткову ренту [2, с. 304]. Проте цілком справедливо, що безпосередній виробник віддавав перевагу чиншу перед іншими видами ренти, адже грошова рента сприяла розвитку господарства і давала широкі можливості займатися іншими видами діяльності, зокрема промислами тощо [23, с. 34].

Загальні статистичні дані про ренту мешканців Нового Острополя та робочу худобу представлені у таблиці 3. Виходячи з наведених аргументів, місто Новий Острополь у цей час слід охарактеризувати як невелике міське поселення з переважанням аграрного типу занять його мешканців. На думку В. Отамановського, міста України, як і Західної Європи, в добу середньовіччя та раннього Нового часу значною мірою залишалася земельними общинами, що істотно впливало на їх міський устрій [24, с. 134].

У просторовому розвитку міста Нового Острополя можливо виділити власне місто (97 будинків), та дві ділянки з власними назвами – Левківка (44 будинки) [32, с. 10-11] та Слобідка (33 будинки) [32, с. 11-12]. Найменування вулиць та їх чисельність не зафіксовані в інвентарі. Чіткої вказівки на місце проживання єврейської громади не знаходимо, однак за аналогією з іншими містами Волині та загальними тенденціями розвитку цієї громади висловлюємо думку про розташування 27-ми єврейських будинків у середмісті.

Місто Остропіль поступово вийшло з кризового стану, що був спричинений війнами і лихоліттями другої половини XVII і початку XVIII ст. В контексті трансформацій і вимог часу відбувається поступова переорієнтація загальних потреб та перебігу міського життя з одного з центрів воєнної організації краю на один із центрів економічного прибутку в системі магнатських латифундій. Аграрне виробництво у місті домінувало, що абсолютно поєднувалося із міським способом життя. Торгівля та ремісниче виробництво не належали до пріоритетних напрямків розвитку міста, виходячи з номенклатури ремісничих спеціальностей та професійної зайнятості мешканців. З цими аспектами слід пов'язати загальне падіння демографічних показників міста. Князь Ф. Любомирський не був зацікавлений у ширшій розбудові цього міського осередку, передаючи його щоразу в оренду. Подальші наукові пошуки в зібраннях архіву Сангушків сприятимуть глибшому розумінню соціально-економічних проблем міста Нового Острополя та історії його повсякдення.

Додатки.

Таблиця 1.¹²

Осілість євреїв міста Нового Острополя 1751 р.

Numera domow	Osadłość żydow miasta Ostropola
1.	Moś Ickowicz
2.	Pinkas Abramowicz
3.	Berkowa Wdowa
4.	Szmuýło Mosiowicz
5.	Leybka Nawtalowicz
6.	Nowach Kramarz
7.	Mowsza Szulimow zięc
8.	Wula syn Josia
9.	Jankiel Krawiec
10.	Herzko ¹³ Gdalowicz
11.	Icko Izraelowicz
12.	Jos Bachłaysky
13.	Gdal Stary
14.	Moszko Hirszowicz
15.	Szachna Mosiow zięc
16.	Szulim Stary
17.	Leybka Zasławski
18.	Leybka Moszkowicz
19.	Cuzer Moszkow zięc
20.	Berko Gdalow syn
21.	Jankiel Cyrulik
22.	Azryel Podzary
23.	Mędel Winnik
24.	Szmerl Piekarz
25.	Joś Rzeznik
26.	Lebka Stary
27.	Berko Moszkow syn

Таблиця 2.¹⁴Солярій та ординарія річна його милості пану Чарнецькому,
губернатору міста Нового Острополя з 1 січня 1751 р. до 1 січня 1752 р.

№ з/п	Назва плати	Сума в злотих і грошах, міри і ваги
1.	Solarium złotych dwiescie	200
2.	Zyta osmak szesnascie	dico 16
3.	Pszenicy osmak szesc	dico 6
4.	Jęczmienia osmak dziesięc	dico 10
5.	Hreczki osmak osm	dico 8
6.	Owsa osmak szesnascie	dico 16
7.	Grochu osmak dwie	dico 2
8.	Jagiel osmak dwie	dico 2
9.	Siemienia konopnego osmaka jedna	dico 1
10.	Masła faskę jedną lub złotych dwanascie	–
11.	Sera kipę jedną lub złotych szesc	–
12.	Soli husek tysiąc pięćset lub złotych osm	–
13.	Wieprzow karmionych dwa	–
14.	Płat konopnego pułsetek jeden	Jezeli len y konopie slane będą y płotna wyrobione na skarb
15.	Płotna lnianego pułsetkę jedną	
16.	Siana sązni szesc	dico 6

¹² Таблиця складена на основі: Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 605. s. 7. При публікації фрагменту тексту інвентаря його зміст передаємо максимально наближено до оригіналу.¹³ Мало бути Herzko, літеру «s» пропущено.¹⁴ Складено на основі: Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 605. S. 39.

Таблиця 3.

Сумарні статистичні дані про роботу худобу та повинності мешканців Нового Острополя у 1751 році¹⁵

Робоча худоба		Чинш	Панщина	Мотки	Кури	Яйця
Воли	Коні	Злоті	Дні			Штуки
85	213	341	264	149	149	298

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович В. С. Житлові будинки групи фільварків Дубного та околиць за описом 1723 року. *Архітектурна спадщина Волині. Зб. наук. праць* / Редкол.: Гурин В.А., Гіроль М.М., Ричков П.А. та ін. Рівне, 2008. С. 39–43.
2. Баранович А. Фольварки Вишневецкого ключа во второй половине XVIII в. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. Москва, 1952. С. 303–310.
3. Берковський В.Г. Сангушко Барбара-Урсула. *Енциклопедія історії України* / Редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ, 2012. Т. 9. С. 440.
4. Близняк М. Волинь у другій половині XVII – XVIII ст. *Наш край: Історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття*. Навчальний посібник / За ред. В. Марчука. Острог, 2021. С. 148 – 189.
5. Близняк М.Б. Повинності міщан Нового Острополя у середині XVIII ст. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання. Науковий збірник за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 року) / Редкол.: Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.Г. Байдич та ін. Старокостянтинів, 2019. С. 246–253.
6. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Перекл., упоряд. та передм. І. Ворончук. Київ ; Старокостянтинів, 2001. 416 с.
7. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. 712 с.
8. Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володіння князів Острозьких 1620 р.). *Острогіана в Україні і Європі. Матеріали міжнародного наукового симпозиуму (Велика Волинь)*. 29-30 червня 2001 року, м. Старокостянтинів. Старокостянтинів, 2001. С. 246–257.
9. Григоренко О. Острополь: погляд крізь віки. *Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя К.В. Острозького. 29-30 травня*. Хмельницький ; Старокостянтинів ; Самчики, 1997. С. 182–190.
10. Грицкевич А. П. Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). Минск, 1975. 248 с.
11. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Монографія. Львів, 2019. 582 с.
12. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. 206 с.
13. Заяць А. С. Королівський привілей Острополю. *Червона калина*. 1992. № 6–7. С. 57–58.
14. Каманин И. Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века (1765 – 1791 г.). *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 5. Т. 2. Вып. 1. 1052 с.
15. Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник. *Вопросы отечественной историографии и источниковедения*. Днепропетровск, 1975. Вып. 2. С. 113–137.
16. Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI – XVIII ст. *Архіви України*. 1983. № С. 60–63.
17. Компанский Н. Местечко Острополь Новоград-Волынского уезда. Исторический очерк. *Волыньские епархиальные ведомости*. 1891. № 29. С. 887–899.
18. Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI – XVIII століттях. Львів, 2016. 304 с.
19. Липко С.А. З історії заснування Острополя. *Український історичний журнал (далі – УІЖ)*. 1973. № 3. С. 112–115.
20. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 494. 251 арк.
21. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6740/II. 508 с.
22. Маркина В. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (социально-экономическое развитие). Киев, 1961. 232 с.
23. Маркіна В.О. Про грошову та відробіткову ренти на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *УІЖ*. 1959. № 2. С. 33–49.
24. Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. *Вопросы истории*. 1958. № 3. С. 122–135.
25. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ, 2019. 394 с.
26. Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправа над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. *Коліївщина: право на повстання. Зб. наук. і наук.-популярн. статей, присвячених 250-літтю національно-визвольного повстання 1768-1770 років* / Упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С. 299–313.
27. Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року / Опрац. К. Жеменецький. Біла Церква, 2015. 272 с.
28. Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток міст Південно-Східної Волині у XVIII ст. *Південно-Східна*

¹⁵ Складено на основі: Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 605. S. 13.

Волинь: наука, освіта, культура. Матеріали регіональної наукової краєзнавчої конференції. Хмельницький ; Шепетівка, 1995. С. 140–142.

29. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України). Ф. 236 Любомирські. Оп. 2. Од. зб. 62. 3 арк.

30. Aleksandrowska E. Sanguszkowa z Duninów Barbara Urszula (1718-1791). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1992. T. XXXIV/4. Z. 143. S. 517–521.

31. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 571/1. Inwentarz starostwa Krzemenieckiego 1745 r. 94 s.

32. Archiwum Narodowe w Krakowie. Zespół Archiwum Sanguszków. Sygn. 605. Inwentarz Nowego Ostropola. 40 s.

33. Długosz J. Latafundia Lubomirskich w XVII wieku (powstanie – rozwój – podziały). Opole, 1997. 167 s.

34. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764 – 1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków ; Warszawa, 1897. T. I. 467 s.

35. Słownik języka polskiego / Przez S. B. Linde. V. 5. Cz. 3: R-T. Warszawa, 1812. 704 s.

36. Urzędnicy wołyńscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. 190 s.

References:

1. Aleksandrovych V. S. Zhytlovi budynky hrupy filvarkiv Dubnoho ta okolyts za opysom 1723 roku. *Arkhitekturna spadshchyna Volyni. Zb. nauk. prats / Redkol.: Huryn V.A., Hirol M.M., Rychkov P.A. ta in. Rivne, 2008. S. 39–43.*

2. Baranovich A. Fol'varki Vishneveczkiego klyucha vo vtoroj polovine XVIII v. *Akademiku B. D. Grekovu ko dnyu 70-letiya*. Moskva, 1952. S. 303–310.

3. Berkovskiy V.H. Sanhushko Barbara-Ursula. *Entsyklopediia istorii Ukrainy / Redkol.: V.A. Smolii ta in. Kyiv, 2012. T. 9. S. 440.*

4. Blyzniak M. Volyn u druhiy polovyni XVII – XVIII st. *Nash kraj: Istorii Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyny XX stolittia. Navchalnyi posibnyk / Za red. V. Marchuka. Ostroh, 2021. S. 148–189.*

5. Blyzniak M.B. Povynnosti mishchan Novoho Ostropolia u seredyni XVIII st. *Starokostyntynivshchyna ta natsionalno-vyzvolni zmahannia. Naukovyi zbirnyk za pidsumkamy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Starokostiantyniv, 7–8 chervnia 2019 roku) / Redkol.: L.V. Bazhenov, O.M. Zavalniuk, V.H. Baidych ta in. Starokostiantyniv, 2019. S. 246 – 253.*

6. Volodinnia kniaziv Ostrozkykh na Skhidni Volyni (za inventarem 1620 roku) / Perekl., uporiad. ta peredm. I. Voronchuk. Kyiv; Starokostiantyniv, 2001. 416 s.

7. Voronchuk I. O. Naseslennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky. Kyiv, 2012. 712 s.

8. Voronchuk I. Serednovichnyi Ostropol (za inventarem volodin kniaziv Ostrozkykh 1620 r.). *Ostrohiana v Ukraini i Yevropi. Materialy mizhnarodnoho naukovoho sympoziumu (Velyka Volyn). 29-30 chervnia 2001 roku, m. Starokostiantyniv. Starokostiantyniv, 2001. S. 246–257.*

9. Hryhorenko O. Ostropol: pohliad kriz viky. Starokostiantyniv i kraj v prostori chasu. *Materialy Vseukrainskoi naukovoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii «Velyka Volyn», prysviachenoj 470-richchju vid dnia narodzhennia kniazia K.V. Ostrozko. 29-30 travnia. Khmelnytskyi; Starokostiantyniv; Samchyky, 1997. S. 182–190.*

10. Gritskovich A. P. Chastnovladel'cheskie goroda Belorussii v XVI – XVIII vv. (sotsial'no-ekonomicheskoe issledovanie istorii gorodov). Minsk, 1975. 248 s.

11. Zaiats A. Miske suspilstvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st. Monohrafiia. Lviv, 2019. 582 s.

12. Zaiats A. Urbanizatsiyni protses na Volyni v XVI – pershii polovyni XVII stolittia. Lviv, 2003. 206 s.

13. Zaiats A.Ie. Korolivskiy pryvilei Ostropoliu. *Chervona kalyna*. 1992. № 6–7. S. 57–58.

14. Kamanin I. Statisticheskie dannye o evreyakh v Yugo-Zapadnom krae vo vtoroy polovine proshlogo veka (1765 – 1791 g.). *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*. Kiev, 1890. Ch. 5. T. 2. Vyp. 1. 1052 s.

15. Koval'skiy N.P. Akt 1603 goda razdela vladeniy knyazey Ostrozhsikh kak istoricheskiy istochnik. *Voprosy otechestvennoy istoriografii i istochnikovedeniya*. Dnepropetrovsk, 1975. Vyp. 2. S. 113–137.

16. Kovalskiy M.P. Dokumenty rodyнного fondu Sanhushkiv Krakivskoho derzhavnogo voievodskoho arkhivu yak dzherela z sotsialno-ekonomichnoi istorii Ukrainy XVI – XVIII st. *Arkhivy Ukrainy*. 1983. № 3. S. 60–63.

17. Kompanskiy N. Mestechko Ostropol' Novograd-Volynskogo uezda. Istoricheskiy ocherk. *Volynskie eparkhial'nye vedomosti*. 1891. № 29. S. 887–899.

18. Krykun M. Kordony voievodstv Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI – XVIII stolittiakh. Lviv, 2016. 304 s.

19. Lypko S.A. Z istorii zasnuvannia Ostropolia. *Ukrainskiy istorichnyi zhurnal (dali – UIZh)*. 1973. № 3. S. 112–115.

20. Markina V. Magnatskoe pomest'e Pravoberezhnoy Ukrainy vtoroy polovyny XVIII v. (sotsial'no-ekonomicheskoe razvitie). Kiev, 1961. 232 s.

21. Markina V.O. Pro hroshovu ta vidrobitkovu renty na Pravoberezhni Ukraini v druhiy polovyni XVIII st. *UIZh*. 1959. № 2. S. 33–49.

22. Otamanovskiy V.D. Razvitie gorodskogo stroya na Ukraine v XIV – XVIII vv. i magdeburskoe pravo. *Voprosy istorii*. 1958. №3. S. 122–135.

23. Petrovskiy-Shtern Y. Shtetl. Zolota doba yevreiskoho mistechka / Avtoryz. perekl. z anhl. movy Ya. Strikhy. Kyiv, 2019. 394 s.

24. Pryshliak V. Vidhomin Koliivshchyny na Volyni ta rozpravy nad «umantsiamy» v mistakh i mistechkakh Ruskoho voievodstva v 1768 r. *Koliivshchyna: pravo na povstannia. Zb. nauk. i nauk.-populiarn. statei, prysviachenyi 250-littiu natsionalno-vyzvolnoho povstannia 1768-1770 rokiv / Uporiad. Ye. Buket. Kyiv, 2020. S. 299 – 313.*

25. Tkhor V. I. Sotsialno-ekonomichnyi rozvytok mist Pivdenno-Skhidnoi Volyni u XVIII st. *Pivdenno-Skhidna Volyn: nauka, osvita, kultura. Materialy rehionalnoi naukovoi kraieznavchoi konferentsii*. Khmelnytskyi, Shepetivka, 1995. S. 140–142.

Отримано: 02.12.2022.

Прорецензовано: 19.01.2023.

Прийнято до друку: 15.03.2023.

e-mail: kucherovgennadij@gmail.com

Palelulko1980@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-27-31

Кучеров Г., Палилюцько О. Діяльність товариства «Просвіта» с. Висока Піч Житомирського повіту у 1920 р. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 27–31.

УДК: 94:061.2(477.82)“1920”

Геннадій Кучеров, Оксана Палилюцько**ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»
С. ВИСОКА ПІЧ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОВІТУ У 1920 Р.**

У статті розглянуто процес становлення культурно-освітнього товариства «Просвіта» у с. Висока Піч Житомирського повіту у 1920 р. З огляду на відсутність в Інтернеті будь-яких історичних матеріалів про просвітницький осередок, дана стаття є фактично першою спробою аналізу архівних матеріалів і здійснення комплексного дослідження діяльності сільських просвітян.

З'ясовані обставини утворення «Просвіти», відображена її освітня і фінансова діяльність. Серед різноманітних форм культурно-освітньої роботи просвітяни особливу увагу приділяли організації концертів, вистав, мітингів.

Ключові слова: культурно-освітня діяльність, робота, «Просвіта», товариство, осередок.

Gennadiy Kucherov, Oksana Palyliulko**ACTIVITIES OF «PROSVITA» COMPANY IN VYSOKA PICH VILLAGE
OF ZHYTOMYR REGION IN 1920**

The article examines the process of formation of the cultural and educational society «Prosvita» in the village of Visoka Pich of Zhytomyr County in 1920. Considering the lack of any historical materials about the educational center on the Internet, this article is actually the first attempt to analyze archival materials and carry out a comprehensive study of the activities of rural educators.

The circumstances of the formation of «Prosvita» are clarified, its educational activities are reflected, in particular, the organization of training for illiterate and literate adults.

The financial activity of «Prosvita» was tracked, thanks to which funds were obtained and expenses were incurred for the needs of the cell. As can be seen from archival materials, the society had the most diverse sources of income and expenses, which testified to its diverse work.

Among the various forms of cultural and educational work, as evidenced by the documents, enlightened people paid special attention to the organization of concerts, plays, and rallies. In addition to material profit, they contributed to the education, development and entertainment of the population.

The authors drew attention to the ascetic work of rural enlighteners: O. Mysko, M. Stolyar, V. Shtuly, and others. It was thanks to their dedicated work that it was possible to achieve acceptable results in 1920.

The place and role of family parties in the lives of enlightened people and their families is analyzed.

The publication presents tables showing the cultural and educational activities of the «Prosvita» society. They provide statistical information that testifies to the dynamic work of enlightened people. Its analysis makes it possible to trace achievements and gaps in the functioning of the village center.

Keywords: cultural and educational activities, work, «Prosvita», society, cell.

Початок розбудови української державності у 90-х роках ХХ ст. спричинив зростання наукового інтересу до минулого нашого народу. Дослідників цікавили насамперед «білі плями» історії України, до яких сміливо можна віднести функціонування товариств «Просвіта».

Створене 8 грудня 1868 р., львівське товариство «Просвіта» відповідно до статуту заснувало у місцях філії, а у селах – читальні та бібліотеки. За короткий час осередки поширилися по всій Західній Україні, а на початку ХХ ст. – на території всієї України. Особливо змістовною була їхня діяльність під час Української революції (1917–1921 рр.). Більшість із них діяла у сільській місцевості. Предметом нашого наукового дослідження стала «Просвіта» с. Висока Піч Волинської губернії.

У радянський період історії України просвітницька тематика перебувала під забороною. Відтак, основні розвідки з окресленої тематики з'явилися у період незалежної України. Переважна більшість учених, користуючись значною джерельною базою, у своїх працях з'ясували різні аспекти роботи губернських та повітових «Просвіт». Діяльність окремих сільських товариств, як правило, досліджувалася науковцями у межах окремих регіонів.

До аналізу історії просвітницьких організацій конкретних сіл вдавалися обмаль науковців. Це пов'язано з обмеженістю джерельної бази дослідження таких осередків, а також її розпорошеністю. Серед вчених доречно назвати М.Ю. Токаря, який відобразив коротку історію «Просвіти» закарпатського села Сторожниці [6]. В.С. Пашук проаналізував становлення і функціонування першої філії Галицької «Просвіти» в с. Бортниках Жидачівського повіту [4] тощо.

Волинські осередки стали предметом наукового аналізу низки вчених. Так, І. Майданець [2] і В. П. Настенко [3] з'ясували діяльність Жидичинської «Просвіти» Луцького повіту. О. Сушук дослідила функціонування осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20-30-ті рр. ХХ ст.) [5] та ін.

Що стосується розвідок, які б торкалися діяльності «Просвіти» с. Висока Піч, то вони відсутні. Цим пояснюється актуальність і важливість пропонованої публікації, насамперед із науково-краєзнавчої точки зору. Розкриття обставин утворення і діяльності товариства «Просвіта» дозволить створити більш повну картину минулого зазначеного села.

Метою дослідження є з'ясування діяльності «Просвіти» с. Висока Піч у 1920 р., визначення позитивних і негативних аспектів роботи просвітян.

Ініціаторами утворення «Просвіти» у с. Висока Піч були селянська молодь та інші активісти. 9 червня 1919 р. відбулося свято відкриття осередку. Налагодженню його плідної роботи сприяла підтримка місцевого населення, особливо молоді. Державний архів Житомирської області містить статистичні дані про рух просвітян с. Висока Піч Житомирського повіту у 1920 р. [1, арк. 1]:

Таблиця 1

Рух просвітян с. Висока Піч у 1920 р.

Дата заснування	Число членів на 1 січня 1920 р.	Записалося у 1920 р.	Вибуло за 1920 р.		Через смерть	Виїхало	Виключено за несплату членських внесків	Число членів на 1 січня 1921 р.
			За I півріччя	За II півріччя				
9 червня 1919 р.	59	15	16	3	1	5	13	55

Варто наголосити, що за 1920 рік діяльності чисельність просвітян майже не змінилася. Виключено за несплату членських внесків 13 осіб, що свідчило про строгу дисципліну в осередку, натомість було записано до нього 15 осіб. У цьому випадку плінність кадрів можна вважати позитивним явищем – звільнялися від несвідомих осіб, а нових набирали більш ретельно.

Ще у 1918 р. голова Департаменту позашкільної освіти С. Русова зазначала, що 80 % українського населення неписьменне [8, арк. 9]. З огляду на це, освіта дорослого населення в Україні набула виняткової ваги. Відтак, домінуючими у діяльності товариства «Просвіта» с. Висока Піч були освітні аспекти. Насамперед просвітяни відкрили хату-читальню. З погляду на суцільну безграмотність мешканців села таке рішення було правильним. До того ж це не потребувало значних витрат. Робота хати-читальні була побудована наступним чином: два рази на тиждень збиралися мешканці села, більш освічені із них читав книгу, після чого її зміст обговорювався із присутніми («літературний суд»). Кожний, хто бажав, міг висловитися із приводу почутого. Були прочитані, наприклад, «Що нам заважає встановити порядок», «Лист до робітників та селян України», «Великий почин», «Раздел добычи» тощо. Найбільшою популярністю користувалася політична література та белетристика. Крім цього, проводилися бесіди про політичні події в Україні, читання газет. Загалом стан книгозбірні товариства виглядав таким чином [1, арк. 1]:

Таблиця 2

Стан книгозбірні товариства «Просвіти» с. Висока Піч у 1920 р.

Наявних книжок за каталогом	Куплено у 1920 р.	Одержано від позашкільної освіти	Зникло	Порвалось	Читачів за 1920 р.	Прочитано книжок у 1920 р.
394	20	30	5	20	50	2115

В Україні у цей час набула популярності брошура «Яку користь дають товариства «Просвіта» та Народній Дім і як їх закладати» невідомого автора, у якій зазначалося, що навчитися грамоті дорослій людині важко. Проте за «15-20 уроків вона вже може читати» [9, с. 7]. Цілком логічним кроком просвітян стала організація навчання для неграмотних і грамотних дорослих. Утворення такого закладу, як виявилось, було нелегкою справою. Крім приміщення, просвітяни потурбувалися про підручники, канцелярське приладдя, знайшли викладачів. Врешті-решт, навчання у школі розпочалося з 15 жовтня. Заняття відвідувало 16 осіб: 9 грамотних, які бажали розширити свої знання, і 7 неграмотних у вечірній час. Тому серйозною проблемою у зимовий період стали пошуки пального (саме через його брак навчання було припинено на 2 тижні) [1, арк. 2, 4]. Діяльність школи для дорослих у статистичних даних має такий вигляд:

Таблиця 3

Статистичні відомості про діяльність школи для дорослих товариства «Просвіти»
с. Висока Піч у 1920 р.

Учнів з 15 жовтня 1920 р. по 1 січня 1921 р.		Чисельність викладачів	Кількість лекцій на тиждень	Кількість лекцій			
Неграмотних	Грамотних			Українська мова, арифметика і геометрія	Історія України, літературознавство	Географія, природознавство, гігієна	Лекції на політичні теми
7	9	4	8	18, 2	6, 8	6, 9, 4	11

Як бачимо, значна частина годин була спрямована на вивчення рідної мови і на політичну просвіту селян.

Важливою для розвитку товариства була проблема фінансового забезпечення. Для здійснення ефективної діяльності і піднесення культурно-освітнього рівня населення найнеобхіднішими були література, газети, декорації, ноти, пальне тощо, на які потрібні були кошти. Фінансовий стан товариства у 1920 р. визначено у таблиці 4 [1, арк. 1]:

Таблиця 4

Фінансовий стан товариства «Просвіти» с. Висока Піч за 1920 р.

Прибутки

Членські внески	Пожертвування членів	Допомога від відділу позашкільної освіти	З вистав	Заробіток просвітницького хору	Прибуток від продажу паперу та ін.	Штрафи	Всього прибутку
4960	2900	55000	86987 крб. 65 коп.	7640	6940	4134	168561 крб. 65 коп.

Видатки

Господарські	Канцелярські	З книгозбірні	Зі школи дорослих	З вистав	Всього видатків	Готівка в касі товариства на 1.01.1921 р.
30013	2000	5277	80000	30252	147542	21019 крб. 65 коп.

Отже, серед головних джерел надходжень виділялися офіційні – допомога від відділу позашкільної освіти і власне самого осередку, у вигляді організації концертів і вистав. Видатки стосувалися поточної роботи осередку. Загалом, товариство закінчило рік із прибутком, що свідчило про організаторські здібності керівництва «Просвіти» і завзятість самих просвітян працювати заради місцевого населення.

Серед різноманітних форм культурно-освітньої роботи просвітяни особливу увагу приділяли організації концертів, вистав, мітингів. Крім матеріального зиску, вони сприяли вихованню, розвитку та розвагам населення. Виняткову роль в організації заходів відіграв керівник концертним відділом Гаврило Мартинович Карнау (помер у лютому 1920 р.). З концертів, організованих ним, на нашу думку, варто звернути увагу на проведені 19 і 23 січня 1920 р. Так, 19 січня «Просвіта» провела спільно з червоноармійцями 517-го полку концерт-мітинг. Виконано було «Інтернаціонал»,

«Заповіт» та ін. Воєнком виголосив промову «Селяни та Червона армія», а член товариства Н. Нікітін – «Революція–освіта». 23 січня також був організований концерт-митинг силами просвітян та військових 518 полку. Була поставлена вистава «Останній день Паризької комуни». Перед заходом виступив член товариства В. Мисько, який з'ясував значення вистави. Воєнком виступив із промовою про сучасне становище [1, арк. 5]. Аналізуючи назви заходів, можна зробити висновок про те, що просвітяни сильно залежали від представників радянського режиму і вимушені проводити провладні заходи під їхнім тиском.

Слід зауважити, що організація театральної справи у с. Висока Піч була важливою і необхідною. Вистави сприяли пізнанню українського минулого, а влаштування театральних заходів було однією із найрозвинутіших та прибуткових форм культурно-освітньої діяльності. 29 лютого селяни стали свідками вистави «Українське весілля», організованої артистами 521-го полку та просвітянами. Найбільшу популярність серед селян мали вистави, поставлені за творами українських письменників: «Зоря нового життя» – комедія на 4 дії А. Кащенко, «Сватання на Гончарівці» – оперета на 3 дії Г. Квітки-Основ'яненка, «Повернувся із Сибіру» – драма на 4 дії Л. Яновської, «Дай серцеві волю» – драма на 5 дій Кропивницького, «Нахмарило» – комедія на 3 дії Б. Грінченка та ін. Сприяло постановці вистав величезне приміщення театру. При його місткості до 1000 осіб, відвідуваність мешканцями села становила 300-500 осіб [1, арк. 6].

Важливо розуміти, що внаслідок загальної безграмотності селяни слабо орієнтувалися в національному репертуарі вистав та взагалі театральному мистецтві. На думку просвітян, для всебічного розвитку населення села варто через постановку особливо драматичних творів показати селянам злободенні сцени їхнього важкого становища. Тому кожна вистава значною мірою впливала на світогляд людей, формуючи їхній характер і виховуючи морально-етичні почуття. Перед кожним заходом члени драмгуртка виступали з коротким викладом і ознайомлювали присутніх із автором, коротким змістом та замислом п'єси.

Знаменною подією в історії товариства стало проведення у 1920 р. сімейної вечірки. Вона мала на меті згуртувати просвітян для майбутньої роботи, а також відпочинок просвітян у великому сімейному просвітницькому колі. Присутні пригадали минуле осередку, його здобутки та недоліки. Під час заходу виступили з промовами: В. Штуль – із подякою голові «Просвіти» за його енергійну діяльність, толерантне ставлення до членів товариства, незважаючи на соціальне походження; голова товариства О. Мисько – з подякою всім просвітянам за їхню роботу; В. Мисько – з промовою «Боротьба за волю і освіту»; М. Столяр – із промовою «Як багато може зробити темний але великий розум селянина» [1, арк. 7]. Слід зазначити, що керівництво товариства надавало великого значення промовам і лекціям. Окрім інформаційно-пізнавального аспекту, вони виконували виховні та світоглядні функції. Добре підготовлена промова впливала на селян, змушувала їх переосмислити своє життя і задуматися над майбутнім.

Після сімейної вечірки в усіх просвітян був піднесений настрій – всі розуміли необхідність працювати заради молодого покоління. У цьому контексті зверталася увага на освіту. Зокрема, від часу утворення «Просвіти» у планах просвітян було будівництво школи для учнів. Тимчасово вони ходили до освітнього закладу, розташованого у старому орендованому приміщенні. В умовах браку коштів, неодноразово, як товариство, так і громада села, зверталися з проханнями до органів влади по допомогу. Проте жодних коштів товариство не отримало [1, арк. 8]. Це можна пояснити умовами військового часу а також, у зв'язку з цим, економічними труднощами у республіці.

У 1920 р. радянський режим дотримувався попереднього курсу, спрямованого на відзначення роковин народження та смерті визначних постатей України, зокрема, Т. Шевченка. Народний комісар освіти Г. Гринько дав розпорядження губернським відділам освіти організувати урочисте вшанування пам'яті «великого борця за соціальне і національне визволення трудящого люду» і проявити максимум активності [7, арк. 3]. Значне місце у поширенні Кобзарєвого слова належало керівникам «Просвіт» та активним просвітянам. Вони заохочували населення брати активну участь у проведенні днів пам'яті поета, відігравали консолідуючу роль. У цьому контексті варто відзначити голову високопільського товариства О. Миська, який проявляв ініціативу, підтримував просвітництво, сприяв єднанню членів осередку. 10 березня 1920 р. високопільське товариство відзначало роковини смерті українського поета. Зокрема, під час концертного відділу були виконані пісні, декламувалися вірші. О. Мисько вимовив промову на тему «Перший Український Пророк Революції», а його заступник – М. Столяр – «Значення Т.Г. Шевченка в українській літературі» [1,

арк. 6]. Як відомо, Т. Шевченко став основоположником нової української мови, вперше підніс її на новий рівень. Твори поета, вихідця з селян, написані доступною для них мовою, із розкриттям їхніх злободенних проблем. Ось чому завдяки знайомству із творчим доробком Кобзаря у подальшому зросло національне самоусвідомлення місцевого населення, зокрема селяни усвідомлювали, що лише українською мовою варто вчити своїх дітей.

Отже, панівними у функціонуванні товариства «Просвіта» с. Висока Піч у 1920 р. були освітні аспекти: відкриття хати-читальні та організація навчання для неграмотних і грамотних дорослих. Товариство мало найрізноманітніші джерела прибутків і видатків, що свідчило про його різнопланову роботу. Серед різноманітних форм культурно-освітньої роботи просвітяни особливу увагу приділяли організації концертів, вистав, мітингів. Крім матеріального зиску вони сприяли вихованню, розвитку та розвагам населення. Загалом, завдяки товариству «Просвіта» було сформовано стійкий інтерес у місцевого населення до культурних надбань рідного народу.

Наукова актуальність та недостатнє вивчення цієї проблеми диктують необхідність більш глибокого комплексного підходу до багатой історико-культурної спадщини просвітницького товариства. Багатогранна діяльність «Просвіти» у 1920 р. заслуговує уваги, детального і всебічного аналізу для створення історичної праці.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф.-Р. 2524. Оп. 1. Спр. 134. 260 арк.
2. Майданець І. Ціннісно-орієнтаційні аспекти діяльності Жидичинської філії Луцької повітової «Просвіти». *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. статей, документів і матеріалів.* Луцьк, 2001. С. 93–98.
3. Настенко В. Жидичинська «Просвіта»: минуле й сучасне села. *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: Зб. наук. статей, документів і матеріалів.* Луцьк, 2001. С. 130–140.
4. Пашук В. Перша філія товариства «Просвіта» в Бортниках. *Народознавчі зошити.* 1998. № 5. С. 470–475.
5. Сушук О. П. Діяльність осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2016. № 3. С. 120–126.
6. Токар М. Ю. Коротка історія «Просвіти» в Сторожниці: до 75-ї річниці заснування «Просвіти» в Сторожниці та 80-річчя крайової «Просвіти». Ужгород, 2000. 33 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 1. Спр. 876. 181 арк.
8. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 1002. 15 арк.
9. Яку користь дають товариства «Просвіта» та Народній Дім і як їх закладати. Полтава, 1918. 31 с.

References:

1. Maydanets I. Tsinnisno-orientatsiyni aspekty diyal'nosti Zhydychyns'koyi filiyi Luts'koyi povitovoyi «Prosvity». «Prosvita» na Volyni: mynule i suchasne: Zb. nauk. statey, dokumentiv i materialiv. Luts'k, 2001. S. 93–98.
2. Nastenko V. Zhydychyns'ka «Prosvita»: mynule y suchasne sela. «Prosvita» na Volyni: mynule i suchasne: Zb. nauk. statey, dokumentiv i materialiv. Luts'k, 2001. S. 130–140.
3. Pashuk V. Persha filiya tovarystva «Prosvita» v Bortnykakh. Narodoznavchi zoshyty. 1998. № 5. S. 470–475.
4. Sushchuk O.P. Diyal'nist' oseredkiv tovarystva «Prosvita» v selakh Hrabove ta Serekhovychi Kovel's'koho povitu na Volyni (20–30-ti rr. XX st.). Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'koho natsional'noho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky. 2016. № 3. S. 120–126.
5. Tokar M. Yu. Kоротка istoriya «Prosvity» v Storozhnytsi: do 75-yi richnytsi zasnuvannya «Prosvity» v Storozhnytsi ta 80-richchya krayovoyi «Prosvity». Uzhhorod. derzh. un-t, kaf. politolohiyi, Zakarpats'ke krayove t-vo «Prosvita». Uzhhorod, 2000. 33 s.
6. Yaku koryst' dayut' tovarystva «Prosvita» ta Narodniy Dim i yak yikh zakladaty. Poltava: Elektrychna drukarnya I.L. Frimberha, 1918. 31 s.

Отримано: 23.01.2023.

Прорецензовано: 10.02.2023.

Прийнято до друку: 04.03.2023.

e-mail: r.mykhalchuk@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-32-36

Михальчук Р. Методи порятунку мізоцьких євреїв під час Голокосту. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острого, 2023. Вип. 34. С. 32–36.

УДК: 94:314.1(=411.16)(477.81)

Роман Михальчук

МЕТОДИ ПОРЯТУНКУ МІЗОЦЬКИХ ЄВРЕЇВ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

У статті робиться спроба проаналізувати методи порятунку євреїв під час Голокосту, а також причини, які впливали на уникнення смерті під час нацистського геноциду на прикладі волинського містечка Мізоч. На кількість врятованих впливало становище євреїв під час радянської влади, коли частину з них було депортовано, вислано в райони далекої Півночі. Окрему роль зіграла мобілізація в ряди радянської армії та евакуація євреїв на Схід. Багато євреїв змогли вижити завдяки місцевим жителям, які їх переховували під час нацистської окупації в Мізочі та сусідніх теренах під час Голокосту.

Ключові слова: Голокост, порятунок євреїв, евакуація, Мізоч, Праведник народів світу, меморіальна книга.

Roman Mykhalchuk

SURVIVAL STRATEGIES OF MIZOCH JEWS DURING THE HOLOCAUST

Based on the example of the town of Mizoch in Volhynia, the article attempts to analyze the survival strategies of Jews during the Holocaust, as well as the reasons that influenced the survival during the Nazi genocide. The number of the Jews who survived depended on their position during the Soviet regime, when some of them were deported and sent to the regions of the far North. Drafting to the ranks of the Soviet army and the evacuation of Jews to the East played a special role. Thus, these Jews left the later occupied territory beforehand. However, not all of them managed to survive in the end.

Potential opportunities to save the lives of Jews were provided by escape and evacuation from the occupied territories. However, not everyone could use such a way of survival. Many Jews hesitated to leave the town. The unknown sequences of moving to the eastern territories of the USSR were frightening. Nevertheless, compared to the indicators of other Volhynian towns, quite a lot of Mizoch Jews, 15%, managed to survive due to the evacuation.

After the mass killing, the willingness of local residents to take the risk of hiding Jews was of great importance for the number of the survivors. Often, people who tried to help the Jews gave them food and asked them to leave. However, despite the threat of execution, there were local residents who hid the victims of the Holocaust. At least five nationalities (Ukrainians, Czechs, Poles, Russians, and Germans) were recorded as rescuing the Jews of Mizoch during the Nazi occupation. The Slobodiuk family was among them – Sydir, his wife Yustyna and their daughter Maria, who are the only Mizoch family officially recognized as the Righteous Among the Nations. German engineer Hermann Graebe was also awarded the title of the Righteous Among the Nations for rescuing the victims of the Holocaust, including the Jews of Mizoch.

Keywords: Holocaust, survival of Jews, evacuation, Mizoch, Righteous Among the Nations, memorial book.

Під час Голокосту в Україні загинуло близько 1,5 млн євреїв. Різними методами невеликій частині євреїв вдалося вижити. Причини порятунку включали різні фактори об'єктивного та суб'єктивного характеру. В більшості жертви Голокосту були залежні від обставин нацистської дійсності, і лише в деяких випадках могли ситуативно впливати на свою долю. У цій розвідці робиться спроба проаналізувати методи порятунку євреїв під час Голокосту, а також причини, які впливали на уникнення смерті під час нацистської окупації на прикладі волинського містечка Мізоч (сучасна Рівненська область).

Геноцид євреїв в Мізочі досліджував Роман Михальчук. У монографіях, присвячених Голокосту на Рівненщині [24] та періоду Другої світової війни в Мізочі [21] автор розглядав різні аспекти нацистської окупації та геноциду євреїв. В окремих розвідках автор висвітлив порятунок євреїв [22] та стратегії їхнього виживання після масового вбивства мізоцької єврейської громади в жовтні

1942 р. [23]. Актуальними напрацюваннями для розвідки стали дослідження істориків Олександра Круглова [17], Тімоті Снайдера [25], Іцхака Арада [12], Віталіни Данильчук [14], в яких проаналізовані різні аспекти нацистської окупації, зокрема становища євреїв та їхнього порятунку.

Джерелами публікації стали документи українських та закордонних архівів та усні колекції спогадів про Голокост. Важливі джерела містяться в Державному архіві Рівненської області, де акумульовані документи про масове вбивство мізоцьких євреїв в жовтні 1942 р. (Надзвичайний акт державної комісії) [15], в архіві Яд Вашем в м. Єрусалим (справа на сім'ю Праведників народів світу – Слободюків) [11]. В Інституті візуальної історії й освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії зберігаються свідчення мізочан про Голокост. Серед них у нашому дослідженні використані спогади євреїв Джорджа Ганзберга [9], Ісаака Розенבלата [7], Емілія Голдбартена [10], українців Марії Слободюк [8], Миколи Слободюка [8]). Їх доповнюють спогади євреїв (Єгуда Бройнштейн [1], Макс Вельтфрайнт [2], Ада Фішфедер-Тейхнер [3], Янкєв Мендюк [4]) з меморіальної книги Мізоца, які стали нещодавно удоступнені (перекладені з іврити).

Мізоц – одне з численних містечок в Україні, де відбувся Голокост. За різними даними 13–14 жовтня 1942 р. під час масової акції вбивства єврейської громади загинуло від 1700 [27, с. 587] до 3700 євреїв [13, л. 6; 14, арк. 196-196 зв.]. В історіографії Голокосту події в Мізоці відомі повстанням в місцевому гетто [5] та наявністю світлин вбивства. Однак, не всі євреї гинули під час «вирішення єврейського питання». Дослідник Олександр Круглов зазначав, що 850 чол. (50%) мізоцьких євреїв вдалося втекти [17, с. 75]. Хоча такі цифри потребують уточнення.

Уникнути смерті від нацистського геноциду частині мізоцьких євреїв «допомогла» радянська влада, яка в 1939–1941 рр. окупувала Західну Україну. Система упокорення неугодних в СРСР застосовувала примусові виселення в райони далекої Півночі. Таким чином, репресії «червоного» тоталітарного режиму стали на заваді репресій «коричневого» тоталітаризму. Мізоцький єврей Джордж Ганзберг згадував, що з 1939 р. багато людей з окупованої німцями Польщі перейшли на радянську сторону, намагаючись врятуватися від нацистів. Однак багато з цих євреїв відмовлялися реєструватися, за що їх радянська влада відправляла в Сибір: «І, на щастя, це було їхнім порятунком. Всі вони вижили. Доля відіграє з нами всілякі жарти», – зазначав у своїх спогадах Ганзберг [9]. Інший мізоцький єврей Єгуда Бронштейн згадував, що велику кількість біженців через кілька місяців після прибуття в містечко заарештували органи радянської влади. Їх вивезли до Сибіру, оскільки вони відмовлялися прийняти радянське громадянство. Така доля врятувала їхні життя від Голокосту. Бронштейн зазначав, що близько 50 відсотків з них врятувалися від смерті [1].

Іншим чинником, що міг вплинути на порятунок потенційних жертв Голокосту була мобілізація. Перед нападом нацистів на СРСР в 1941 р., єврейські чоловіки були мобілізовані в радянську армію. Таким чином, вони завчасно покинули згодом окуповану територію. Звісно вижити вони могли в разі збереження життя на фронті, що вдавалося далеко не всім. Наприклад, Джордж Ганзберг свідчив як його брата приблизно через шість днів після початку війни забрали в радянську армію, і таким чином він уник окупації в Мізоці. Однак, відомо що захищаючи Москву в 1941 р. він загинув [9]. Також про свій короткочасний досвід мобілізації розповідав мізоцький єврей Еміль Голдбартен, який вже наступного дня після мобілізації став військовополоненим в м. Дубно. Однак він зумів вижити [10].

Інколи траплялися несподівані випадки порятунку. Янкєв Менюк згадував, що його батько за три тижні до нападу Німеччини поїхав в гості до родичів з Мізоца в росію [4].

Великі потенційні можливості врятувати життя євреям давала втеча з окупованих територій, евакуація. Однак такий метод порятунку розглядали не всі. Багато євреїв не хотіли, або не могли вчасно покинути містечко. Переїзд з «насиджених місць» в східні терени СРСР виглядав своєрідним «стрибком у невідомість». Історик Тімоті Снайдер зазначав, що в 1941 р. волинські євреї вже склали достатнє уявлення про радянську владу й мали підстави вважати, що втеча на схід призведе лише до сибірського заслання [25, с. 130]. Цю дилему влучно характеризують роздуми одного з волинських євреїв: «На серці у мене неспокійно, ніби хтось шепоче мені на вухо: «Біжи в Росію... тут станеться щось жахливе... євреї будуть убиті...», але інший голос, голос холодного розуму, відповідає: «Що означає вбиті? Хіба вбивають людей просто так? Звичайно, буде накладено обмеження, заборони, як в окупованій Польщі...» [12, с. 138]. У Мізоці, за словами Нахума Копіта, єврейські сім'ї вирішили, що «молодь нехай тікає, а старші люди залишаться з найменшими дітьми. Коли ж все закінчиться, молодь повернеться до Мізоца» [2].

Таким чином рятувалася сім'я Фішфедер-Тейхнер. Ада Фішфедер-Тейхнер згадувала, що її брат Міхаель з друзями виїхав в росію, а вона з сестрою Сонею теж подалася на Схід. Спочатку вони добралися до Шепетівки, де в евакуаційному потязі вирушили вглиб країни. Ада згадувала, що по дорозі вони зустріли багатьох містян з Мізоча. Однак становище втікачів було жахливе. В колгоспі, де вони зупинилися панував голод. Тому вона з сестрою поїхали далі, а інші мізочани залишилися там. Вже після війни Ада дізналася, що в тому колгоспі загинули Іцхак Порат, Іцхак Гельман, брати Сізаки та інші. Вони померли, незважаючи на те, що у кількох з них були гроші, однак не було що за них купити [3]. Одним з вдалих прикладом евакуації та порятунку є історія єврея Арона, який виїхав з Мізоча, а згодом воював проти нацистів на фронті. Після завершення війни в 1944 р. приїжджав в Мізоч [16].

Слід зазначити, що на кількість врятованих євреїв впливали різні фактори та умови, зокрема географічне розташування до західного кордону, який перетнули німці. Цей фактор зіграв роль в (не) можливості швидкої евакуації. Наприклад з Рівненщини вдалося втекти майже вдвічі більше євреїв, ніж з теренів сучасної Волинської області. Так, у Мізочі завдяки евакуації врятувалося 15% євреїв, у Рокитно – 25%, у Корці – 20%, в Острозі – 10%, у Дубровиці – 7,8%. Натомість у містах Волинської області – лише 3% у Турійську, у Мацієві – 2,5%, у Ковелі – 1,6%, у Луцьку – 1,5% [18]. Отже, Мізоч у порівнянні з іншими волинськими містами має доволі високий рівень врятованих.

Слід зазначити на рідкісних випадках, коли євреї рятувалися від Голокосту в самому серці нацизму – Німеччині. У своєму дослідженні Віталіна Данильчук виявила 6 євреїв Рівненщини, що потрапили на роботу в Німеччину (всього вивезено 28783 особи). Серед них у 1943 р. до Німеччини потрапила Ривка Ісаківна Брегман-Хорпак. Їй вдалося втекти з місця розстрілу євреїв у м. Здолбунові 13 жовтня 1942 р. Вона переїхала до Мізоча, звідки її вивезли на примусові роботи до Райху [14, с. 17].

Після акції вбивства велике значення мала готовність місцевих жителів переховувати євреїв. Адже навіть врятувавшись від окупантів (втекли з гетто, з місця розстрілу тощо), євреї не могли бути впевненими, що виживуть. Більшість потенційних рятівників відмовлялися їх переховувати, адже це наражало їх та їхні сім'ї на смертельне покарання. Тому найчастіше люди, що намагалися допомогти євреям – давали харчі та просили йти далі [22, с. 22]. Мізоцький єврей Ісаак Розенблат згадував: «Мені не бракувало їжі, мені давали поїсти. Але мені не давали притулку, мені не було де спати, я не мав можливості трохи погрітись. Перш за все, мене не так цікавила їжа, а те, що було мені потрібно, це – трохи тепла, щоб я міг погрітись» [7].

Проаналізовані випадки порятунку мізоцьких євреїв свідчать про мінімум п'ять національностей (українці, чехи, поляки, росіяни, німці), які рятували жертв Голокосту. Найбільш відомим випадком є порятунок Софії Горнштейн Праведниками народів світу сім'єю Слободюків (Сидір Тимофійович, його жінка Юстина Степанівна та їхня донька Марія). Софія переховувалася в цій родині з 14 жовтня 1942 р. до 1 липня 1943 р., а згодом до закінчення війни знаходилася в їхніх родичів у с. Верхів [21, с. 77].

Микола Слободюк, брат Праведниці Марії Слободюк про порятунок Софії згадував так: «Це було на Покрову 14 жовтня, а прибігла вона 16 жовтня. Злякався, бо вже на другий день був приказ коменданта, що хто буде переховувати єврея, того розстріляють. Вона просила її врятувати. Сіла в кухні за припічком. Через деякий час прийшов батько, мама, Марія. Вона кинулась до батька і просила її врятувати. Він сказав до матері – є троє, то якимось чотири викормимо. Її обмили. На другий день на горі у сні біля комина зробили сховище. Так, біля комина зробили кубло. Те що самі їли, те і її носили» [8]. Традиційна українська родина була патріархальною. Тож остаточне рішення переховувати Софію прийняв батько. Порадившись з дружиною, він сказав дружині такі слова: «Знаєш що, Юстино, є в нас троє, хай буде і четверта. Якимось ми викормимо. Якимось сховаєм» [6; 8].

У свідченнях на своїх рятівників в справі з архіву Яд Вашем Софія зазначала: «Це була некористолюбна сім'я, це були прекрасні люди, вони мене називали дитина. Коли мені щось боліло, то питали – дитино, що тобі болить, ділились ячмінним хлібом, бо другого не було» [11, р. 10].

Відомим рятівником євреїв в історіографії Голокосту є німецький інженер Герман Гребе. На його фірмі Юзеф Юнг працювали більше сотні євреїв. Гуманне ставлення до євреїв Гребе засвідчують численні спогади [24, с. 153]. Довідавшись у липні 1942 р. про ліквідацію гетто в Рівному, він намагався врятувати євреїв, які на нього працювали. Отримавши спеціальні документи для «захисту» своїх підопічних, домігся випуску здолбунівських, острозьких і мізоцьких єврейських робітників

у Рівному [26, с. 100]. Зокрема, дізнавшись про заплановане вбивство мешканців рівненського гетто, Гребе вдалося вивести звідти 74 своїх робітників та їхніх дружин, серед яких 60 жителів Мізоча [20, с. 49]. Про цю подію мізоцький єврей Джордж Ганзберг згадував так: «Він відправив нас додому. Отже, цього Гребе я ніколи не забуду, ніколи не забуду, бо він був гуманною людиною. І я думаю про 18 осіб з нашого містечка, які вижили [завдяки йому]» [9].

Про Гребе згадує мізоцький єврей, згодом партизан Янкев Мендюк, який перебував на примусових роботах в Здолбунові. У березні 1942 р. зі Здолбунова його разом з іншими 80 працівниками було вигнано в Рівне. Керівник групи німецький інженер Гребе ставився до них «гідно і взагалі був не таким, як інші німці». Перед ліквідацією рівненського гетто він дав євреям відпустку і «наказав піти додому» [4]. Це викликало підозру і його змусили негайно викликати євреїв на роботу. Однак вони повернулись вже після того, як євреїв з рівненського гетто завантажували в залізничні вагони для акції в Костопільській ліс. У цей час гестапо та українська поліція перебували з ними, але як зазначав Мендюк – «Гребе захищав нас». Їм вдалося схопити з їхньої групи лише шість євреїв чоловік. Мендюк згадував: «Ми спостерігали за тим, як інженер Гребе боровся з гестапо за наше життя. Ми бачили смерть на наших очах і пережили опір рівненських євреїв» [4].

Інші випадки порятунку – це переховування в сусідів, українських, польських, чеських родинах. Про свій досвід виживання розповіла Пніна Сорек (дівоче прізвище Мізоч) в листі до голови Мізоцької селищної ради. Коли почалися вбивства німці повели її сім'ю до місця вбивства (незважаючи на християнські хрестики, які повісив їй батько Зейлик Мізоч). Під час масового розстрілу куля в неї не влучила, однак її закопали. Коли Пніна отямилася, вилізла з ями і врятувалась завдяки місцевій українській родині [19; 21, с. 71–73].

Історія Ісаака Розенבלата пов'язана з порятунком польськими та чеськими сім'ями [21, с. 24]. В чехів він переховувався від переслідувачів, які хотіли його здати місцевій владі, а в польській сім'ї він опинився в розпал «Волинської трагедії» 1943 р. Таким чином його рятувальників також чекало переслідування. Однак йому вдалося врятуватися та виїхати в Аргентину [7]. Серед інших історій про порятунок, які містяться в Інституті візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США слід відзначити свідчення Меїра Велтфройнда, Клер Борен, Еміля Голдбартена, Джорджа Ганзберга, Семена Велінгера тощо [23, с. 226–238].

Отже, чимало факторів впливало на порятунок євреїв від Голокосту та уникнення нацистських репресій. Окупація Західної України 1939–1941 рр. радянською владою теж мала свої наслідки. Висилки в райони далекої Півночі, мобілізація в ряди радянської армії єврейських чоловіків дала можливість покинути згодом окуповані терени, зокрема Мізоча. Евакуація певної частини євреїв на Схід також зменшила кількість жертв Голокосту. Багато євреїв змогли вижити завдяки місцевим жителям, які їх переховували. Хоча офіційно в Мізочі Праведниками народів світу визнано одну родину. Після порятунку євреї емігрували за кордон. Єврейська громада в Мізочі перестала існувати.

Список використаних джерел та літератури:

1. «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», in Memorial Book of Mizocz. Retrieved from: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>
2. «How I Was Saved from Death in Mizoch» by Max Weltfreint, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>
3. «Impressions and Memories of My Childhood in Mizoch» by Adah Fishfeder-Teichner, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz221.html#Page234>
4. «Memories of a Partisan» by Yankev Mendiuk, in *Memorial Book of Mizocz*. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>
5. Mykhalchuk R. «I wanted revenge for the shed innocent jewish blood»: The resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak*. 2022. № 4 (40). S. 236–253.
6. USC SFI VHA, 38193, Mariia Moseichuk (Ukrainian).
7. USC SFI VHA, 38507, Isaac Rozenblat (Spanish).
8. USC SFI VHA, 38669, Nikolai Slobodiuk (Ukrainian).
9. USC SFI VHA, 46431, George Ganzberg (English).
10. USC SFI VHA, 7722, Emil Goldbarten (English).
11. YVA, M.31. File 5445/7233.
12. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Днепропетровск ; Москва, 2007. 816 с.
13. ГАРФ, ф.-7021, оп. 71, спр. 59.
14. Данильчук В. До проблеми порятунку євреїв Рівненського регіону під час Другої світової війни на роботах у Німеччині та в статусі військовополонених. *Голокост і сучасність*. № 1 (12). 2014. С. 9–23.

15. ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3.
16. Інтерв'ю з Теклею Демидюк 1937 р.н., 12 серпня 2016 р. Особистий архів Михальчука Р. Ю.
17. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины, ред. И. Левитас. Киев, 2000. 224 с.
18. Левин Д. Судьбоносное решение: бегство евреев во внутренние районы СССР летом 1941 года. *Яд Вашем*. URL: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf
19. Лист Пніни Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22.04.2009 р. *Особистий архів Михальчука Р. Ю.*
20. Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941-1944. Київ, 2021. 340 с.
21. Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Київ, 2022. 344 с.
22. Михальчук Р. Порятунков волінських євреїв під час Голокосту (на прикладі містечка Мізоч). *Актуальні питання української та всесвітньої історії: минуле і сучасність: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Рівне, 25 жовтня 2022 року). Міжнародний економіко-гуманітарний університет ім. акад. Степана Дем'янчука. Львів ; Торунь, 2022. С. 22–25.
23. Михальчук Р. Порятунков євреїв в Мізочі під час Голокосту у свідченнях жертв: відеоджерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США. *Пам'ять нетлінна: Голокост на теренах нашого краю. Науковий збірник «Велика Волинь»*. Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції (Бердичів, 13–14 вересня 2021 р.). Вип. 62 / Упоряд. П.С. Скворонський. Бердичів, 2021. С. 226–238.
24. Михальчук Р. Смерть і виживання під час Голокосту: терени сучасної Рівненщини. Монографія. Рівне, 2022. 272 с.
25. Снайдер Тімоті. Життя і смерть західноволинських євреїв, 1921-1945 рр. *Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення*. За ред. Рея Брандона та Венді Лауер. Київ, 2015. С. 113–162.
26. Тищенко О., Кіреєв Ю. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж. Рівне, 2007. 192 с.
27. Голокост на території СРСР: енциклопедія, гл. ред. И. Альтман, 2-изд. Москва, 2011. 1143 с.

References:

1. Arad Y. Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soiuza (1941-1945). Dnepropetrovsk ; Moskva, 2007. 816 s.
2. Danylchuk V. Do problemy poriatunku yevreiv Rivnenskoho rehionu pid chas Druhoi svitovoi viiny na robotakh u Nimechchini ta v statusi viiskovopolonenykh. *Holokost i suchasnist*. 2014. № 1 (12). S. 9–23.
3. Kruhlov A. Entsiklopediya Kholokosta. Evreiskaia entsiklopediya Ukrainy, red. Y. Levytas. Kiev, 2000. 224 s.
4. Levyn D. Sudbonosnoe reshene: behstvo evreev vo vnutrennye raiony SSSR letom 1941 hoda. *Yad Vashem*. URL: http://www1.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/levin.pdf
5. Masovi rozstrily. Holokost vid Baltiiskoho do Chornoho moria, 1941-1944. Kyiv, 2021. 340 s.
6. Mykhalchuk R. "I wanted revenge for the shed innocent jewish blood": The resistance of Mizoch jews during the Holocaust. *Eminak*. № 4 (40). 2022. S. 236–253.
7. Mykhalchuk R. Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955. Vyd. 2-he, dopovnene. Kyiv, 2022. 344 s.
8. Mykhalchuk R. Poriatunok volynskykh yevreiv pid chas Holokostu (na prykladi mistechka Mizoch). *Aktualni pytannia ukrainskoi ta vsesvitnoi istorii: mynule i suchasnist: materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii* (m. Rivne, 25 zhovtnia 2022 roku). Mizhnarodnyi ekonomiko-humanitarnyi universytet im. akad. Stepana Demianchuka. Lviv ; Torun, 2022. S. 22–25.
9. Mykhalchuk R. Poriatunok yevreiv v Mizochi pid chas Holokostu u svidchenniakh zhertv: videodzherela Instytutu vizualnoi istorii ta osvity fondu Shoa universytetu Pivdennoi Kalifornii v SShA. *Pamiat netlinna: Holokost na terenakh nashoho kraiu. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*. Materialy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii (Berdychiv, 13–14 veresnia 2021 r.). Vyp. 62 / Uporiad. P.S. Skavronskiy. Berdychiv, 2021. S. 226–238.
10. Mykhalchuk R. Smert i vyzhyvannia pid chas Holokostu: tereny suchasnoi Rivnenshchyny. Monohrafiia. Rivne, 2022. 272 s.
11. Snaider Timoti. Zhyttia i smert zakhidnovolynskykh yevreiv, 1921-1945 rr. *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Za red. Reia Brandona ta Vendi Lauer. Kyiv, 2015. S. 113–162.
12. Tyshchenko O., Kireiev Yu. Zdobuniv na Volyni. Istorychnyi vernisazh. Rivne, 2007. 192 s.
13. Kholokost na territoriyi SSSR: entsiklopediya, hl. red. Y. Altman, 2-yzd. Moskva, 2011. 1143 s.

Отримано: 29.01.2023.

Прорецензовано: 11.02.2023.

Прийнято до друку: 15.03.2023.

e-mail: trofymovych@hotmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-37-44

Трофимович В., Трофимович Л. Пропагандистська діяльність учасників підпільно-повстанського руху в західних областях УРСР після їх повернення з таборів і спецпоселень (друга половина 1950-х – 1970-ті рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 37–44.

УДК: 94(477) «1950–1970»

Володимир Трофимович, Лілія Трофимович

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧАСНИКІВ ПІДПІЛЬНО-ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР ПІСЛЯ ЇХ ПОВЕРНЕННЯ З ТАБОРІВ І СПЕЦПОСЕЛЕНЬ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1950-Х – 1970-ТІ РР.)

Спираючись на численний фактичний матеріал, уперше введений у науковий обіг, автори простежили пропагандистську діяльність колишніх учасників підпільно-повстанського руху після повернення їх із таборів і спецпоселень у західні області УРСР. З'ясували її форми й особливості: розповсюдження програмних документів і матеріалів ОУН, листівок, написів, малюнків антирадянського змісту, вивішування жовто-блакитних прапорів, проведення розмов на заборонені теми у робітничому й молодіжному середовищах. Показали вплив цієї діяльності на зародження і розвиток дисидентського руху. Звернули увагу на протидію органів державної безпеки націоналістичній пропаганді.

Ключові слова: КДБ, ОУН, українські націоналісти, антирадянська пропаганда, листівка, напис, жовто-блакитний прапор.

Volodymyr Trofymovych, Liliia Trofymovych

THE PROPAGANDA ACTIVITY OF MEMBERS OF THE UNDERGROUND INSURGENT MOVEMENT IN THE WESTERN REGIONS OF THE USSR AFTER THEIR RETURN FROM CAMPS AND SPECIAL SETTLEMENTS (SECOND HALF OF THE 1950S – 1970S)

After the return of the underground insurgent movement members from camps and special settlements to the western regions of the Ukrainian SSR, some of them began to resume illegal propaganda activities. This is hardly covered in Ukrainian historiography. Based on numerous factual material, obtained from the 2nd and 16th funds of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and for the first time introduced into scientific circulation, the authors found out its forms and features: distribution among the population of the program documents of the Organization of Ukrainian Nationalists, production and distribution of leaflets, inscriptions, drawings of anti-Soviet content, hanging yellow-blue flags, holding conversations on forbidden topics in the working and youth environments. The article shows the influence of propaganda activities of OUN members on the emergence and development of the dissident movement. The material presented in the article also shows that a part of the Ukrainian intelligentsia with nationalist beliefs, which, fearing repressions, for a long time stood aside from the anti-Soviet struggle, began to speak out more courageously, trying to rehabilitate themselves in front of their comrades from the underground. In particular, its representatives in their conversations, speeches, publications criticized the national policy of the Communist Party of the Soviet Union, the course of Russification of Ukraine, the attack on the Ukrainian language, the thesis of the "great Russian people", etc. The position taken by them was, according to KGB officers, identical to the position of former members of the OUN underground. It is proved that the state security agencies of the Ukrainian SSR made great efforts, using a variety of techniques and methods, to neutralize the anti-Soviet underground and to discredit it in the eyes of the public.

Keywords: KGB of the Ukrainian SSR, Organization of Ukrainian Nationalists, nationalist underground, anti-Soviet propaganda, leaflet, inscription, yellow-blue flag, forbidden conversations.

За даними органів КДБ УРСР, до 1 травня 1957 року в її західні області із таборів із спецпоселень прибули 65 779 осіб, у тому числі 43 497 «українських націоналістів». Із них: діячів вищої ланки ОУН та УПА – 738; рядових підпільників – 19 305; «бандпособників» – 22 497 [3, арк. 180].

Пропагандистська діяльність прибулих із спецтаборів і спецпоселень оунівців і упівців практично не висвітлена у вітчизняній історіографії. Вивчивши, насамперед архівні матеріали, автори спробували охарактеризувати її форми й особливості у зазначений період.

Характеризуючи колишніх учасників підпільно-повстанського руху, які повернулися з ув'язнення, начальник УКДБ Львівської обл. полковник В. Шевченко зазначав, що легковажити із ними не можна. На його думку, «це ворог досвідчений у боротьбі з радянською владою, добре обізнаний із агентурно-оперативними методами роботи органів держбезпеки, надзвичайно обережний. Проникнути до середовища цих людей непросто... Захопившись у минулому репресіями, ми не помічали того, як відправляли до в'язниць молодь 16 – 18 років, яку можна було перевиховати. Зараз ці помилки дають про себе знати...» [5, арк. 50–51].

У постанові КДБ УРСР від 16 листопада 1956 р. критикувалася робота начальника УКДБ Волинської обл. підполковника Форманчука по лінії протидії українським націоналістам. Особливе занепокоєння викликав низький рівень агентурно-оперативної роботи на вугільних шахтах, де працювала значна кількість колишніх учасників ОУН [4, арк. 175].

Зокрема, станом на 14 грудня 1956 р. у м. Нововолинськ Волинської обл. прописалося 251 колишніх оунівців, які повернулися із ув'язнення. Більшість із них працювали на 9-х шахтах місцевого вугільного басейну [12, арк. 174].

На вугільну шахту Мостиського р-ну Львівської обл. одразу після звільнення влаштувався оунівець Варава. У листі до свого товариша він писав: «Сюди прибуло багато таких як я. Матеріал для роботи готовий, потрібно лише організувати...». Разом із іншим українським націоналістом, який також працював на шахті – Кушніром, вони обговорювали протести червня 1956 р. у Познані [5, арк. 48–49].

У документі КДБ республіки «Із практики роботи серед агентури по лінії українських націоналістів» за 19 вересня 1959 р. зазначалося, що на підприємства вугільної промисловості Донбасу прибуло багато вихідців із Західної України. Серед них чимало раніше засуджених за участь у підпіллі ОУН та УПА. Незважаючи на щоденне спілкування із робітниками інших національностей, вихідці із західних областей України намагалися налагодити зв'язки із земляками. Це намагалися використати українські націоналісти [7, арк. 108].

Чимало колишніх учасників ОУН та УПА осіло в районі вугільних шахт Забузького р-ну Львівської обл. Упродовж 1959 – 1960 рр. обласне УКДБ направило туди 14 досвідчених агентів [9, арк. 31].

Повернувшись із таборів до Львова, оунівець Вардинець у приватній розмові заявляв: «Організація діє, але вона дуже законспірована. Нових людей не залучають. Достатньо людей, яких знаємо, перевірених роботою» [5, арк. 63–64]. Інший політв'язень, Григорій Кочур, писав своєму побратиму у 1956 р.: «Українську державу можна побудувати лише на руїнах Росії. ОУН тепер куди сильніша, ніж перед війною. Якщо перед війною полем діяльності була Галичина, то тепер – Східна Україна з Києвом, Харковом і т.д.» [30, арк. 259].

Згадуваний раніше полковник В. Шевченко звернув увагу на те, що на тогочасному етапі українські націоналісти діяли не напряму, а через осіб, які перебували під їхнім впливом. Використовуючи критику культу особи Сталіна, вони також намагалися засудити національну політику КПРС і дії радянського уряду. Так, директор Львівського музею українського мистецтва Семерчук, член КПРС, підготував для публікації в журналі «Коммунист» статтю «За непорушність принципів ленінської національної політики», де намагався поширити приховані ідеологічні тези ОУН. Вимагав, щоб в Україні, особливо у Львові та західних областях, офіційною мовою стала українська. Зазначав, що місцеве населення не відчуває себе господарями, особливо у містах, куди приїхало багато людей із інших областей та республік. Пропонував регулювати прописку щодо російськомовних переселенців, звільнити із керівних посад осіб, які не знають української. Негативно оцінював стрімке поширення у Львові російських шкіл. Композитор Анатолій Кос-Анатольський у статті, підготовленої для газети «Радянська культура», зазначав, що розвитку української пісні та музики перешкоджає русифікація міст. Кандидат у члени КПРС, поет Дмитро Павличко під час виступу на партійних зборах у Львівському університеті ім. Івана Франка роздратовано заявив, що роль українського народу в історії применшена. Теза про «великий російський народ» принижує національні почуття українців та ін. [5, арк. 60].

На думку співробітників КДБ, промови й статті згаданих осіб були ідентичними із розмовами у середовищі колишніх учасників підпілля ОУН.

Частина української інтелігенції з націоналістичними переконаннями, яка, остереігаючись репресій, довгий час стояла осторонь антирадянської боротьби, почала висловлюватися більш сміливо, намагаючись реабілітуватися перед товаришами по підпіллю. Зокрема, директор Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові академік Іван Крип'якевич надавав матеріальну допомогу колишнім учасникам ОУН. Доцент кафедри педіатрії Львівського медичного інституту Степан Коржинський та інженер Володимир Рожанківський допомагали родині Романа Шухевича. З ініціативи Анатолія Кос-Анатольського, група львівських інтелігентів підготувала колективне звернення до органів влади з проханням звільнити з ув'язнення композитора Василя Барвінського [5, арк. 60–62].

На республіканській нараді начальників четвертих відділів КДБ 19 березня 1957 р. представник Тернопільської обл. полковник Лещенко зазначав, що останнім часом українські націоналісти намагаються використовувати для своєї пропаганди сільські клуби. В останніх полюбили ставити п'єсу Марка Кропивницького «Невільник», у якій головні ролі грали оунівці, котрі повернулися з таборів та «видавали себе за мучеників». Кадебісти докладали значних зусиль, аби вилучити її з репертуарів сільських клубів [3, арк. 78].

У ніч на 21 квітня 1957 р. на кладовищі хутора Пяски біля м. Комарно Городоцького р-ну Львівської обл., на могилах учасників підпілля ОУН, загиблих упродовж 1944 – 1946 рр., невідомі особи встановили три двометрові хрести із зображенням тризуба [2, арк. 216].

Група молоді с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл., віком від 10-ти до 18-ти років, організувала 7 січня 1962 р. «Вертеп». Переодягнувшись у Січових стрільців, І. Мазепу та С. Петлюру, вони виконували колядки із націоналістичним підтекстом. У зв'язку із неповноліттям його учасників було вирішено застосувати до них «профілактичні заходи». Райком ЛКСМУ у квітні того ж року провів у Крилосі відкриті збори місцевої молоді, викладачів школи та родичів учасників згаданих колядок. Після заслуховування наданої органами КДБ інформації збори засудили дії своїх односельців. Комсомольцям, які брали участь у «Вертепі», оголосили догану. Ухвалили посилити виховну роботу серед молоді [10, арк. 125–126].

У повідомленні органів КДБ за 29 жовтня 1966 р. зазначалося, що серед молоді набула поширення пародія на популярну пісню «Черемшина»:

Знов Бандери голос чути в лісі,
Автомати сховані у стрісі,
На горбі заховані гармати,
Вже пора їх звідти витягати.
Знову буйно квітне конюшина,
В гаю на хресті росте калина,
Москаля в садочку, в тихому куточку,
Жде могила, жде... » [13, арк. 379].

Співробітниками УКДБ Кіровоградської обл. 20 березня 1967 р. було арештовано вчителя школи-інтернату селища Завалля Гайворонського р-ну 22-річного Ярослава Лесіва. Відвідуючи своїх рідних на Івано-Франківщині, він встановив зв'язок із колишніми оунівцями. Згодом створив підпільну групу, яка розповсюдила у деяких містах республіки брошури «Хто такі бандерівці та за що вони борються», журнал «Воля і батьківщина» і «бофони» із тризубами по 10 крб. кожен [15, арк. 346–348].

Щодо підготовки до відзначення у листопаді 1967 р. 50-річчя радянської влади колишній районний провідник ОУН, який мешкав в Івано-Франківську, зазначав: «Ви не тіштеся гарним життям, через місяць Китай вас зажене в окопи і завадить відсвяткувати 50-річчя Жовтня». Завідувач складом Козівського сільпо Тернопільської обл. Кривульський, брат якого загинув як підпільник ОУН, заявив місцевому жителю, котрий розвантажував сухарі: «Скоро розпочнеться війна й вони будуть потрібні» [17, арк. 81–82].

12 вересня 1968 р. за антирадянську агітацію співробітники УКДБ Тернопільської обл. арештували завідувача складом мінеральних вод у Тернополі, колишнього оунівця Івана Куриласа. Як встановило слідство, повернувшись 1959 р. із місць ув'язнення, він відкрито заявляв, що ненавидить радянську владу та готовий надалі боротися за самостійну Україну. Під час слідства свою провину не визнав і 5 березня 1969 р. був засуджений до 3-х років ув'язнення [23, арк. 275–276].

Значну увагу органи держбезпеки приділяли боротьбі з поширенням листівок, написів антирадянського змісту. Згідно їх матеріалів, упродовж дев'яток місяців 1956 р. було зафіксовано 162 випадки розповсюдження антирадянських листівок та анонімних листів [1, арк. 225]. Лише за останній квартал того року їх зареєстрували 83 в кількості 769 примірників. Більшість із них мала націоналістичний характер [3, арк. 12].

У ніч на 23 лютого 1958 р. в с. Леніне Радомишльського р-ну Житомирської обл. колишнім 22-річним учасником мережі ОУН Дмитром Овсієнком було розклеєно п'ять листівок з націоналістичними малюнками. У зв'язку із тим, що вони не мали яскраво вираженого антирадянського характеру, співробітник КДБ провів із ним «профілактичну бесіду». Проте, в ніч на 19 травня 1958 р. Д. Овсієнко знову виготовив і розповсюдив на одній із вулиць Радомишля 10 антирадянських листівок. Після цього він був арештований [6, арк. 350–351].

Нерідко українські націоналісти, діючи самостійно, виготовляли та розповсюджували антирадянські листівки, підписуючи їх вигаданими назвами так званих «партій» [7, арк. 82–83].

У квітні 1958 р. на території Сарненського р-ну Рівненської обл. органи держбезпеки зафіксували розповсюдження націоналістичних листівок, виготовлених друкарським способом. У Козинському р-ні вони були виготовлені за допомогою кліше [6, арк. 103].

У липні того року до органів КДБ від агента «Вітра» надійшла інформація, що у с. Зарічне Стрийського р-ну Львівської обл. колишні оунівці, робітники Долинської контори буріння – тракторист Микола Шайнога та монтажник Михайло Ярич, зберігають антирадянські листівки та поширюють їх серед місцевого населення. Після цього щодо них завели агентурну справу «Гніздо». Під час розробки підозрюваних з'ясувалося, що до згаданої антирадянської групи входив брат Миколи Шайноги – Василь, який впродовж 1945 – 1946 рр. перебував у складі боївки ОУН. Вийшов із повинною, але зброї не здав. Крім того, батько братів Шайног – Андрій загинув як нелегал ОУН у сутичці з оперативно-військовою групою НКВС [3, арк. 156–157].

Упродовж травня 1964 р. Іван Дикий та його дружина Мирослава Тершовська розповсюдили на території Львівської обл. 34 листівки із закликами створення Самостійної України. 18 жовтня того ж року їх обох арештували співробітники КДБ. Рішенням Львівського обласного суду від 12 березня 1965 р. І. Дикий отримав 5 років ув'язнення, а його дружина – 3 [11, арк. 140–141].

На базарній площі м. Збараж Тернопільської обл. 8 липня 1965 р. було виявлено листівку, прикріплену до телеграфного стовпа. У ній зазначалося: «Громадяни! До Вас звертаються ті, хто ще не зовсім втратив громадянської честі, ті, хто рахує своїм обов'язком визволити кріпаків – колгоспників та робітників з-під комуністичного іга. Чи прийде це швидко, чи запізно, але колесо історії перемеле існуючий лад і на його руїнах ми побудуємо справді Вільну Україну. Вище голову, громадяни!» [12, арк. 93–94].

У 1967 р. із табору до м. Івано-Франківська повернулася колишня учасниця підпілля ОУН Ірина Сенік, яка влаштувалася працювати медсестрою до обласного тубдиспансеру. Невдовзі вона встановила зв'язок із колишньою учасницею Проводу ОУН Возняк-Лемик, українськими націоналістами – Оксаною Мешко та Валентином Морозом, а також із художником Опанасом Заливахом. У 1970 р. І. Сенік розмножила на друкарській машинці статтю французького публіциста Еммануїла Райса «Нова літературна хвиля на Україні», опубліковану у 1967 р. У ній висувалася ідея незалежності України. Наступного року вона передала В'ячеславу Чорноволу чотири свої антирадянські вірші, що увійшли до збірок «Загартована юність» і «Смуток за втраченим». 12 січня 1972 р. їх було вилучено співробітниками КДБ на квартирі останнього. У вірші «Я собі нічого не залишаю» І. Сенік закликала:

«Люди, не дивіться так понуро.

Щоб жить без страху в добробуті,

Ви червону скиньте диктатуру,

З тюрем випустіть братів закутих».

У іншому вірші «Під ногами хиткий тротуар» були такі рядки:

«Ось по радіо оплески бурні

Для найкращих Союзу синів,

Їх не чути лише на Сатурні,

Бо там ще комунізм не дозрів.

Ще на ньому червона холера

Не пливе агітації руслom.
Там не чути ще мата й прокльону
І нікого не роблять рабом».
У вірші «Навколо Братська» авторка писала:
«Навколо Братська могили братські
На кістках в'язнів тисяч трас,
На кістках в'язнів тисяч ГЕС.
Катів знуцання, насмішки блазнів
Глушить турбінний гуркіт колес».

Також співробітники КДБ встановили, що у 1969 р. І. Сенік спільно із В. Морозом написали протест до Президії Верховної Ради та Прокуратури УРСР щодо безпідставного арешту Святослава Караванського. Цей документ під назвою «Знову камерні справи» було надруковано у 5-му номері «Українського вісника». Упродовж 1970 – 1971 рр. вона збирала кошти на допомогу арештованому В. Морозу. Розповідала, що в минулому працювала зв'язковою Головного командира УПА Романа Шухевича [28, арк. 88–91]. 17 листопада 1972 р. І. Сенік арештували співробітники УКДБ Івано-Франківської обл. Через чотири дні у її матері та брата, які мешкали в м. Анжеро-Судженську Кемеровської обл. (Росія), провели обшук. У результаті чого виявили низку документів «самвидаву»: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, заяву С. Караванського на ім'я Прокурора УРСР від 1965 р., вірші Миколи Холодного та інше [31, арк. 277].

24 вересня 1966 р. на території Львівської обласної лікарні її пацієнти побачили три примірники листівки, виготовлені на друкарській машинці, із закликом: «Друзі українці! Ставайте до бою за нашу рідну самостійну Україну. Бийте москалів і комуністів. Каменярі» [13, арк. 28].

У ніч на 15 листопада 1966 р. у м. Івано-Франківськ виявили брошури: «Хто такі бандерівці і за що вони борються» (5 примірників), «Бюлетень бюро інформації УГВР» (3 примірники), листівки: «Українські вчителі» (3 примірники), «Українські діти» (2 примірники) і «Як загинув начальник Рогатинського МГБ капітан Аносов» (2 примірники). Усі вони були виготовлені друкарським способом у 1948 р. [14, арк. 147].

27 грудня 1966 р. із селища Лисець Івано-Франківського р-ну надійшла інформація про знайдення чотирьох антирадянських листівок. Як встановило розслідування, їх виготовила робітниця Солотвинського лісокомбінату 19-річна Марія Травинська. Впродовж 1947 – 1949 рр. її батько та брат у с. Путятинці Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. допомагали підпільникам ОУН [16, арк. 1–2].

24 червня 1967 р. між камінням стіни біля озера м. Тернопіль відпочиваючі натрапили на фотокопію листівки із написом: «Організація. Смерть комуністам-фашистам» та зображення тризубу [16, арк. 340]. 15 листопада у с. Вигівка Галицького р-ну Івано-Франківської обл. виявили 5 листівок із закликом: «Хай живе самостійна Україна. Хай живе отаман Степан Бандера. Тим, хто піде за комуністами, тим пощади не буде. ОУН» [18, арк. 218].

14 грудня в телефонній кабінці біля оперного театру у Львові хтось наклеїв листівку із тризубом та написом: «Молодь – студенти України. Боріться за свої українські права. Любіть свою рідну Україну. Хай живе Україна» [19, арк. 145]. Через шість днів у поштових скриньках двох будинків по вулиці Леніна в Івано-Франківську виявили шість листівок із написом: «Хай живе Самостійна Україна! Геть руський народ з української землі!» [19, арк. 14].

У ніч на 1 січня 1968 р. на проспекті Леніна у Львові, біля новорічної ялинки, було прикріплено листівку з тризубом і написом: «Геть москалів з України. Хай живе незалежна самостійна Україна» [20, арк. 5]. 21 серпня на території заводу «Львівсільмаш» було виявлено напис із закликом боротися за самостійність України [21, арк. 49]. 23 вересня у селищі Березовиця Тернопільської обл. на кіоску хтось олівцем написав: «Смерть московським окупантам» і намалював тризуб [22, арк. 292–293].

Під час підведення 16 березня 1969 р. результатів голосування на виборах у місцеві ради депутатів трудящих УРСР на виборчих дільницях, в урнах для голосування, було виявлено чимало листівок із оунівськими закликами [23, арк. 381–382].

У процесі сортування 25 червня того ж року в с. Грушка Глумацького р-ну Івано-Франківської обл. поштової кореспонденції натрапили на саморобну листівку «Хай живе самостійна Україна! Смерть кацапам проклятим! Прапор жовто-синій – це Українське поле. Вже не буде на Україні комуни ніколи» [24, арк. 78].

10 червня 1972 р. УКДБ Тернопільської обл. відкрило кримінальну справу стосовно інваліда німецько-радянської війни Данила Чорномаза. При проведенні обшуку у нього знайшли фотокопію твору І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Згодом виявилось, що він належав його синові Богдану, мешканцю Черкаської області. Крім того, в будинку батька виявили 14 електродетонаторів і 41 патрон [25, арк. 272].

Ще однією формою нелегальної пропагандистської роботи стало вивішування жовто-блакитних прапорів.

У ніч на 10 червня 1957 р. в с. Бабинці Борщівського та сусідньому с. Колодрівка Заліщицького районів Тернопільської обл. на деревах було вивішено жовто-блакитні прапори [2, арк. 254].

Органам КДБ не вдалося відшукати осіб, які 1958 р. вивісили жовто-блакитні прапори в селищі Роздол Миколаївського р-ну [8, арк. 189].

30 жовтня 1966 р. на околиці с. Гошів Долинського р-ну Івано-Франківської обл., на натягнутому між деревами дроті, було прикріплено жовто-блакитний прапор розміром 160 на 80 см. Поруч на землі знайшли брошуру «Хто такі бандерівці та за що вони борються». Наступного дня дві аналогічні брошури та «Бюлетень УГВР» видавництва 1948 р. знайшли при очищенні снігу біля пам'ятника Леніну в м. Болехів Івано-Франківської обл. Крім того, у статуї було відбито частину обличчя та кисть лівої руки [13, арк. 380–381].

3 травня 1967 р. у с. Дебеславці Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. у двох протилежащих кінцях села майоріли жовто-блакитні прапори. У результаті проведеного розслідування було з'ясовано, що їх встановив 30-річний місцевий тракторист Степан Ткач. 5 січня наступного року він був арештований та зізнався у пред'явлених звинуваченнях. Його засудили до двох років ув'язнення [20, арк. 104].

Зранку 7 листопада 1967 р. до Сокальського райвідділу УКДБ Львівської обл. звернувся сторож кінотеатру «Мир» В. Музика. Він заявив, що вночі, під час огляду будівлі, побачив на даху саморобний жовто-блакитний прапор [18, арк. 145]. Подібний прапор побачили вчителі й учні зранку 5 грудня 1967 р. на приміщенні школи с. Кам'янка Велика Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. [19, арк. 28].

30 грудня 1967 р. на проспекті Карла Маркса в Дніпропетровську, біля входу до приміщення Кіровського райвиконкому, хтось прикріпив жовто-блакитний прапор розміром 60 на 42 см. На ньому був намальований тризуб та написано: «Ще не вмерла Україна і воля, і слава. 20 листопада – 50 років УНР, 22 січня 1918 року – проголошення незалежності України» [18, арк. 218].

Співробітники КДБ 29 квітня 1972 р. в м. Івано-Франківську арештували інженера обласної газової інспекції 42-річного В. Долішнього, котрий у 1956 р. повернувся із табору, де відбував покарання за зв'язок із ОУН [27, арк. 296]. Невдовзі він відновив зв'язок із колишніми друзями по підпіллю. Разом із ними розмножував та розповсюджував «самвидав» («Репортаж із заповідника ім. Берії» В. Мороза, «Горе від розуму» В. Чорновола, «Стосовно процесу над Погружальським», «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та ін.). Вироком обласного суду від 15 вересня 1972 р. його засудили до семи років виправно-трудоих таборів і трьох років заслання [29, арк. 13–14].

Згідно повідомлення КДБ УРСР за 14 вересня 1972 р., на противагу відзначення 50-річчя створення СРСР, українські націоналісти запроваджують свої ювілеї – «30-річчя УПА» та «40-річчя Голодомору». Було зафіксовано відправлення ЗЧ ОУН з Великобританії до СРСР листівок «Заклик до українського народу у справі ювілею 50-річчя СРСР». У них містився перелік із 30-ти настанов. Вони спрямовувалися на протидію русифікації, міграції до інших республік етнічних українців, зриву «п'ятирічки», бойкоту Російської православної церкви. Зазначалося, що потрібно всіляко висміювати «уряд» УРСР в Києві: «Щербицький, Ляшко та Білий – лише знаряддя в руках Брежнева, більше нічого». Наказувалося: «В ніякому випадку не вбивати українців, навіть якщо вони є найпідліші комуністи! Комсомольці – це молоді й недосвідчені люди. Роз'яснюйте їм, що Україна мусить бути вільною...» [28, арк. 299–301].

У 12-му випуску журналу «Сучасність» (Мюнхен) за 1971 р. вийшла стаття Михайла Осадчого «Із захаявного нариса «Більмо»». У ній висміюється «свавілля, грубість, дурість та тупість» методів роботи КДБ й суду. Особливо дістається майору Гальському та прокурору Антоненку. Натомість Михайло, називаючи себе молодим комуністом, відкрито симпатизував оунівцю «Володі» (Володимир Палізі) з боївки Дмитра Куп'яка – «Клея». Співчував «товаришу по камері», незважаючи на те, що той заявляв про прагнення «перевішати усіх комуністів на сухій гілліці» [26, арк. 172–176].

У ніч на 30 квітня 1973 р. у Луцьку невідомі особи зірвали таблички й зірки з обелісків шести радянських військових, які загинули у сутичках з оунівцями в післявоєнний період. Як встановило розслідування, цей вчинок здійснив 18-річний львів'янин Ярослав Шурін, який прибув до міста як будівельник [32, арк. 35, 196].

За санкцією прокуратури Івано-Франківської обл. 22 березня 1974 р. були арештовані троє мешканців м. Городенка, яких звинувачували в антирадянській пропаганді. Одним із затриманих був колишній учасник боївки ОУН, 48-річний диспетчер цукрового заводу Н. Гуцул. Антирадянською літературою згадану групу з 1972 р. постачала обліковець облвідділу «Енергозбуту», колишня оунівка Оксана Попович. Слідство встановило, що вони таємно обмінювалися забороненою літературою: «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка супротиву», «Серед снігів», «Новий клас», «Мойсей і Датан», «Інтернаціоналізм чи русифікація?», журнал «Український вісник» [33, арк. 128–129]. На закритому судовому засіданні в Івано-Франківську, що тривало впродовж 10 – 14 січня 1975 р., О. Попович визнала себе винною у пред'явлених звинуваченнях за ст. 62 ч. II КК УРСР. Однак, відкрито заявила присутнім на процесі, що у вчиненому не розкаюється. За вироком суду вона отримала 8 років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму із засланням на 5 років [35, арк. 100–101].

27 жовтня 1974 р. о 16.30 капітан Радянської армії І. Попугрімов передав до Червоноармійського райвідділу внутрішніх справ м. Львів дитячу повітряну кульку жовтого кольору. На ній фіолетовим кольором був намальований тризуб та написано: «СУМ. УПА. Слава Україні!». Він пояснив, що близько 20-ти хвилин тому, на перетині вулиць Б. Хмельницького та Гайдамацької, кульку впіймали військовослужбовці у відпустці [34, арк. 9].

Підставою для посилення антирадянської пропаганди були також економічні прорахунки комуністичної влади. У повідомленні КДБ УРСР від 13 липня 1976 р. стосовно реакції населення на погіршення ситуації із забезпеченням м'ясними продуктами зазначалося, що колишній бойовик ОУН, маляр сільпо в м. Устилуг Володимир-Волинського р-ну П. Шарчук заявив своєму знайомому: «Все, що заявлялося на з'їзді, – брехня. Якщо колгоспники ще мовчать, то шахтарі такого становища терпіти не будуть» [36, арк. 204].

Отже, після повернення учасників підпільно-повстанського руху із таборів і спецпоселень в західні області УРСР частина з них почала відновлювати нелегальну пропагандистську діяльність, що включала в себе поширення оунівських документів і матеріалів, антирадянських листівок, написів, малюнків, вивішування жовто-блакитних прапорів, розмов на заборонені теми. Органи державної безпеки докладали величезних зусиль, аби ліквідувати ті прояви та знешкодити антирадянське підпілля.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2. Спр. 12. 350 арк.
2. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2823. 345 арк.
3. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2852. 353 арк.
4. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0910. 253 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0911. 126 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0917. 457 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0919. 124 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0926. 433 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0927. 64 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0936. 332 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0942. 414 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0943. 282 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0949. 393 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0950. 334 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0951. 361 арк.
16. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0953. 422 арк.
17. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0956. 295 арк.
18. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0957. 306 арк.
19. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0958. 330 арк.
20. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0960. 196 арк.
21. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0967. 310 арк.
22. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0968. 393 арк.
23. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0972. 367 арк.
24. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 0975. 239 арк.

25. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1011. 304 арк.
26. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1012. 344 арк.
27. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1013. 366 арк.
28. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1014. 306 арк.
29. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1015. 348 арк.
30. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1016. 287 арк.
31. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1017. 373 арк.
32. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1023. 451 арк.
33. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. 309 арк.
34. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. 426 арк.
35. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1041. 370 арк.
36. ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1053. 270 арк.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 21.02.2023.

Прийнято до друку: 27.02.2023.

e-mail: cerkas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-46-53

Атаманенко В. Первинні поборові реєстри маєтків князя В.-К. Острозького 1577 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 46–53.

УДК: 352.07(477.82)»15»Е

Віктор Атаманенко**ПЕРВИННІ ПОБОРОВІ РЕЄСТРИ МАЄТКІВ
КНЯЗЯ В.-К. ОСТРОЗЬКОГО 1577 РОКУ**

У статті розглянуто сукупність первинних поборових реєстрів маєтностей кн. В.-К. Острозького 1577 р. Вони є важливим елементом у структурі джерел описово-статистичного характеру з історії Волині. Первинні реєстри створювалися землевласниками чи їх представниками та були основою для створення узагальнюючих податкових документів. Останні широко використовуються у дослідницькій, в тому числі й джерелознавчій, практиці. Первинні реєстри володінь кн. В.-К. Острозького недостатньо введені до наукового обігу. Важливість первинних реєстрів 1577 р. полягає і в тому, що вони відобразили спустошення Волині після татарських нападів 1575 та 1577 рр. Наявність первинних (1570 та 1577 рр.) та узагальнюючих (1570, 1577, 1583, 1589 рр.) поборових реєстрів створює можливості розгляду стану та динаміки розвитку явищ соціального та економічного характеру. Для волинських маєтностей кн. В.-К. Острозьких другої половини XVI ст. інших джерел описово-статистичного характеру невідомо. Найважливішою особливістю поборових реєстрів є відображення соціальних показників міського та сільського населення.

Ключові слова: джерелознавство, описово-статистичні джерела, податкова документація, латифундії Волині, князі Острозькі.

Viktor Atamanenko**PRIMARY COLLECTION REGISTERS OF THE ESTATES
OF PRINCE V.-K. OF OSTROH 1577**

The article examines the collection of primary collection registers of estates of the book V.-K. Ostrozki in 1577. They are an important element in the structure of descriptive-statistical sources from the history of Volyn. The primary registers were created by landowners or their representatives and were the basis for creating summary tax documents. The latter are widely used in research, including source studies and practice. Primary registers are not sufficiently introduced into scientific circulation. The importance of the primary registers of 1577 also lies in the fact that they reflected the devastation of Volyn after the Tatar attacks of 1575 and 1577. The presence of primary (1570 and 1577) and general (1570, 1577, 1583, 1589) collections registers creates opportunities to examine the state and dynamics of the development of social and economic phenomena. Other sources of a descriptive and statistical nature are unknown for the Volyn estates of the princes of Ostroh of the second half of the 16th century. The most important feature of collections registers is the display of social indicators of the urban and rural populations. Documentation of a primary nature, which was created by order of the owners and related to individual estate complexes, contains a number of testimonies that were lost during the generalization. Such are the formulary characteristics and language of primary fiscal notes, the level of implementation of economic innovations, elements of the gender structure of the population, anthroponymy, names of owners, etc. Primary collections registers were introduced on the territory of Volyn at the end of 1569, and their registration did not have an established standard due to the lack of tradition and experience. The nature of filing tax statements into the registers also differed. These features, even in the registers created by the same domain office, differed significantly. Tax documentation of the estates of V.-K. Ostrozki has a sufficiently high territorial representativeness. The entirety of tax documentation constitutes a single source system, which requires the study of all its elements, including primary tax registers.

Keywords: source studies, descriptive-statistical sources, tax documentation, Volyn latifundia, Princes of Ostroh.

Значна частина праць, присвячених соціально-економічній проблематиці історії Волині, як і інших українських земель, ранньомодерного часу значною мірою спирається на документи державного оподаткування. До Люблінської унії та входження Волинського воєводства до складу Польщі подібних джерел збереглося вкрай мало. Більша регулярність оподаткування та ретельніший контроль мали наслідком краще збереження т. зв. поборових реєстрів, які й фіксували вибирання податку і зберігалися серед документів державної скарбниці, Коронного Скарбу. Хронологічна репрезентативність цієї групи джерел не може вважатися задовільною, оскільки матеріали останнього постраждали у роки Другої світової війни, коли було втрачено й частину податкової документації. Державний податок, побор, мав складний характер, оскільки мав кілька об'єктів оподаткування. Структура поборової документації була складною, при чому її частина мала, очевидно, поточне використання і зберігалася гірше. Звідси й можливі втрати серед неї під час активного побутування, тобто – до реформи 1629 р. Це стосується найменше використовуваних і практично не введених дослідниками та археографами до наукового обігу в усій повноті первинних реєстрів. Комплекс таких джерел вимагає здійснення їх джерелознавчої характеристики як окремого різновиду, так і в порівнянні з вже використовуваною податковою документацією переважно узагальнюючого за адміністративно-територіальними одиницями характеру.

У літературі висловлюються відмінні погляди щодо інформаційної якості різних категорій податкових (поборових) документів другої половини XVI ст. Деякі дослідники вважають, що такі джерела часто є неповними та неточними, однак за браком інших єдиними для дослідження ряду проблем історії України ранньомодерного часу. Відповідно зроблені на їх підставі підрахунки, занижують реальний стан речей (Я. П. Кісь) [11, с. 93]. Історико-демографічні дослідження (а саме – визначення чисельності населення в Україні) можуть ґрунтуватись на більш-менш вірогідних документах лише з першої половини XVII ст., тобто на даних подимного оподаткування, що є вираженням недовіру до інформативності поборових реєстрів 70 – 80-х рр. XVI ст. Причинами подібної ситуації є те, що ці джерела ґрунтувалися на ніким не контрольованих свідченнях власників маєтків, у зв'язку з чим вони могли спотворювати дійсний стан, що негативно позначалося на повноті та вірогідності інформації, але вони є достатньо репрезентативними в територіальному відношенні, а їх використання робить можливим вивчення на основі їх свідчень значного кола проблем (М. Г. Крикун) [14, с. 77]. Подібні характеристики поборовій документації Речі Посполитої давали й польські історики [21, с. 132-133]. Не згадуючи характеристик дотичних до українських теренів різних категорій описово-статистичних джерел, які давалися польськими дослідниками починаючи з А. Павінського та О. Яблоновського, не можна не зауважити на активізацію досліджень поборових реєстрів польськими істориками при використанні комп'ютерних технологій та створення їх електронного видання [25-28]. В усіх згаданих випадках увагу дослідників привертала сумарні (сумарії, сумарі-уші), які стосуються крупних адміністративно-територіальних одиниць Польщі та Речі Посполитої.

Неувага до первинних поборових реєстрів визначається недостатнім їх археографічним опрацюванням та низьким рівнем збереженості, принаймні – для українських земель. Публікації волинських первинних поборових документів маєтностей кн. В.-К. Острозького стосуються лише декількох латифундій [див.: 5; 7; 8; 17; 19]. В них наявні окремі похибки при відтворенні текстів, а самі публікації потребують в подальшому розширення джерельної бази та проведення ґрунтового джерелознавчого дослідження всього комплексу цієї категорії описово-статистичних документів.

Враховуючи ці обставини, ставиться завдання проаналізувати збережені на сьогодні первинні поборові реєстри володінь князя В.-К. Острозького. В дослідженні використано комплекс архівних та опублікованих джерел, які зберігалися як в державних, так і в приватних зібраннях, сучасних творенню первинних поборових реєстрів.

Основою для вивчення господарського (соціально-економічного) розвитку Волині служать, в першу чергу, різні категорії джерел описово-статистичного характеру. Але збереглися вони за період другої половини XVI ст. вкрай нерівномірно. Відтак, для всієї території Волині такі документи збереглися лише для короткого проміжку часу, а саме 70 – 80-х рр. XVI ст. Дана обставина, поряд з інформаційними можливостями та охопленням значних територій, мала наслідком високий рівень їх археографічного освоєння (починаючи з 70-х рр. позаминулого сторіччя) [1; 2; 9; 31] та пов'язаної з цим характеристики інформативних можливостей цих джерел [2; 10; 15; 16; 21; 31]. Специфіка інформації в таких джерелах мала наслідком їх використання не в усій інформативній повноті, а то й тільки для ілюстрації становища окремих категорій населення та встановлення демографічних

характеристик цього часу. Податкова документація й на сьогодні залишається чи не найчастіше (більшою чи меншою мірою) використовуваною в конкретно-історичних дослідженнях.

Уся сукупність податкових джерел кінця XVI ст. за об'єктом оподаткування поділяється на дві групи. Люблінський сейм 1569 р. запровадив для інкорпорованих українських земель побор, який збирався з усього непривілейованого населення, в тому числі й православного духовенства. Він збирався від нерухомого майна в містах та занять міського населення (ремесло, торгівля, заняття, промисли), користування землею з селян та міщан, занять ремеслом сільського населення. Окремий податок, поголовне, сплачувало єврейське населення, але свідчення про нього відомі тільки за включенням їх до загальновоєводських поборових реєстрів (сумарії). Таким чином, побор був складним за структурою об'єктів оподаткування. При цьому виділялися особи, які не володіли міською нерухомістю, але обкладалися податком (вищим – люзні, гультаї). Отже, окреслений терміном «побор» податок фактично складався з відмінних платежів. У створюваних власниками чи їх представниками документах податок могли називати по-різному: посеребщина, поголовне, подимне, побор, плат поборний, ланівщина [23, арк. 53, 64, 87, 104, 154, 262, 284, 638 та ін.].

Документальне оформлення результатів збирання побору мало кілька рівнів. При вибирання податків на рівні окремих маєтностей їх власниками створювалися первинні реєстри. Вони передавалися визначеним сеймом збирачам податків (поборцям) для певних адміністративних одиниць – повітів чи воєводств. На основі первинних реєстрів вони створювали реєстри сумарні, які охоплювали ту чи іншу адміністративну одиницю, воєводство. До них додавалися свідчення про землевласників, які не сплатили податок, що було підставою подальшого судового оскарження. На основі сумаріїв у Коронному Скарбі створювалися реєстри по окремих воєводствах. У воєводські сумарії включалися свідчення про податкові надходження від єврейських громад. Вони з якихось причин не охоплювали всього єврейського населення. Процес передачі зібраного податку в руки визначеного сеймом поборці супроводжувався творенням таких різновидів документації, як квити. Вони мали були тотожними за змістом первинним реєстрам і були розписками власникам маєтків про передачу відповідних податкових сум. Квити про сплату податків з волинських маєтностей, як і їх оформлення та структура, не відомі дослідникам. В окремих, дуже рідких, випадках вони збереглися у складі родинних архівів (наприклад, первинний поборовий реєстр Острозької волості 1604 р. [19, с. 105-184]).

Поборова практика в Речі Посполитій передбачала звільнення від державного оподаткування спустошених маєтків чи окремих підданих. Це стосувалося випадків пожеж, збитків від жовнірських постоїв, військових спустошень. Останні, коли йдеться про Волинь, були пов'язані з татарськими нападами. Вони протягом останньої чверті XVI ст. можуть вважатися регулярними. Відомо про напади, які відбулися у 1575, 1577, 1578, 1588, 1593 рр. У першу чергу та найсильніше страждали південні землі Волинського воєводства – Кременецький та частково Луцький повіти, а напади 1577 та 1578 рр. спричинили триваліші за визначені поборовими універсалами терміни звільнення від сплати податків [6, с. 13-14; 18, с. 47-49; 20, с. 51; 22, арк. 2 – 52, 328 – 338, 558 – 559 зв.]. Спустошення мали наслідком зменшення чисельності населення, яке знаходило відображення і в поборових реєстрах – первинних та сумаріях [19, с. 66; 31, с. 78]. Це не могло не стосуватися значної частини володінь кн. Острозьких, на які часто спеціально спрямовувалися напади, хоча при цьому так само потерпали поселення та піддані інших власників. Первинні реєстри маєтків кн. Острозьких згадують значну кількість спустошених татарськими нападами поселень, але тільки у випадку Шульжинської волості чітко вказується, що йдеться про їх час – 1575 та 1577 рр. [23, арк. 577].

Маєтності кн. В.-К. Острозького досить добре забезпечені первинними поборовими реєстрами. Кілька з них стосуються першого у волинській практиці вибирання побору, який відбувся одразу після інкорпорації Волинського воєводства до складу Польщі. Значно більше їх збереглося від 1577 р. (заголовки ж реєстрів вказують на побор, ухвалений на коронаційному сеймі 1576 р.). Відтак, підставою збирання податку міг бути ухвалений на коронаційному сеймі поборовий універсал (30 травня 1576 р.) [30, с. 157]. Він же визначив і трьох поборців для Волинського воєводства. Універсал не розписував норми оподаткування від різних категорій населення, а повторював норми універсалу 1569 р. (Люблінський універсал) – «*porob Lubielski*» [30, с. 155]. Він був першим для інкорпорованих територій, де розгляд справ державних прибутків було включено вже в ухвалу сейму 1569 р., в якій він займав чи не найбільший обсяг порівняно з іншими питаннями [30, с. 95-98, 101-106]. У результаті Волинь, Київщина та Брацлавщина вперше одержали достатньо розроблену підставу вибирання податків.

За універсалом же 1577 р. поборця був уже один на все Волинське воєводство. Час вибирання побору був достатньо тривалим. Так, Федір Рудецький збирав податок більше, ніж півроку. Заголовок його сумарія 1577 р. вказує на те, що дозбирував побор він і у 1578 р. [31, s. 37]. Первинні реєстри маєтків кн. В.-К. Острозького не були датованими. Можна припустити, що вони могли бути створені як в 1576 р., так і на початку 1577 р., якщо вибиралися за універсалом 1576 р. Хронологічна близькість первинних реєстрів 1576 р. та сумарія за 1577 р. дає можливість порівняння їх свідчень для розв'язання окремих джерелознавчих аспектів. Поборовий універсал 1576 р. визначав дуже короткий термін для вибирання податку поборцями та його представлення у Коронному Скарбі [30, s. 156]. Цей час визначався у близько півтора місяці, що не могло не викликати у ряді випадків більшого чи меншого запізнення у сплаті. Так, від володимирської єврейської громади податок було здано поборці у грудні 1576 р. Від Ф. Древинського податок було здано поборці Володимирського повіту (кн. Д. Козека) 20 серпня, від Г. Солтан – 25 вересня, від кн. Порицьких – 8 жовтня, від Г. Пузовського – 26 листопада 1576 р. [23, арк. 653, 670, 674, 679 та ін.]. Були випадки подачі реєстрів та самих поборових грошей і весною 1577 р. [23, арк. 689-691]. Таким чином, недатовані первинні реєстри можна віднести до дуже широкого часового проміжку. Первинні реєстри володінь кн. Острозьких в усіх випадках зазначають, що податки збиралися згідно поборового універсалу 1576 р. Але їх впорядкування поборцею прописано двозначно. З одного боку, він зазначає про те, що реєстр (загальний по всіх маєтностях) стосується 1576 р., а податок був вибраний у 1577 р. поборцею, визначеним сеймом того ж 1577 р. [23, арк. 575]. Це, як і зазначена вище згадка про спустошення 1577 р., свідчить про те, що поборові реєстри створювалися протягом другої половини 1577 та, можливо, початку 1578 р. Можна з високою вірогідністю вважати, що первинні реєстри володінь кн. В.-К. Острозького стосуються 1577 р.

Від 1577 р. до нас дійшли первинні поборові реєстри таких волостей кн. В.-К. Острозького: Берездівської, Дорогобузької, Дубенської, Жорновненської, Звягельської, Колодненської, Красилівської, Острозької, Полонської, Сатіївської, Старокостянтинівської, Степанської, Черняхівської, Чуднівської та Шульжинської, також Здовбицького двору. З частини своїх володінь кн. В.-К. Острозький податок не сплатив, оскільки вони ще не перебували у його фактичній власності після повернення маєтків покійного брата. Первинні поборові реєстри таких маєтностей до нашого часу не збереглися. Частина маєтностей у первинних реєстрах представлена, але без кількісних даних через кількарізні спустошення від татарських нападів.

Первинні поборові реєстри нині зберігаються у складі документів Вінницького гродського суду в окремому конволюті [23, арк. 576-638]. Окремими документами, скоріше за все, були й первинні реєстри різних волостей кн. В.-К. Острозького. Але подача їх поборці була, скоріше за все, загальною, а згодом вони були об'єднані в один послідовний блок, який і представлений у відповідній архівній справі [23, арк. 576-638]. Підтвердженням цього може бути непослідовне розташування реєстрів окремих маєткових комплексів у сумарному поборовому реєстрі 1577 р. та в архівній справі. В ряді випадків спостерігається розпорошення текстів окремих реєстрів фрагментами по всьому конволюту [7, с. 80-83; 23, арк. 529-531].

Володіння кн. В.-К. Острозького охоплювали значну частину Волині. Відтак, збережені первинні реєстри стосувалися різних частин Волині. Найкраще представлені південно- та центральноволинські маєтності, найгірше – поліські. Зрештою, на території Волинського Полісся кн. Острозькі не мали багато маєтностей – зі значних за розмірами латифундій – тільки Степанську волость. Поліські латифундії взагалі забезпечені джерелами описово-статистичного характеру другої половини XVI ст. незадовільно, якщо не брати до уваги поборові сумарії. Винятками тут є володіння кн. В.-К. Острозького та Сангушків, а також Ковельське староство. Розлогі володіння кн. В.-К. Острозького на Волині та наявність фіксації свідчень із різних частин Волині дає можливість розглядати на їх основі, як і з використанням інших реєстрів, ряд проблем ширшого територіального охоплення. У даному випадку варто говорити про один з аспектів джерельної репрезентативності реєстрів володінь кн. Острозьких 1577 р.

Як зазначалося вище, одним з недоліків поборових реєстрів вважається неповнота свідчень. До їх причин відносять властиве не тільки для XVI ст. заниження чи приховування підстав оподаткування, наявність звільнень від сплати податку, неможливість перевірки даних, наданих платниками податків, а також цілком логічні підозри стосовно сумління поборців [3; 29, s. 577-580]. Так, навіть реєстри за роки максимальної податкової точності не можуть вважатися повністю незалежними від

можливості надуживань хоча б через те, що якась частина платників запізнювалася зі сплатою [29, с. 579]. Як вважається, найбільш повним сумарним реєстром був реєстр 1578 р. Але це навряд чи стосується українських земель, навіть якщо б він зберігся. Для українських земель і він був би неповним через припадаючий на цей час пік спустошень в результаті татарських нападів. З іншого боку, ці втрати були пов'язані з дійсним, хоча й спотвореним зовнішніми чинниками, станом речей. Таку ситуацію й відобразили поборові реєстри 1577 р. Найбільш повним за охопленням для Волині був сумарний реєстр 1583 р. та значною мірою, якщо не повністю, неопублікований сумарний реєстр 1589 р. [24; маєтки кн. Острозьких: 31, к. 1-18 в., 48, 63, 144-150] Важливим є те, що саме напередодні, в 1588 р., було ухвалено поборовий універсал, який започаткував практику вибирання побору на основі даних за 1578 р. [29, с. 581-582].

Реєстри володінь кн. В.-К. Острозького в цьому сенсі відображають реальне становище і до поданого вище загального переліку маєтків треба додати деякі уточнення. Так, зі значної частини поселень побор сплачено не було. Відсутні свідчення про спустошені 5 сіл Жорновненської (та Стиївський двір з селом), 9 сіл Черняхівської, 14 сіл Чуднівської, 15 сіл Колодненської, 34 села Острозької, 35 сіл Дубенської, 38 сіл Полонської, 79 сіл Старокостянтинівської волостей. Знищено було й містечка Жорновно, Колодне та Черняхів. По першому кількісні свідчення у реєстрі відсутні, а про два останні прямо вказано про їх, як і замків, спалення татарами [23, арк. 620-620 зв.]. Таким чином, тільки у володіннях кн. В.-К. Острозького було спустошено та знищено біля 15% всіх поселень Волинського воєводства. Але по більшості волосних центрів свідчення збереглися і вони свідчать про значні як для регіону їх розміри та, відповідно, чисельність населення. Переваги в інформативності первинних реєстрів над сумарними проявляються тут у тому, що останні спустошені, відтак – звільнені від оподаткування, поселення не фіксували. Таким чином, первинні поборові реєстри 1577 р. вперше для багатьох маєткових комплексів кн. В.-К. Острозького містять свідчення про розміри окремих волостей та переліки сіл, які до їх складу входили.

Одним з можливих на сьогодні шляхів оцінки якості інформації поборових реєстрів є доволі традиційний спосіб її порівняння зі свідченнями інших, схожих за характером, джерел. Зрозуміло, що при такому підході при наявності навіть незначної інформації, яку неможливо перевірити, вірогідність поборових реєстрів певною мірою викликатиме сумніви. Тому може йтися тільки про можливість поширення перевірених даних і висновків про їх точність на всі дані того чи іншого реєстру, тобто про можливість і межі використання вибіркового методу. Джерелами, які в першу чергу можуть заслуговувати на увагу при даних обставинах, є інвентарні описи маєтків. Наявна в історіографії характеристика інвентарних описів як історичного джерела дає змогу вважати їх більшою мірою точними та репрезентативними за багатьма параметрами [9, с. 5; 13]. Але для часу створення поборових реєстрів інвентарних описів маєтків кн. В.-К. Острозького не збереглося. Хронологічно найближчою є люстрація Дерманського монастиря 1571 р. [19, с. 43-46], але належні йому села на 1577 р. побор не сплачували. У 1593 р. було створено інвентарі приострозьких сіл Кривин (частина), Нетішин, Вельбівне та Розваж [19, с. 69-71]. Характеристики інвентарів помітно поступаються свідченням поборового реєстру. Таку ситуацію можна пояснити або передачею у посесію тільки частин цих населених пунктів, або високим рівнем репрезентативності первинного поборового реєстру. Скоріше за все, дійсності відповідає останнє, оскільки стосовно цих сіл в інвентарях не згадується факт передачі в посесію частини цих маєтків, окрім Кривина.

У розпорядженні дослідників є кілька описово-статистичних джерел, в яких містяться (або можуть бути приблизно встановленими) кількісні характеристики головного міста кн. Острозьких. Це акт введення у володіння маєтками дружини та доньки кн. Іллі Острозького 1542 р. та акт поділу маєтків між синами кн. В.-К. Острозького 1603 рр., які можна співвіднести зі свідченнями первинного реєстру 1577 р. [19]. Перші є хронологічно рівновіддаленими від останнього. Зрозуміло що подібна операція не може претендувати на абсолютну точність, зважаючи на часові та типологічні особливості цих документів, а також досить динамічний розвиток міста протягом другої половини XVI – початку XVII ст. Відтак, на 1542 р. максимальною можна вважати кількість будинків у Острозі рівною 300, на 1577 р. – 400, а на 1603 р. – 804 [4, с. 54-55; 12, с. 125; 19, с. 47-53]. Під цим кутом зору також можна вважати первинний реєстр Острозької волості, а отже і інших маєтностей кн. Острозького, репрезентативним.

Правда, з іншого боку поміщені в переліках сумарного та первинних реєстрів категорії та кількість оподаткованого населення дещо різняться. Чи це були помилки поборці при проведенні

підрахунків на основі первинних реєстрів, чи огріхи при друкуванні наразі сказати важко. Останнє вимагає спеціального розгляду. Закиди щодо недоброчесності поборців поки що не мають підстав, оскільки часто коливання у зібраних коштах, як вони представлені у первинних та сумарних реєстрах, були не на їх користь. І це питання також вимагає окремого дослідження.

Поборові універсали та реєстри по-різному характеризують об'єкти оподаткування, маючи підставою селянські наділи. Такими є повнонадільні (лан, волока, дворище), частинні наділи (половина, чверть), неповнонадільні чи безземельні (городники, підсусідки, коморники). Іноді у реєстрах використовувалося поняття «роля», яке якогось кількісного навантаження при самостійному вживанні не несло. Відповідно, в ряді випадків, особливо коли це стосується міст, встановити розміри окремих наділів та загальних показників по землекористуванню неможливо.

Сумарні реєстри фіксують загальну кількість ремісників без вказівки їх спеціальностей [20, с. 63-64]. Інформація первинних реєстрів в цьому сенсі є більш інформативною. Вона дає можливість визначати не тільки кількість ремісників, що можна робити й на підставі сумаріїв, але й встановлювати перелік спеціальностей ремісників та їх «товаришів». Так в Острозі на 1577 р. 86 ремісників представляли 23, а 9 «товаришів» – 9 спеціальностей. Найпоширенішими були кравці та шевці, наближалися до них за кількістю юхтеники, малярі та сагайдачники. Прямо орієнтованими на виробництво продукції військового (чи мисливського) призначення були представники шести спеціальностей [19, с. 47-53]. У нещодавно заснованому Старокостянтиніві номенклатура спеціальностей була суттєво меншою (13; правда і місто ще розбудовувалося). Найбільше було чоботарів, кравців та слюсарів [5, с. 94-95].

На відміну від сумаріїв первинні поборові реєстри містять ширшу інформацію історико-демографічного характеру. Вона, як і в більшості інвентарних описів, свідчить про родинні зв'язки мешканців окремих міст і сіл. Це проявляється у позначенні, але в рідкісних випадках, спорідненості – зять, брат, син. Такі свідчення не носили системного характеру і для дослідження можуть мати хіба ілюстративне значення. Інша справа, якщо йдеться про жінок, які були платниками податків з тих чи інших занять чи земельних наділів тільки по втраті чоловіка при неповнолітніх синах чи їх відсутності. В таких випадках домогосподарки фіксувались обов'язково. Так, серед власників будинків в Острозі було 22 вдови, в Степані – 9, в Старокостянтиніві – 5 [5, с. 47-53; 8, с. 49-50; 19, с. 47-53]. Загальні підрахунки для сільських поселень проводити складно, оскільки свідчення по багатьох з них відсутні через спустошеність. Наприклад, для непостраждалої від нападів 1575 та 1577 рр. Степанської волості таких випадків було 9, а для непостраждалих сіл Острожчини – 5 [8, с. 52-60; 19, с. 53-65].

Отже, можна говорити про важливу роль поборової документації в цілому для дослідження різноманітних проблем історії Волині другої половини XVI ст. Вона є комплексом джерел з різним рівнем агрегування інформації. Первинні поборові реєстри, незважаючи на їх невисокий рівень збереженості, в цілому ряді випадків та при розгляді низки проблем є важливим джерелом описово-статистичного характеру. Їх значну частину складають реєстри маєтностей кн. В.-К. Острозького. Вони охоплюють різні регіони Волині, але містять інформаційні втрати, пов'язані як з особливостями організації оподаткування, так і з впливом зовнішніх чинників. Реєстри достатньо задовільно представляють стан волинських маєтків, структуру оподаткованого населення, склад та організацію володінь. На їх підставі можна говорити і про особливості джерельної бази різних етапів ранньомодерної історії Волині. Найважливішою особливістю поборових реєстрів є відображення соціальних показників міського та сільського населення. Їх вивчення неможливе на основі тільки джерел статистичного характеру, а вимагає залучення широкого кола джерел іншої видової належності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. VII. Т. 1. 746 с.
2. Архив Юго-Западной России. Киев, 1890. Ч. VII. Т.2. 859 с.
3. Атаманенко В. Вірогідність поборових документів XVI століття. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Дніпропетровськ, 1996. Вип. 1. С. 49 – 58.
4. Атаманенко В. Найдавніші описи Острозької волості як джерело з соціально-економічної історії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2005. Т. 10. С. 44 – 83.
5. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини – першої половини з історії Старокостянтинова. *Болохівщина: Осягнення історії*. Старокостянтинів, 2009. Ч. 1. С. 84 – 95.
6. Атаманенко В.Б. Свідчення про татарські напади на Волинь у луцьких гродських книгах другої половини XVI ст. *Матеріали I – III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990 – 1992)*. Остріг, 1992. Ч. 1. С. 12 – 15.

7. Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст. про Дубенську волость. *Дубенський науковий вісник*. Дубно, 2021. Вип. 3. С. 75–83.
8. Атаманенко В. Первинний поборовий реєстр Степанської волості 1576 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2021. Вип. 32. С. 47–61.
9. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. Київ, 1930. 155 с.
10. Кіку І.О. Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. Київ, 1985. Вип. 11. С. 50–52.
11. Кісь Я.П. Аграрні відносини в містах Руського і Белзького воєводств у XVI – XVII ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1978. Вип. 14. С. 90–95.
12. Ковальський М.П. Етюд з історії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
13. Копытский Б.З. Рукописные книги гродских и земских судов как источник по истории крестьянства Белоруссии. *Белоруссика: Книговедение, источники, библиография*. Минск, 1980. С. 91–102.
14. Крикун М.Г. Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI – XVIII ст. *Українська археологія: сучасний стан та перспективи розвитку*. Київ, 1988. С. 75–81.
15. Крикун М.Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело. *Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1968. С. 69–98.
16. Крикун Н.Г. Источники и историография демографического состояния Правобережной Украины накануне и во время Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. *Проблемы историографии и источниковедения истории СССР*. Днепропетровск, 1979. С. 126–137.
17. Матеріали до історії Острозької академії (1576 – 1636). Бібліографічний довідник. Київ, 1990. 217 с.
18. Нариси військово-політичної історії України. Острог, 2014. 396 с.
19. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004. 384 с.
20. Опис володінь князя Януша Острозького в південно-східній Волині 1615 р. Острог, 2009. 269 с.
21. Смерека Б. Реєстри поборового податку у Польському королівстві: процес збору податку та інформативність документів (на прикладі поборового реєстру Львівської землі Руського воєводства 1552 р.). *Вісник Львівського університету. Серія «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології»*. Львів, 2012. Вип. 10. С. 132–144.
22. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 25 «Луцький гродський суд». Оп. 1. Од. зб. 41. 863 арк.
23. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 44 «Вінницький гродський суд». Оп. 1. Од. зб. 1. 909 арк.
24. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. . Oddz. I. Sygn. 31. 1576 s.
25. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 2. URL: <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=kaliskie> (дата звернення: 14.01.2023).
26. Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski. 2015, № 3. URL: <http://www.atlasfontium.pl/index.php?article=poznanskie> (дата доступу: 14.01.2023).
27. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. *Przeszłość Demograficzna Polski*. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38.
28. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. *Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny*. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150.
29. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1962. R. X. № 3–4. S. 575–584.
30. Volumina legum. Petersburg, 1859. Vol. 2 . 482 ; XIII s.
31. Źródła dziejowe. Warszawa, 1889. T. XIX. 485 s.

References:

1. Atamanenko V.B. Virohidnist poborovykh dokumentiv XVI stolittia. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk. Dnipropetrovsk, 1996. Vyp. 1. S. 49–58. [in Ukrainian]
2. Atamanenko Naidavnishi opysy Ostrozkoj volosti yak dzherelo z sotsialno-ekonomichnoi istorii. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Kyiv, 2005. T. 10. s.44–83. [in Ukrainian]
3. Atamanenko V. Opysovo-statystychni dzherela druhoj polovyny – pershoj polovyny z istorii Starokostiantynova. Bolokhivshchyna: Osiahnennia istorii. Starokostiantyniv, 2009. Ch. 1. S. 84–95. [in Ukrainian]
4. Atamanenko V.B. Svidchennia pro tatarski napady na Volyn u lutsykh hrodsykh knykhakh druhoj polovyny XVI st. Materialy I – III naukovo-kraieznavchykh konferentsii «Ostrih na porozi 900-richchia» (1990 – 1992). Ostrih, 1992. Ch. 1. S. 12–15. [in Ukrainian]
5. Atamanenko V. Svidchennia opysovo-statystychnykh dzherel druhoj polovyny XVI – pershoj polovyny XVII st. pro Dubensku volost. Dubenskyi naukovyi visnyk. Dubno, 2021. Vyp. 3. S. 75–83. [in Ukrainian]
6. Atamanenko V. Pervynnyi poborovy reiestr Stepanskoj volosti 1576 roku. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2021. Vyp. 32. S. 47–61. [in Ukrainian]
7. Baranovych O.I. Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu: Volynske voievodstvo. Kyiv, 1930. 155 s. [in Ukrainian]
8. Kiku I.O. Aktovi knyhy yak dzherelo dla vyvchennia demohrafii Volyni pershoj polovyny XVII st. Istorychni doslidzhennia: Vitczyzniana istoriia. Kyiv, 1985. Vyp. 11. S. 51–52. [in Ukrainian]
9. Kis Ya.P. Ahrarni vidnosyny v mistakh Ruskoho i Belzkoho voievodstv u XVI – XVII st. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Lviv. 1978. Vyp. 14. S. 90–95. [in Ukrainian]

10. Kovalskyi M.P. Etiudy z istorii Ostroha: Narisy. Ostroh. 1998. 288 s.
11. Kopysskiy B.Z. Rukopisnye knigi grodskikh i zemskikh sudov kak istochnik po istorii krest'yanstva Belorussii. Belorossika: Knigovedenie, istochniki, bibliografiya. Minsk, 1980. S. 91–102. [in Russian]
12. Krykun M.H. Masovi statystychni dzherela do istorii Pravoberezhnoi Ukrainy XVI – XVIII st. Ukrainska arkeohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. Kyiv, 1988. S. 75–81. [in Ukrainian]
13. Krykun M.H. Podymni reiestry XVII st. yak dzherelo. Tretia respublikanska naukova konferentsiia z arkhivoznavstva ta inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. Druha sektsiia: Spetsialni istorychni dystsypliny. Kyiv, 1968. S. 69–98. [in Ukrainian]
14. Krikun N.G. Istochniki i istoriografiya demograficheskogo sostoyaniya Pravoberezhnoy Ukrainy nakanune i vo vremya Osvoboditel'noy voyny ukrainskogo naroda 1648-1654 gg. Problemy istoriografii i istochnikovedeniya istorii SSSR. Dnepropetrovsk, 1979. S. 126–137. [in Russian]
15. Narisy voienno-politychnoi istorii Ukrainy. Ostroh, 2014. 396 s. [in Ukrainian]
16. Smereka B. Reiestry poborovoho podatku u Polskomu korolivstvi: protses zboru podatku ta informatyvni dokumentiv (na prykladi poborovoho reiestru Lvivskoi zemli Ruskoho voievodstva 1552 r.). Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia «Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii». Lviv, 2012. Vyp.. 10. S. 132–144. [in Ukrainian]
17. Boroda K. O przydatności rejestrów poborowych z XVI wieku w badaniach demograficznych. Przeszłość Demograficzna Polski. Warszawa, 2014. № 33. S. 21–38. [in Polish]
18. Gochna M. Elektroniczna edycja rejestrów poborowych województwa kaliskiego z drugiej połowy XVI w. Studia Geohistorica. Rocznik historyczno-geograficzny. Warszawa, 2014. Z. 2. S. 143–150. [in Polish]
19. Giejsztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVII w. *Kwartalnik historii kultury materialnej*. Warszawa, 1962. R. X. № 3–4. S. 575–584. [in Polish]

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 19.02.2023.

Прийнято до друку: 28.02.2023.

e-mail: Irunas@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-54-58

Скакальська І. Життєпис Семена Жука: Public History. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 54–58.

УДК: 94 (477):94+32.019.5

*Ірина Скакальська***ЖИТТЄПИС СЕМЕНА ЖУКА: PUBLIC HISTORY**

У статті проаналізовано роль публічного дискурсу щодо промоції імені Семена Жука. Це допоможе з'ясувати, по-перше як використання Public History, сприятиме популяризації його діяльності. По-друге, який вплив має публічна історія на суспільство, на прикладі поширення інформації про Семена Жука. Зокрема, через онлайн комунікації, музейні експозиції, публічні лекції для широкої аудиторії. По-третє, С. Жук був знищений більшовиками, як і тисячі сучасних українців, а його ім'я надовго було забуте. Інструментами публічної історії маємо популяризувати своє минуле.

Ключові слова: Public History, Семен Жук, громадсько-політична діяльність, Кременець, популяризація історії, суспільство.

*Iryna Skakalska***BIOGRAPHY OF SEMEN ZHUK: PUBLIC HISTORY**

The article analyzes the role of public discourse regarding the promotion of the name of Semen Zhuk. This will help to find out, firstly, how the use of Public History will contribute to the popularization of its activities. Secondly, what influence does public history have on society, using the example of spreading information about Semen Zhuk. In particular, through online communications, museum exhibitions, public lectures for a wide audience. Thirdly, S. Zhuk was destroyed by the Bolsheviks, like thousands of modern Ukrainians, and his name was forgotten for a long time. We should popularize our past with the tools of public history.

The author set herself the goal of reconstructing the biography of Semen Zhuk by constructing the communication of the actor with modern society using the means of Public History.

Research methods: generalizing, interactive, empirical, system-structural. As part of Public History, Semyon Zhuk's biography appears in a different format and is intended for public perception. Because academic texts published in scientific journals, conference proceedings, and monographs are read by professional historians or interested persons. Thus, understanding Semyon Zhuk's biography in the public space with the involvement of professional historians and representatives from outside academic history is an important step for popularizing his name. Historical science should focus more on the demands of society.

Keywords: Public History, Semen Zhuk, public and political activity, Kremenets, popularization of history, society.

Росія як агресор активно застосовує історичні наративи у своїй пропаганді. Інформаційна війна з неправдивими картинками викривлено висвітлює як минуле, так і сучасність. Тому важливо посилити імунітет українського суспільства до пропагандистських наративів ворога, які побудовані на фейках і спекуляціях довкола історії. Саме Public History здатна швидше і доступніше розповісти українцям минувшину, правду про історичні наративи злочинів росіян супроти українців. У контексті нашого дослідження – жертвою більшовиків став Семен Жук, також його дядько, священник, якого вони розстріляли в Житомирі в 1918 р. Семен Жук був громадсько-політичним діячем Західної Волині міжвоєнного періоду ХХ ст. Саме у 1941 р. він був вбитий радянською владою, після тортур у в'язниці. Його знайшли місцеві жителі з іншими замученими у братській могилі в лісі біля села Чайковичі на Львівщині. Руки в арештованих були скручені за спину, а на тілі були синяки від побоїв [5, с.14]. С. Жука було знищено, тому що він розмовляв рідною мовою, вчив українських дітей у школі, працював у товаристві «Просвіта», захищав інтереси земляків в польському парламенті, писав публіцистичні статті про українських діячів. Теперішні окупанти так само чинять

з українськими діячами, намагаються знищити нас як націю. Відтак, проблематика популяризації власної історії набуває в сучасних воєнних умовах особливої актуальності.

Життєпис Семена Жука не є відомим широкому загалу українців, а свого часу його ім'я було добре знане на території Волині. Його постать вже була презентована читачу, проте Public History дозволяє популярно подати про нього інформацію широкому загалу українців.

Проблематика публічної історії знайшла відображення у низці праць зарубіжних та українських дослідників. У той же час є дискусія щодо назви або предмету дослідження публічної історії. Так, одне із визначень – публічна історія – це історія для людей (для публіки) [15]. Інша назва – це «прикладна історія», яка прагне привернути увагу людей до сприйняття історії та заохочує їх ставити під сумнів власні та чужі усталені образи минулого [13, с. 165]. Дослідник Томас Каувін у своїх працях підкреслює, що традиційна та публічна історії використовують матеріали архівів та інших джерел, проте остання комунікує з широкою аудиторією для поширення історичної інформації [4]. Дослідниця Л. Д. Чекаленко у своїй монографії розповідає про розвиток публічної історії крізь призму історії пам'яті та публічної політики, також шляхи поширення публічної історії закордоном. Авторка застерігає, що не можна допустити те, щоб публічну історію сприймали як розвагу, наприклад, як історичний туризм [12]. У публіцистичній формі у стилі Public History подано короткий життєпис С. Жука в збірнику «Книжковий гостинець: альманах книжників і книголюбів Волинського Тернопілля» [9]. Крім того, є й наукова біографія діяча [8]. Однак у руслі публічної історії біографія Семена Жука особливо не презентувалася. Мало того, убивча радянська цензура не допускала згадки про нього будь-де.

Авторка поставила перед собою мету реконструювати життєпис Семена Жука шляхом побудови комунікації діяча з сучасним суспільством з використанням засобів Public History.

Сучасний інтернет простір заповнений різними медіапрограмами, науковими та популярними статтями, монографіями, а вони багатогранно розкривають біографії знаних особистостей. Для того, щоб громадськість краще сприймала діяльність історичної особи, її життєві факти отримують творчу інтерпретацію, так формується образ індивідуума та його доби. Public History передбачає спілкування з великою аудиторією, при цьому вона перетинається з іншими гуманітарними та соціальними науками, які безпосередньо мають вплив на політичні настрої в суспільстві. Це – гендерна історія, історична політика, усна історія, політика пам'яті, цифрова історія та ін. [1].

У рамках Public History життєпис Семена Жука постає в іншому форматі та призначений для сприйняття суспільством. Оскільки академічні тексти, що опубліковані в наукових журналах, збірниках конференцій, монографіях читають професійні історики або зацікавлені особи [6; 7], тому так само важливо пропагувати біографію Семена Жука через науково-популярну літературу, музейні експозиції, мистецтво тощо для широкого загалу громадян. Слушно зазначає Ювал Ной Харарі, що люди мислять не фактами, цифрами чи рівняннями, а історіями [11, с. 7]. Звісно, для багатьох переглянути фільм – простіше, ніж читати наукові праці.

Public History покликана популяризувати всіма доступними методами історичні наративи, у тому числі й роль Семена Жука в громадському та культурно-просвітньому просторі України у міжвоєнний період ХХ ст. У теперішній час є запит на історію України та відомих діячів серед вітчизняного і світового читача. Публічна історія здатна популяризувати наше минуле, використовуючи історичні навички і методи за межами традиційної академічної сфери історії. Історики, які працюють в ділянці публічної історії, використовують свою підготовку для задоволення потреб громади в певній інформації чи знаннях. Саме аудиторія диференціює творчість історика. Його аудиторія може бути клієнтом, державним агентством або туристом [13]. Важливо, як застерігає Л. Чекаленко, позбутися такої крайності, як довільне трактування минулого [12, с. 8]. Історик має йти до публіки та розповідати минуле, це не мають робити політики.

Для поширення інформації серед широкого загалу про Семена Жука у Кременці були апробовані інструменти Public History (публікації у місцевій пресі, проведення популярних лекторіїв, експозиція до ювілею у Кременецькому краєзнавчому музеї, краєзнавчі читання у місцевому товаристві «Просвіта», відкриття меморіальних таблиць на будинку, де він мешкав і на приміщенні банку у Почаєві, де працював). Це показало ефективність популяризації його імені, але лише на території краю. Вважаємо, що цього недостатньо і принаймні земляки мають орієнтуватися хто такий Семен Жук і за що його знищили вороги.

Є таке твердження, що чим більше ви ділитесь історією з спільнотою громадян, тим більше вона стає публічною історією. Як зазначає доктор Т. Каувін, що з Public History ми можемо зробити історію живою, інтерактивною. Тобто емоційне відтворення подій краще сприймається суспільством. Це в свою чергу розширює спектр можливостей для історії та істориків [4]. У цьому контексті необхідно відтворювати біографію Семена Жука в інтересах сьогодення, тому що громадськість має знати імена тих, хто був замордований радянською владою за свої переконання і патріотичні погляди.

У наш час, коли одна трагедія наздоганяє іншу, і це спричинено агресією ворога, того самого, який нищив українство протягом століть. Певний час в суспільстві велася дискусія про трагічність української історії і як її викладати учням, студентам і громадянам загалом. Складається ситуація, коли певні історичні проблеми, які виходять у публічний простір й активно обговорюються у громадянському суспільстві, зазвичай резонують із новими викликами, які це суспільство переживає. У той же час загострене сприйняття історії – або стигматизація певних фактів чи подій, іноді трапляється й свідоме уникнення проблемних сторінок історії – свідчать ні про що інше, як про комплекс невирішених, у тому числі соціальних проблем, які не лишилися в історії, а дають про себе знати у наш час [2]. Про всі події, навіть трагічні, що мали місце в нашому минулому, ба і в сьогоденні – маємо говорити. Постать Семена Жука – одна із тисяч знищених росіянами співвітчизників. Він в інформаційно-комунікаційному плані заслуговує також на увагу. Окупанти знищували інтелігенцію. Семен Жук був вчителем. Так, у 1918 – 1919 рр. він працює вчителем Вищої початкової школи в Острозі [6, с. 16].

Сьогодні суспільство діджиталізоване, тому важливо в інформаційному просторі подавати український контент на історичну тематику. Цікавим прикладом є робота історичної лабораторії Сіднейського технологічного університету (UTS HistoryLab). Це – місце, де історики та заклади культури можуть експериментувати з методами використання цифрових технологій для аналізу й викладення історій про минуле [3, с.170]. Інструменти публічної історії є одним із найважливіших ресурсів «м'якої сили» у суспільстві. Просвітницька праця для ВПО особливо необхідна, щоб кожен знав історію своєї країни. Свого часу на себе таку місію брала «Просвіта». Зокрема, показовою є Кременецька «Просвіта», яка постійно налагоджувала співпрацю з іншими просвітянськими осередками Волині та Галичини (минаючи «сокальський кордон»). Як свідчать документи, що С. Жук був присутнім на святкуванні 10-ліття Луцької «Просвіти» (підтверджено протоколом засідання Кременецької Ради від 09.11.1928 р.).

Про згадану подію писали українські і польські часописи. Це підтверджувалося всім розвитком подій, які мали місце в цей день 18 листопада 1928 р.: урочиста служба Божа в Чесно-Хресній церкві, чотири-тисячний похід з жовто-блакитними прапорами та грою оркестрів, масове віче на березі Стиру, звідки далеко лунало голосне «Слава!», потужний у тисячу грудей спів «Заповіту». Таких маніфестацій Лучина не бачила. Після повернення з Луцька С. Жук ділився своїми незабутніми враженнями про святкування, підкреслюючи, що нічого подібного він не бачив [6, с. 23].

Публічна історія виступає важливим інструментом для донесення інформації для широкого загалу, а це в свою чергу впливатиме на формування національної самосвідомості та ідентичності. Для здійснення цієї мети використовуються різноманітні заходи, активну участь в яких беруть так звані креативні індустрії, тобто кінематограф, засоби масової інформації та комунікації, сфери туризму й рекреації, мистецькі проекти тощо. При цьому, у всіх цих галузях фахові історики мають бути задіяні як консультанти. Вони мають ставати публічними особами, щоб озвучувати в доступній формі історичну правду. Через усі вище названі канали йде вплив «м'якої сили», що має робити націю сильнішою [3, с.172]. Отож, її моральні, ідейні, інтелектуальні впливи стають вирішальними чинниками у процесі формування громадянської свідомості в суспільстві [10, с. 154]. Про важливість демократичних процесів також потрібно говорити. Ось приклад з життєпису С. Жука, що про переслідування можна писати і поєднувати наукову інтерпретацію подій та публіцистику. Ілюстративними є поліцейські затримання українських інтелігентів. Наприклад, під час передвиборчого віча в селі Великі Загайці (Шумщина – тепер Кременецький район Тернопільської обл.) О. Когута і С. Жука було арештовано і під поліційним ескортом відправлено у Кременець до відділення повітової поліції. На вічі не лунало якихось протестів супроти польської влади, воно мало спокійний перебіг. Діячів О. Когута та С. Жука після тридцяти годинного арешту було звільнено і не пред'явлено суттєвих звинувачень [6, с.28]. Все це мало місце у міжвоєнний період ХХ ст. на Волині.

Про те, що ворог привласнював і перекручував нашу історію відомо, а ще він використовував і релігійні почуття окремих спільнот, провокував конфлікти. Власне приклад із біографії С. Жука є підтвердженням сказаного. Його монографію «Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври» видано в Кременці у видавництві «Церква і нарід» (1938 р.) під псевдонімом С. Жука – С. Антонович. Згодом і в 1980–90-і рр. книга неодноразово перевидавалася вже в самій Лаврі, але без зазначення авторства. У новому виданні, той, хто здійснював перевидання, сфальшував окремі місця в дослідженні Жука. Зокрема, читаємо таке, що Українська Народна Республіка в 1919 р. під час війни з більшовиками нищила святині Лаври. «Святі-отці» – аноніми викинули з тексту ось що: у 1919 р. під час війни УНР з більшовиками, останні грабували Лаврські цінності. Таким чином, невідомі автори сфабрикували вину зі справжніх винуватців на УНР. Оригінал книжки було спалено, лише обгорілі примірники були знайдені місцевими жителями, збережені, і в роки незалежності України представлені на виставку в Кременецькому краєзнавчому музеї (відкриття відбулося 4 червня 1998 р.), яка присвячувалася сторіччю від дня народження С. Жука [6, с. 44]. Сьогодні спалені книги й списки забороненої літератури на тимчасово окупованих наших землях, підтверджують, справжні наміри росіян, з якими вони прийшли на нашу землю.

Публічна історія намагається більше зацікавити значну кількість аудиторії, робить свої повідомлення привабливими, використовує різні інструменти, зокрема, моделювання історії [15, с. 40]. Через змодельовані образи глядач чи слухач має змогу поринути в епоху, зрозуміти умови праці інтелігентів, наприклад, С. Жука та багатьох інших.

Таким чином, осмислення життєпису Семена Жука в публічному просторі із залученням професійних істориків та представників із-поза меж академічної історії є важливим кроком для популяризації його імені та минулого українського народу. Історична наука має більше орієнтуватися на запити суспільства. Кожне суспільство потребує зміцнення ідентичності, цінностей, згуртованості. Неабияка роль тут належить публічній історії – складовій «м'якої сили». Діяльність публічних істориків має велике значення для консолідації соціуму, іміджу держави на міжнародній арені, що приносить матеріальні та нематеріальні вигоди. Проте найголовніше те, що кожен українець має знати власну історію, життєпис відомих діячів. Зрозуміло, що не всі зможуть читати і вивчати академічну історію, але у пригоді стане Public History. Усвідомлюючи значення публічної історії для суспільства, історики мають ставати медійними, спрямовувати свої зусилля на розробку теоретичних та практичних питань, а також на заходи з інституалізації історії для більшої кількості громадян. Сьогодні під час російсько-української війни, контрольований державою інформаційний простір майже позбавлений історичного контенту, а це негативно впливає на громадян, оскільки, щоб захищати свою країну від ворога треба бути патріотом і знати свою історію.

Список використаних джерел та літератури:

1. Брайлян С. Публічна історія в Україні: у пошуках консенсусу. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/publicna-istoriya-v-ukrayini-u-poshukah-konsensusu-286324_.html (дата звернення: 21.01.2023).
2. Новак В. Канали комунікації історичного контенту: плюси та мінуси. *istPUBLICA: Публічна історія в Україні та світі*. Київ, 2019. С. 56–60.
3. Орлова Т. Публічна історія як складова «м'якої сили» у сучасному суспільстві: з досвіду Австралії. *Український історичний журнал*. 2021. Число 5. С. 165–174.
4. Познайомтеся з UL Lafayette доктором Томасом Каувіном. URL: <http://surl.li/bpzjs> (дата звернення 20.01.2023 р.).
5. Семен Антонович Жук (посмертна згадка). *Волинь*. Ч. 1. Нью-Йорк, 1951. С.13-14.
6. Скакальська І. Історія України в особах: волинська сторінка міжвоєнного періоду ХХ ст. Київ, 2017. 94 с.
7. Скакальська І. Б. Діяльність української еліти на теренах Волині міжвоєнного періоду ХХ ст.: С. Жук, А. Річинський та У. Самчук. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2008. Ч. 2. Українська історична біографістика: забуте і невідоме. С. 182–189.
8. Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. Монографія. Кременець, 2006. 160 с.
9. Скакальська І. Людина та епоха: Семен Жук. *Книжковий гостинець: альманах книжників і книголюбів Волинського Тернопілля*. Кременець, 2017. С. 107–159.
10. Романчук В. О. Історична публіцистика як публічна історія на сторінках журналу «Універсум» (1993–2018). *Обрії друкарства*. 1-2(9-10). 2021. С.143–160.
11. Харарі Ю. Н. 21 для 21 століття. Київ, 2022. 416 с.
12. Чекаленко Л. Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття: монографія. Київ, 2021. 272 с.
13. Stanios-Korycka E. «Zagospodarowywanie przeszłości» w kulturze ponowoczesnej. *Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje – metody – perspektywy badawcze*, pod red. M. Reznika, M. Saryusz-Wolskiej, S. Stach, K. Stoll. Kraków, 2017. 268 s.
14. What is public history? URL: <http://surl.li/bpzbf> (дата звернення: 21.12. 2022 р.).

15. Wojdon Joanna. Public history, czyli historia w przestrzeni publicznej. 2016. URL: <http://surl.li/epcsd> (дата звернення: 20.01. 2023 р.).

References:

1. Braylian Ye. Publichna istoriia v Ukraïni: u poshukakh konsensusu. URL: https://zn.ua/ukr/HISTORY/publichna-istoriya-v-ukrayini-u-poshukah-konsensusu-286324_.html (data zvernennia: 21.01.2023).
2. Novak V. Kanaly komunikatsii istorychnoho kontentu: plusy ta minusy. *istPUBLICA: Publichna istoriia v Ukraini ta sviti*. Kyiv, 2019. S. 56–60.
3. Orlova T. Publichna istoriia yak skladova «miakoi syly» u suchasnomu suspilstvi: z dosvidu Avstralii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2021. Chyslo 5. S. 165–174.
4. Poznaiomtesia z UL Lafayette doktorom Tomasom Kauvinom. URL: <http://surl.li/bpzjs> (data zvernennia 20.01. 2023 r.).
5. Semen Antonovych Zhuk (posmertna zghadka). Volyn. Ch. 1. Niu-York. 1951. S.13-14.
6. Skakalska I. Istoriia Ukrainy v osobakh: volynska storinka mizhvoiennoho periodu XX st. Kyiv, 2017. 94 s.
7. Skakalska I. B. Diialnist ukrainskoi elity na terenakh Volyni mizhvoiennoho periodu XX st.: S. Zhuk, A. Richynskyi ta U. Samchuk. *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Serii: Istoriia*. Ternopil, 2008. Ch.2. *Ukrainska istorychna biohrafistyka: zabute i nevidome*. S. 182–189.
8. Skakalska I. Hromadsko-politychna diialnist Semena Zhuka. *Monohrafiia*. Kremenets, 2006. 160 s.
9. Skakalska I. Liudyna ta epokha: Semen Zhuk. *Knyzhkovyi hostynets: almanakh knyzhnykiv i knyholiubiv Volynskoho Ternopillia*. Kremenets, 2017. S. 107–159.
10. Romanchuk V. O. Istorychna publitsystyka yak publichna istoriia na storinkakh zhurnalu «Universum» (1993–2018). *Obrii drukarstva*. 1-2(9-10). 2021. S.143–160.
11. Kharari Yu. N. 21 dlia 21 stolittia. Kyiv, 2022.
12. Chekalenko L. D. Publichna istoriia: vyklyky XXI stolittia: monohrafiia. Kyiv, 2021. 272 s.
13. Stanios-Korycka E. «Zagospodarowywanie przeszłości» w kulturze ponowoczesnej. *Historia w kulturze ponowoczesnej. Koncepcje – metody – perspektywy badawcze*, pod red. M. Řeznika, M. Saryusz-Wolskiej, S. Stach, K. Stoll. Kraków, 2017. 268 s.
14. What is public history? URL: <http://surl.li/bpzbf> (data zvernennia: 21.12. 2022 r.).
15. Wojdon Joanna. Public history, czyli historia w przestrzeni publicznej. 2016. URL: <http://surl.li/epcsd> (дата звернення: 20.01. 2023 р.).

Отримано: 07.02.2023.

Прорецензовано: 14.02.2023.

Прийнято до друку: 20.02.2023.

e-mail: oleksandr.s.yaremchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-59-65

Яремчук О. Західні землі України міжвоєнного періоду в дослідженнях науковців Острозької академії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 59–65.

УДК: 94:908(477)+001.89

Олександр Яремчук

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УКРАЇНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ ОСТРОЗЬКОЇ АКАДЕМІЇ

У статті висвітлено основні напрями досліджень науковців Національного університету «Острозька академія» з проблематики історії західних земель України у міжвоєнний період. Зосереджено увагу на тематичній спрямованості студій та ключових результатах, досягнутих ученими. Опрацьовані найбільш репрезентативні матеріали наукового доробку істориків зазначеного осередку.

Ключові слова: історія, західні землі України, міжвоєнний період, науковий доробок, Національного університету «Острозька академія», науковці.

Oleksandr Yaremchuk

WESTERN UKRAINE LANDS OF THE INTERWAR PERIOD IN THE STUDIES OF OSTROH AKADEMY SCIENTISTS

The article reflects main study directions of scientists from the National University of Ostroh Academy on the issues in history of western Ukraine lands in interwar period. Areas of focus are thematic direction of studies and key results achieved by scientists. Article elaborated the most representative materials of studied developments by history scientists in this institution. Most of the publications are related to the stay of the Volhynia lands as part of interwar Poland, in particular; issues related to socio-economic history: crafts and handicraft production, activities of workshops, trade, banking, smuggling and countering it. A number of publications are devoted to the demographic problems of interwar Volhynia, in particular to issues of the ethnic composition of the population and emigration from overseas. One of the leading topics researched by scientists of the department is focused on issues of the political history of Ukraine in the interwar and pre-war period - Carpathian Ukraine of 1938–1939. A special place in the creative work of the scientists of the Department of History is occupied by the activities of public and political figure Stepan Skrypnyk in the interwar period. His active participation in the national-church movement for the de-Russification of the Orthodox Church in Poland is revealed.

Keywords: history, western Ukraine lands, interwar period, studied developments, the National University of Ostroh Academy, scientists.

Після Першої світової війни і революційних потрясінь, українські території були вчергове розділені. Західні землі України опинилися у складі кількох східноєвропейських держав. Роки між світовими війнами в українському суспільстві прийнято розглядати як складні для нашого народу. Тим не менше, вони важливі для розгляду становлення українських національних рухів різної спрямованості та методів діяльності, що зберігатимуть актуальність у наступну епоху. Продовжувався соціально-економічний та культурний розвиток західноукраїнського соціуму, все ще відокремленого, але з природнім усвідомленням своєї єдності з рештою українців. Відтак вивчення історії західних теренів України у міжвоєнний період залишається значущою проблемою історичної науки.

Сьогодні вона розробляється науковцями кількох осередків сучасної української, польської, угорської історіографії тощо. Відповідна проблематика перебуває у полі наукового інтересу й учених Національного університету «Острозька академія», насамперед тих із них, які працюють на базовій «історичній» кафедрі університету – кафедрі історії імені професора Миколи Ковальського. Зважаючи на серйозні здобутки низки острозьких істориків в цій тематиці, з іншого боку – на відсутність попередніх підсумкових праць про цей фрагмент сучасної української історіографії, спробуємо здійснити стислий історіографічний аналіз окремих найважливіших досліджень та укласти синтетичний образ сьогоднішнього (на 2022 р.) стану студій окресленого осередку. Додатковим стимулом

для підготовки цієї статті стало нещодавнє відзначення 25-річного ювілею кафедри історії НаУОА (заснована 1996 р.), що також заохочує до підведення певних підсумків.

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії НаУОА Володимир Марчук упродовж 2010 – початку 2020-х рр. активно досліджує соціально-економічну історію міжвоєнної Волині. Зокрема, у полі його уваги перебуває національний склад населення міст Західної Волині в 1920-х рр. Його студії базуються на матеріалах, в яких подано інформацію про віросповідання, яке залишалося важливим аспектом етнічної/національної ідентифікації населення. Автор встановлює, що навіть малі містечка були багатонаціональними. Єврейське населення становило більшість населення міст, у середньому 60%. Українці були другою за чисельністю групою і їхня частка становила близько 30%. Польське населення проживало в основному у великих містах, проте його частка продовжувала лишатися доволі низькою і зазвичай не перевищувала 5%. У містах проживали представники й інших етносів (вірмени, греки, німці та ін.) [7, с. 124]. Такий стан речей залишався актуальним аж до трагічних подій Другої світової війни. Їх результатом стала моноетнічна картина українського населення волинських міст. Міжвоєнний період був останнім, коли основу жителів міст і містечок Волині складали представники українського, польського та єврейського народів, які переважно мирно співіснували [7, с. 128].

Історія ремісничих виробництв становить важливий компонент економічної історії Західної України міжвоєнного періоду. В. Марчук дійшов висновку про слабку інтенсивність розвитку дрібно-ремісничого господарства Волинського воєводства. Такий стан речей був результатом ряду чинників: складність процедури отримання «ремісничої карти» – головної умови легального ведення ремесла; невідповідний тогочасним нормам стан технічного оснащення індивідуальних ремісничих майстерень; суттєве переважання ручного способу виробництва; актуальна тенденція на збільшення вартості праці; неможливість відстеження змін чинників економічної кон'юнктури для дрібного ремісничого підприємця, який поставав перед самим їх фактом на ринку збуту; навмисні обмежувальні заходи польської влади щодо дрібних ремісників. Автор виокремлює найбільш поширені ремісничі спеціальності на волинських землях. В основному вони базувалися на використанні дешевої місцевої сировини. Загалом це спеціальності, що відносилися до груп обробки шкіри, металу, дерева, текстильної групи та сфери послуг. Найбільш затребуваними на ринку були кравці, шевці, ковалі, столяри, теслі, слюсарі, бондарі, токарі, римарі. Ремісниче виробництво Волинського воєводства в 1921–1939 роках було в основному спрямоване на внутрішній ринок, тобто на задоволення попиту місцевого, переважно сільського населення. Оскільки його платоспроможність була низькою, ремісники мали незначні прибутки. Скрутне становище ремісників і ремісничого виробництва погіршували й такі несприятливі умови, як конкуренція з боку фабрично-заводської промисловості, стагнація будівельної галузі, збільшення кількості дешевої продукції, виготовленої дрібними ремісниками [4, с. 59].

Ще однією рудиментарною рисою економіки в Другій Речі Посполитій було продовження існування цехових організацій ремісничого виробництва, які також перебувають в полі наукових інтересів В. Марчука. Зокрема, йому належить стаття, присвячена правовим нормам функціонування ремісничих цехів на території Волинського воєводства в міжвоєнний період. На основі аналізу нормативно-правових актів, виданих із 1927 по 1939 р., у ній охарактеризовано організацію цехових корпорацій, їх фінансування та управління. Висвітлені особливості державного контролю над ремісничими цехами воєводства.

В. Марчуком встановлено, що у міжвоєнний період Польща була єдиною країною, що мала достатньо розроблену нормативно-правову базу, яка регулювали відносини у сфері ремесла і ремісничого виробництва. Пов'язано це було зі все ще значним переважанням дрібного виробництва в економіці країни. Доведено, що ремісничі цехи у своїй діяльності послуговувалися достатньо солідною і напрацьованою у всіх аспектах законодавчою базою, яка протягом міжвоєнного періоду зазнала суттєвих змін та доповнень. З одного боку, вони були продиктовані практичними потребами, а з іншого – зміцнювали адміністративний контроль над ремісничим виробництвом. Однак негативною стороною такого роду діяльності було те, що польські урядові кола замість активної розбудови промисловості в державі, особливо на новоприсланих землях, зайняли протилежну, консервативну позицію у сфері товарного виробництва. Зокрема, цьому сприяла активна підтримка на законодавчому рівні цехової організації ремісничого виробництва, а така політика, можливо

навіть свідомо, насправді не підштовхувала, а гальмувала економічний розвиток українських земель у складі Польської Республіки [5, с. 81].

Ще одним аспектом ремісничого виробництва Волині, висвітленим В. Марчуком, була організація ремісничої освіти на території Волинського воєводства. Міжвоєнний період видався перехідним для економіки та суб'єктів ринку. З огляду на це отримувати професійну фахову освіти мусили не лише ремісники-початківці, але й досвідчені, вже сформовані у попередні роки ремісники. Ремісник, який не міг довести свою професійну кваліфікацію, числився у документах як «нелегальний» чи характеризувався терміном «партач» [8, с. 81].

Важливим чинником, який впливав на соціально-економічний розвиток Волинського краю у міжвоєнний період, була наявність штучного радянсько-польського кордону, що з 1921 р. пролягав по так званій «лінії Керзона». Саме це стало об'єктом інтересу низки публікацій В. Марчука. На думку історика, сам чинник існування польсько-радянського кордону негативно впливав на економіку Волині. Зі зміною політичної кон'юнктури втрачено було не тільки розбудований, передвоєнний внутрішній регіональний ринок, а також і можливість постачати продукцію на території, що на той час належали до СРСР. В. Марчук відзначає, що напередодні Першої світової війни з Волинського регіону на загальноросійський ринок постачалися значні об'єми продукції. На задоволення цього попиту була націлена основна частка капіталістичного виробництва краю. Після 1921 р. разом із Ризьким миром для населення і економіки краю постала нова реальність: можливість налагодження торговельних відносин між встановленим Волинським воєводством і підконтрольну більшовикам УРСР залежала від багатьох факторів міждержавного характеру. Головним чинником це залежало від характеру відносин у стосунках між Другою Річчю Посполитою і урядом більшовиків [9, с. 24]. Процес врегулювання політично-економічних відносин між Польщею та СРСР та наявність суворого контролю за кордонами мали негативний вплив на економіку Волинського воєводства. 1921–1924 рр. характеризуються у Волинському воєводстві розквітом напівлегальної торгівлі, що дозволяло якийсь час економіці Волині розвиватись. Натомість другий період радянсько-польських прикордонних відносин 1925–1939 рр. призвів до повної ліквідації налагодженої системи прикордонної торгівлі та фактичного закриття кордону. Географічне розташування Волинського воєводства на кордоні двох держав залишилися фактично не використаними на користь розвитку економіки та господарського потенціалу краю [9, с. 28]. Навпаки, кордон став обтяжливим для економіки Західної України чинником у зв'язку з необхідністю утримувати масивний апарат прикордонних служб та як джерело політичної нестабільності.

Помітним явищем економіки на прикордонних територіях у перші роки нової політичної реальності, що постала після революційних подій і війн на теренах переформатованої Російської імперії, стала контрабандна діяльність. Детальніше на нелегальному боці міждержавної торгівлі зосереджена увага В. Марчука у публікації, присвяченій малодослідженій темі міжвоєнної контрабанди і контрабандистів, на прикладі «волинської» ділянки радянського-польського кордону в 1921–1924 р. Основним чинником контрабандної торгівлі потоків на «волинській ділянці» польсько-радянського кордону автор виділяє суто економічний. Автор доводить, що контрабанда як явище економічного життя була на той період можливою через непорядкованість охоронної організації по обидва боки державного кордону. Вона розкривається також як наслідок загальної економічної кризи в УРСР. З пошквдженням виробництва і нормалізації торговельних відносин з Польщею зменшувалася обсяг нелегальної торгівлі. Водночас аж до кардинальної реформи прикордонної служби 1924 р. ані Польща, ані СРСР не досягли суттєвих результатів у боротьбі з контрабандою [2, с. 74]. Інша публікація автора присвячена діяльності контрабандистів в Острозі та його околицях. На поч. 1920-х років Остріг стає важливою ланкою у нелегальній торгівлі між Польщею та Радянською Україною. На думку В. Марчука, саме прикордонний статус міста призвів до втрати ним статусу повітового центру у 1925 р. [3, с. 129].

В. Марчуком досліджено інституційний розвиток державного банківського сектору у Волинському воєводстві у міжвоєнний період. Кредитна банківська система Польської держави була повноцінно сформована, попри несприятливі умови міжвоєнного двадцятиріччя, та мала традиційну для того періоду структуру (складалася з державних, муніципальних, приватних і кооперативних банків і небанківських установ) [10, с. 40]. Серед банківських інвестиційних проєктів Волинського воєводства особливу увагу приділялася розвитку сільського господарства. Основними завданнями банків у цьому напрямі були: надання позик землевласникам (великим, середнім і дрібним) і фінансова

допомога в здійсненні аграрної реформи, яка включала три важливі складники – парцеляцію (продаж землі селянам дрібними наділами), комасацію (об'єднання розпорошеної селянської землі в одну ділянку) та хуторизацію, або осадництво (поселення на Західній Волині польських воєнних і цивільних колоністів), а також фінансування меліорації. Крім того, банк виступав розпорядником державних коштів, призначених для допомоги сільському господарству (будівництво зруйнованих війною ферм, допомога у відновленні худоби), або призначених для спеціальних громадських заходів, пов'язаних із сільським господарством (створення хлібних запасів, елеваторів) [10, с.41]. Автор доводить, що у Волинському воєводстві впродовж міжвоєнного двадцятиліття було сформовано мережу державних банків, які стали фінансовою опорою розвитку сільського господарства [10, с. 44].

У іншій роботі В. Марчука на основі аналізу насамперед офіційної статистики подається характеристика структури купецьких торговельних закладів в 1921–1939 рр. на території Волинського воєводства. Зокрема, охарактеризовано чисельність, етнічний склад волинського купецтва, структуру торговельних закладів цієї територіально-адміністративної одиниці. Історик наголошує, що у досліджуваний період торгівля у Волинському воєводстві зосереджувалася в руках євреїв, а більшість торговельних закладів були сконцентровані у містах і містечках краю. У ході дослідження автор доводить, що купецтво становило трохи більше 5 % від усього населення краю. Основна маса була представлена власниками невеликих крамниць, які займалися продажем споживчих товарів, незначний відсоток вів гуртову торгівлю і належав до мандрівних торговців. Більшість працювали особисто, іноді залучаючи рідних або зрідка найманих працівників [11, с. 64].

В. Марчуком також була досліджена така тема, як еміграція українців з Волинського воєводства в 1921–1939 рр. Процес еміграції українського населення в цей період не лише продовжився, а й помітно розширився. Чинниками цього називається поразка українських національно-визвольних змагань, дискримінаційна політика польської і радянської влади стосовно українців у сферах політичного життя, культури і економіки тощо. Публікація розкриває причини, напрями та наслідки еміграції українців з Волинського воєводства у 1921–1939 рр. Складне економічне становище, зацікавленість польської влади в еміграції українців як дієвого способу зменшення напруги у соціально-політичному житті краю сприяли активному виїзду українського населення. Сприятливі імміграційні політики США, Канади, країн Південної Америки заохочували переїзд до них українських переселенців. Окремо висвітлено питання тяжких матеріальних умов перебування емігрантів у чужому соціокультурному середовищі впродовж перших років після поселення. Встановлено, що волинські переселенці залучалися до сільськогосподарського, промислового, будівельного та обслуговуючого секторів економіки країн еміграції, займаючись переважно фізичною працею. На місці мігранти зустрічалися зі слабким рівнем механізації праці, з слабкою транспортною інфраструктурою, з проблемами житлового та соціального забезпечення. Важкі умови праці і високий рівень експлуатації робочої сили, суворі природно-кліматичні умови, політичне безправ'я і перебування в іноетнічному середовищі уповільнювали процес соціальної адаптації мігрантів. Однак, навіть при цьому, в умовах відсутності утисків за етнічною ознакою мали непогані шанси на успіх [6, с. 44].

З огляду на поразку українського національно-визвольного руху під час визвольних змагань 1917–1921 рр., його політикум був представлений зокрема і підпільними націоналістичними організаціями, які у міжвоєнний період набирали оберти у свої діяльності. Український національно-визвольний рух 1920 – початку 1950-х рр., насамперед історія інтегрального націоналізму, перебуває у полі наукових пошуків доктора історичних наук, професора кафедри історії НаУОА Володимира Трофимовича. Ним підготовлено близько десяти аспірантів, які успішно захистили кандидатські дисертації з відповідної проблематики. Є у його доробку і спільна з його колишнім аспірантом, київським істориком Ярославом Антонюком публікація, присвячена Українській Військовій Організації (УВО) у період 1921–1929 рр. Автори ґрунтовно дослідили діяльність розвідувальної референтури УВО. Ними зокрема встановлено, що структура розвідки УВО складалася з трьох груп: військової, територіальної та зовнішньої. Серед напрямків їхньої діяльності внутрішньо-організаційна робота, підготовка особового складу, конспіративні заходи та збирання розвідувальної інформації. Останньою в низці випадків ділилися зі спецслужбами інших країн [1, с. 51].

Одна з провідних тем сучасної історіографії, яка зосереджена на питаннях політичної історії України міжвоєнного та передвоєнного часу – Карпатська Україна 1938–1939 років. У спільних із львівською дослідницею Лілією Трофимович публікаціях В. Трофимовичем висвітлюється проблема Карпатоукраїнської держави в контексті європейської політики Польської Республіки та

Радянського Союзу в умовах загострення чехословацької кризи. Автори вчергове доводять: інтереси Москви і Варшави в українському аспекті чехословацької кризи співпадали. Друга Річ Посполита та Радянський Союз були однаково незацікавлені державотворчими процесами в Карпатській Україні, побоюючись того впливу, який вони могли здійснити на окуповані ними українські землі [17, с. 88]. В. Трофимович та Л. Трофимович зазначають, що започаткувавши розчленування Чехословаччини, Мюнхенська угода 1938 р. водночас загострила проблему Карпатської України. Керівництво нацистської Німеччини намагалося налаштувати європейські країни, які були союзниками Праги, проти Чехословаччини. При цьому воно поєднувало методи залякування та підбурювання, застосовувало вичікувальну тактику, використовувало дипломатичні аспекти карпатсько-українського питання і водночас відкрито відмовлялося від власних планів щодо регіону. Цими діями Третій рейх хотів прокласти шлях до німецько-радянського примирення ціною незалежності Карпатської України, водночас протиставляючи Москву Варшаві, ізолюючи сухопутними кордонами Польську Республіку від її союзників, послаблюючи Румунію та, зрештою, схилиючи до союзу Угорщину, керівництвом якої було прийнято за жест доброї волі мовчазну згоду німців на окупацію Закарпаття [18, с. 264].

Окрему увгу творчий тандем Л. і В. Трофимовичів присв'ятив питанню Підкарпатської Русі у зовнішньополітичних розрахунках Польщі напередодні Другої світової війни. Автори, зокрема, приходять до висновку, що у ході чехословацької кризи, висунувши територіальні претензії до Чехословаччини і поділяючи позицію нацистського керівництва про те, що ця країна має зникнути з карти Європи, Польща, тим самим, фактично солідаризувалася з Німеччиною [16, с. 322]. У публікації звертається увага на те, що у жовтні 1938 р. польська дипломатія здійснювала кроки, спрямовані на приєднання автономної Підкарпатської Русі до Угорщини з метою встановити з останньою спільний кордон, який би ліквідував у зародку небезпеку появи «українського П'ємонту», відрізав Чехословаччину від її союзника по Малій Антанті – Румунії, створив бар'єр у вигляді «нейтрального блоку» на шляху ймовірної німецької агресії. Активна підготовка й участь Польщі у ліквідації державності Карпатської України, розтиражоване в пресі задоволення з приводу встановлення спільного кордону з угорцями, інформація про жорстокі розправи її військовиків і поліцейських над захисниками краю – усе це сприяло наростанню ворожнечі до цієї держави з боку української спільноти, особливо на фоні різкого загострення німецько-польських і, навпаки, поліпшення німецько-радянських відносин [16, с. 321].

Історія Православної церкви в Україні у передвоєнний період та в роки Другої світової війни є ключовим напрямком досліджень доктора історичних наук, професора кафедри історії НаУОА Андрія Смирнова. Першим продуктивним етапом таких студій (який увінчався, зокрема, публікацією монографії [14] та захистом кандидатської дисертації [15]) було вивчення діяльності громадсько-політичного діяча Степана Скрипника в міжвоєнний період. Розкривається його активна участь у національно-церковному русі за дерусифікацію Православної Церкви в Польщі. Серед основних аспектів його діяльності А. Смирнов виділяє захист прав православних українців. С. Скрипник був одним із організаторів Почаївської маніфестації і активним захисником православ'я в умовах ревіндикаційної акції. Беззаперечно його можна назвати одним з тих, хто відіграв провідну роль в українізації Православної Церкви Польщі у 1930-х рр. Згодом єпископ Мстислав Скрипник був серед лідерів автокефального руху вже в роки Другої світової війни [13, с. 166].

У 2021 р. побачив світ навчальний посібник «Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття», підготовлений викладачами кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського. Окремий розділ посібника, який підготували у співавторстві В. Марчук і А. Смирнов, був присвячений волинським землям у міжвоєнний період [12]. Автори зазначають, що Волинське воєводство у складі міжвоєнної Польщі було економічно відсталим із слабо розвинутим господарством, і тому було віднесене до т.зв. Польщі «С» [12, с. 286].

Підсумовуючи, варто відзначити неабиякий внесок науковців НаУОА у вивчення окремих проблем історії західних земель України у міжвоєнний період. В. Марчуком здійснено ґрунтовний аналіз ключових аспектів соціально-економічної історії волинського краю у складі Польської держави. В. Трофимович зосередився на історії національно-визвольного руху українського народу, зокрема на проблематиці формування національного підпілля та міжнародного контексту драматичної історії Карпатоукраїнської держави 1938–1939 рр. Дослідження біографії громадсько-політичного і церковного діяча владики Мстислава Скрипника займає чільне місце в доробку А. Смирнова.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонюк Я., Трофимович В. Діяльність розвідувальної референтури УВО (1921–1929 рр.). *Військово-історичний меридіан*. 2019. № 3. С. 40–51.
2. Марчук В. Боротьба з контрабандною злочинністю на «волинському» відрізку польсько-радянського кордону в 1921-1924 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. Запоріжжя, 2022. Т. 6 (58). С. 70-76
3. Марчук В. Контрабанда і контрабандисти на «острозькій» ділянці східного кордону в 1921-1924 рр. *Острозький краєзнавчий збірник*. Острог, 2019. Вип. 11. С. 122–130 .
4. Марчук В. Ремесло у Волинському воєводстві в 1921-1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2015. Вип. 24. С. 54–60.
5. Марчук В. Законодавче регулювання діяльності ремісничих цехів у Волинському воєводстві в 1921-1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 73–81.
6. Марчук В. Напрямки еміграції українців з Волинського воєводства в 1921-1939 рр. *Українська діаспора: проблеми дослідження: тези доповідей VIII Міжнародної наукової конференції, 27–28 вересня 2016 р.* Острог, 2016. С. 41–44.
7. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2014. Вип. 22. С. 111–127.
8. Марчук В. Організація ремісничої освіти у Волинському воєводстві в 1920–1930-х роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27. С. 75–84.
9. Марчук В. Вплив польсько-радянського кордону на економіку Волинського воєводства в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 23–29.
10. Марчук В. Державні банки Волинського воєводства в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2019. Вип. 28. С. 39–46.
11. Марчук В. Структура купецьких торговельних закладів Волинського воєводства в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. *Історичні науки*. Острог, 2017. Вип. 26. С. 59–65.
12. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття. Острог: Національний ун-т Острозька академія, 2021. 342 с.
13. Смирнов А. Степан Скрипник: релігійно-політична діяльність у 30-х – на початку 40-х років ХХ століття. *Дух і літера*. 2008. Вип. 20. С. 145–169.
14. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944. 2-ге вид. Київ, 2009. 326 с.
15. Смирнов А. Церковно-громадська і політична діяльність Степана Скрипника у 1930–1944 роках : автореф. дис. ... к. і. н. : 09.00.11. Острог, 2008. 16 с.
16. Трофимович В., Трофимович Л. Питання Підкарпатської Русі у зовнішньополітичних розрахунках Польщі (жовтень 1938 – березень 1939 р.) *Русин*. 2018. № 52. С. 309–328.
17. Трофимович Л., Трофимович В. Небезпечне суперництво... Українське питання в зовнішній політиці Польщі та Радянського Союзу. 1938–1939 рр. Рівне, 2013. 284 с.
18. Трофимович Л., Трофимович В. Карпатоукраїнський аспект зовнішньої політики європейських країн у період чехословацької кризи (1938–1939 рр.). *Русин*. 2019. № 57. С. 251–270.

References:

1. Antoniuk Ya., Trofymovych V. Diialnist rozvidualnoi referentury UVO (1921–1929 rr.). *Viiskovo-istorychni merydian*. 2019. № 3. S. 40–51.
2. Marchuk V. Borotba z kontrabandnoiu zlochynnistiu na «volynskomu» vidrizku polsko-radianskoho kordonu v 1921-1924 rr. *Zaporizhzhia Historical Review*. *Zaporizhzhia*, 2022. T. 6 (58). S. 70-76
3. Marchuk V. Kontrabanda i kontrabandysty na «ostrozkyi» diliantsi skhidnoho kordonu v 1921-1924 rr. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk*. Ostroh, 2019. Vyp. 11. S. 122–130 .
4. Marchuk V. Remeslo u Volynskomu voievodstvi v 1921-1939 rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2015. Vyp. 24. S. 54–60.
5. Marchuk V. Zakonodavche rehuliuвання diialnosti remisnychykh tsekhiv u Volynskomu voievodstvi v 1921-1939 rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. *Istorychni nauky*. Ostroh, 2016. Vyp. 25. S. 73–81.
6. Marchuk V. Napriamky emihratsii ukraintiv z Volynskoho voievodstva v 1921-1939 rr. *Ukrainska diaspora: problemy doslidzhennia: tezy dopovidei VIII Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii, 27–28 veresnia 2016 r.* Ostroh, 2016. S. 41–44.
7. Marchuk V. Natsionalnyi sklad miskykh poselen Zakhidnoi Volyni na pochatku 1920-kh rr. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*. *Istorychni nauky*. Ostroh, 2014. Vyp. 22. S. 111–127.
8. Marchuk V. Orhanizatsiia remisnychoї osvity u Volynskomu voievodstvi v 1920–1930-kh rokakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2018. Vyp. 27. S. 75–84.
9. Marchuk V. Vplyv polsko-radianskoho kordonu na ekonomiku Volynskoho voievodstva v 1921–1939 rokakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia*. *Istorychni nauky*. Ostroh, 2022. Vyp. 33. S. 23–29.
10. Marchuk V. Derzhavni banky Volynskoho voievodstva v 1921–1939 rokakh. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii «Istorychni nauky». Ostroh, 2019. Vyp. 28. S. 39–46.

11. Marchuk V. Struktura kupetskykh torhovelnykh zakladiv Volynskoho voievodstva v 1921–1939 rokakh. Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu Ostrozka akademiia. Istorychni nauky. Ostroh, 2017. Vyp. 26. S. 59–65.
12. Nash kraj: istoriia Volyni vid naidavnishykh chasiv do druhoi polovyny XX stolittia. Ostroh: Natsionalnyi un-t Ostrozka akademiia, 2021. 342 s.
13. Smyrnov A. Stepan Skrypnyk: relihiino-politychna diialnist u 30-kh – na pochatku 40-kh rokiv XX stolittia. Dukh i litera. 2008. Vyp. 20. S. 145–169.
14. Smyrnov A. Mstyslav (Skrypnyk): hromadsko-politychnyi i tserkovnyi diiach, 1930–1944. 2-he vyd. Kyiv, 2009. 326 s.
15. Smyrnov A. Tserkovno-hromadska i politychna diialnist Stepana Skrypnyka u 1930–1944 rokakh : avtoref. dys. ... k. i. n. : 09.00.11. Ostroh, 2008. 16 s.
16. Trofymovych V., Trofymovych L. Pytannia Pidkarpatskoi Rusi u zovnishnopolitychnykh rozrakhunkakh Polshchi (zhovten 1938 – berezen 1939 r.) Rusyn. 2018. № 52. S. 309–328.
17. Trofymovych L., Trofymovych V. Nebezpechne supernytstvo... Ukrainske pytannia v zovnishnii politytsi Polshchi ta Radianskoho Soiuzu. 1938–1939 rr. Rivne, 2013. 284 s.
18. Trofymovych L., Trofymovych V. Karpatoukrainskyi aspekt zovnishnoi polityky yevropeiskykh krain u period chekhoslovatskoi kryzy (1938–1939 rr.). Rusyn. 2019. № 57. S. 251–270.

Отримано: 23.01.2023.

Прорецензовано: 10.02.2023.

Прийнято до друку: 21.02.2023.

e-mail: tetiana.boriak@fulbrightmail.org

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-66-73

Боряк Т. Інформаційна війна СРСР (1945 – поч. 1980-х рр.): як пропаганда перетворила свідчення українців про репресії та голод 1932–1933 рр. на «Пригодницькі романи». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острозьк, 2023. Вип. 34. С. 66–73.

УДК: 94:341.485]”1932/1933”:32.019.5

Тетяна Боряк

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА СРСР (1945 – ПОЧ. 1980-Х РР.): ЯК ПРОПАГАНДА ПЕРЕТВОРИЛА СВІДЧЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПРО РЕПРЕСІЇ ТА ГОЛОД 1932–1933 РР. НА «ПРИГОДНИЦЬКІ РОМАНИ»

Авторка виокремлює п'ять векторів та, водночас, засобів радянської пропаганди, застосовуваної щодо тематики голоду. Ідеться про специфічні інструменти заперечення Голодомору як геноциду українського народу. Серед спеціальних засобів: прямі обвинувачення українців в причетності до нацизму; використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом; експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги у Другій світовій війні; нав'язування судових процесів; розгортання студій із радянології. У повоєнний період застосування всього антиукраїнського пропагандистського арсеналу виявилось досить ефективним засобом, його вплив ми відчуваємо й досі.

Ключові слова: Голодомор, політика заперечення геноциду, інформаційна війна, радянська пропаганда, усна історія.

Tetiana Boriak

INFORMATION WAR OF THE USSR (1945 – BEGINNING OF 1980S): HOW PROPAGANDA TURNED TESTIMONIES OF UKRAINIANS ABOUT REPRESSIONS AND FAMINE OF 1932–1933 INTO “ADVENTURE NOVELS”

Notion of Holodomor as an invention of “Ukrainian nationalists” and “Nazis” circulated in world information sphere since the end of WWII. Gradually, with more oral history written, with more documents being declassified and more researches done, Holodomor reconstituted its place in Ukrainian historiography, collective memory and state commemorative traditions. The goal of the article is to reveal five vectors, and at the same time – means of Soviet/Russian propaganda, applied toward theme of the famine in the frames of the genocide denial instrument called «manipulation». These are: direct accusations of involvement into Nazism; deepening of mental abyss between free and Communist worlds; exploitation of a thesis “conquerors are not judged” as the result of the victory in WWII; legal proceedings; Sovietology studies. Weigh of each component varies and is of more or less power. The first proposed instrument had the most long-lasting and powerful effect. It basically tied the whole national Ukrainian movement and ideology to Nazism. Its consequences and echo were still visible till the beginning of full-scale war in 2022. The next three instruments were connected to WWII and thus their influence gradually weakened. Chairs of Sovietology, like the first vector, also remained strongholds of anti-Ukrainians and pro-Soviet/Russian imperial narrative till 2022, when many historians faced the necessity to rethink their previous assessments of Ukrainian history, including the Holodomor. Therefore, proposed by the author vectors and instruments used in propagandist campaign against the Holodomor both show their long-lasting influence and deconstruct the Soviet-Russian imperial myth.

Keywords: Holodomor, genocide denial policy, information war, Soviet propaganda, oral history.

«...для нього [Заходу – Т. Б.] розповіді про десятки мільйонів каторжників, звірячі тортури, пограбування народу, яке не має аналогів, і заморення голодом десятків областей – всього лише пригодницькі романи. ... купуючи задешево все, добуте ціною сліз, голоду, крові та загибелі мільйонів людей, і серце їхнє [«багатьох» на Заході – Т. Б.] не здригнеться...»

Д. Гойченко, мемуари, кінець 1940-х – поч. 1950-х рр. [22, с. 392]

Якщо звернутись до набору інструментів для контролю над індивідуальною та колективною пам'яттю – за Лінн Абрамс це «мовчання, вшанування, придушення та маніпуляції» [31, с. 159], то всі вони застосовувались у 1930-ті рр. радянською владою під час та після голоду як в Україні, так і за її межами. Наявні дослідження висвітлюють ставлення іноземних журналістів до подій 1932–1933 рр. в Україні [36; 21; 32; 4; 29]; репресії проти громадян, які згадували про голод [23], двотижневий 1933 р. візит в СРСР прем'єр-міністра Франції Едуара Ерріо [26] та його наслідки (появу в інформаційному просторі заяви про голод як вигадку нацистів). Добре розробленою є проблематика: нарощування з початку 1980-х рр. пропагандистських зусиль радянської влади [18, 10], наративів заперечення Голодомору [17], часткового згортання кампанії заперечення Голодомору в СРСР та УРСР, який відбувався наприкінці 1980-х рр. [8]; специфіки радянської політики «примусової амнезії» та її наслідків [9], і загалом – російських міфів щодо України [3]. У цьому контексті важливо згадати про публікацію документів з архіву СБУ щодо протидії поширення інформації про Голодомор 1932–1933 рр. (документи 1980-х рр.) [11].

Проте в українській історіографії усе ще бракує праць, які б ретельно аналізували численні складові проблеми заперечення Голодомору, на що свого часу звернув увагу Дж. Мейс. Особливо це стосується питання потуг радянської пропаганди знецінити свідчення людей про Голод у повоєнний період (1945–1980-ті рр.) [див., напр.: 16, 34].

Метою дослідження є виокремлення векторів та засобів інформаційної війни, які застосовувалися радянською владою для дискредитації проблематики Голодомору у повоєнний період (1945 – поч. 1980-х рр.).

Саме у повоєнний період з метою знеславити свідків трагедії українського селянства була активно задіяна *технологія маніпуляції*. І відповідності до сучасної термінології, тривалість, системність, нестандартні кроки у її використанні дозволяють оцінити це явище як інформаційну війну, спрямовану передусім на вплив груп суспільства з метою корегування державної політики. У нашому випадку ідеться про цілеспрямовану кампанію з дискредитації Голодомору (а отже і носіїв пам'яті про події – його живих свідків) для покращення в умовах Холодної війни міжнародного іміджу СРСР і досягнення ним своїх геополітичних цілей.

Ми виділили п'ять інструментів такої дискредитації: прямі обвинувачення українців в причетності до нацизму; використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом; експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги СРСР у Другій світовій війні; нав'язування судових процесів для дискредитації критиків комунізму; розгортання широкої мережі осередків радянологічних, російських, слов'янських, східноєвропейських (центральноєвропейських) студій, зокрема у провідних західних університетах.

Інформаційна війна розгорталася в умовах загострення проблеми «біженців» і переміщених осіб. Як виявилось, із понад 5 мільйонів осіб сотні тисяч українців – вихідців з теренів СРСР, всіма шляхами чинили опір репатріації. Відомо, що близько 250-ти тисячам українців вдалося її уникнути. Радянська влада добре усвідомлювала, що усі вони є запеклими ідейними ворогами, а отже докладала значних зусиль для їх дискредитації.

1) *Обвинувачення в причетності до нацизму*. Про зв'язок Гітлера і голоду нагадала акція протесту проти голодування німців в Росії, скликана влітку 1933 р. за ініціативою в тому числі Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, – хоча ішлося, за визнанням самого Геббельса, більше про боротьбу з комунізмом, аніж про турботу про голодуючих [27, с. 200, 207; 28, р. 30]. Такі висловлювання про голод та допомогі акції мали віддалені наслідки, оскільки були використані радянською пропагандою задля поширення тези про голод як вигадку нацистів. І таке шельмування розпочалося задовго до 1945 р. (як можна було би передбачити): віче на підтримку голодуючих, що відбулося 28 жовтня 1933 р. у Брюсселі, прокомуністичні газети вже описували як кампанію, організовану за «гітлерівські гроші» [20, с. 55].

І все ж, голод почав повноцінно використовуватися нацистською пропагандою як інформаційний привід після 1935 р. Це був час розгортання в Німеччині потужної антибільшовицької кампанії. Тоді ж Міністерство Геббельса опублікувало кілька книг про СРСР, в яких, зокрема, висвітлювалася тематика голоду [27, с. 30]. Про голод в антикомуністичній риторичі писала російська еміграційна преса [35, с. 295]. Щоправда, це спричинило зворотній ефект, адже суспільній свідомості нав'язувався простий та логічно невибагливий ланцюжок: про голод 1933 р. говорив Гітлер; Гітлер – військовий злочинець, голод – вигадка і пропаганда нацистської Німеччини.

Від самого початку діяльності ООН (1945) ця організація, задумана як інструмент забезпечення миру в повоєнному світі, була цинічно використана Радянським Союзом, зокрема і як трибуна для антиукраїнської пропаганди. Представники СРСР в ООН українців називали «агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу»; стверджувалося, що особи, які не хочуть повертатися додому, не можуть розглядатись як біженці та взагалі не повинні бути у зоні відповідальності Міжнародної організації для допомоги країнам, що потерпіли в результаті Другої світової війни; що «табори переміщених осіб готують кадри воєнних найманців», великий вплив в них мають «агенти гестапо» тощо [19, с. 41–42].

Такою була післявоєнна реальність: не в останню чергу внаслідок ефективної радянської пропаганди представники української діаспори сприймалися частиною західного суспільства як «нацистські посібники», а кожен українець, який намілювався вголос говорити про репресії і радянські табори, а також про голод в Україні, – колаборантом. Це зводило нанівець всі спроби українських біженців та переміщених осіб донести західному світові правду про людоненависницький радянський режим.

2) Використання світоглядної прірви між комуністичним та вільним світом. Західне суспільство не сприймало масові відмови українців повертатися на батьківщину й тим, як писав Іван Багряний, «дивували цілий світ» [1, с. 1]. Від європейських спільнот – «поляків, чехословаків, румун, угорців, югославів» лунало одне питання: «Чому українці тікають від “російських братів”»? [30, р. 13]. Водночас, красномовні факти про репресивний характер радянського режиму, що наводилися, не сприймалися за достовірні.

Виразником настроїв групи українців-«неповерненців» став поет, прозаїк та громадський діяч Іван Багряний. Його памфлет «Чому я не хочу вертатися до СРСР?» (1946) набув великого розголосу, адже чи не уперше Захід нарешті почув обставини відмови «переміщених осіб» повертатися до СРСР. Серед аргументів була згадка про голод 1932–1933 рр. в Україні, свідчення про людодіство [1, с. 13–16].

Проте прірва між вільним світом і поневоленими українцями була занадто глибокою. Союзники та європейці не розуміли суті та загрози радянського тоталітаризму, адже їхній рівень життя та демократичний устрій країн західного світу унеможливлювали страждання, подібні до голоду в Україні на поч. 1930-х рр. Жахливу трагедію було простіше (і легше) визнати вигадкою, аніж повірити в факт її існування.

Ті, хто відчайдушно намагалися «прорвати» завісу з мовчання про голод в Україні самі визнавали: «Пересічний мешканець західного світу, внаслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний голод. ... розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин...» (Михайло Вербицький) [5, с. 5]; «Для пересічної людини на вулиці будь-якої західної країни майже неможливо досягнути глибини зубожіння/страждань, до якого комунізм привів мільйони людей...» (Володимир Микула) [33, р. 7].

Пересічний європейець щиро не розумів, як можна не прагнути повернення додому після переможного завершення кровопролитної світової війни. Він вирішував, що в такому випадку людина не боїться нацистів, адже утікала разом з ними чи, можна припустити, працювала на Третій Рейх в окупованій Україні чи Європі. Пропаганда раз за разом «підспівувала», що на Захід рятуються втечею противники радянської влади, яким є чого боятися вдома. Отже, у своїх зізнаннях вони перебільшують ступінь репресій в СРСР, щоб виправдати себе і втекти від «справедливого покарання».

У таборі ДіПі, організованого під британським протекторатом у м. Ріміні (Італія), упродовж одного місяця її члени разом з британцями намагались отримати від українців згоду на повернення додому. Не досягнувши мети, англійський старшина наказав викласти йому причини незгоди у письмовій формі. Уже наступного дня таборовики підготували листа про відмову повертатися до СРСР. У ньому вони виклали історію завоювання Росією України, починаючи від XII ст. Серед інших трагічних подій вони згадали «штучний» голод 1933 р., який називали «завершенням цього нелюдського винищення», що «спричинив голодову смерть около десяти мільйонів українців» [13].

3) Експлуатація тези «переможців не судять» за фактом перемоги у Другій світовій війні. На заваді бажанню слухати і вірити оповідям біженців про голод та репресії стояв пієтет перед СРСР. По-перше, було розуміння катастрофічних втрат, що їх зазнала країна під час війни, а також давала-ся ознаки слава побідоносця: «тріумфи їх східного альянта запаморочували їх [західних союзників. – Т. Б.] глум» [24, с. 7].

По-друге, в часи Великої депресії нескладно було захоплюватися економічними перетвореннями, що мали місце в СРСР у міжвоєнний період. Радянська пропаганда подавала їх як приклад успішної індустріалізації (хоча насправді – мілітаризації), що становила підвалину перемоги у Другій світовій війні.

По-третє, трагедії й руйнування війни не минулися безслідно. Нацизм став еталоном «чистого зла», злочиним, що дістав тотального засудження восени 1946 р. на Нюрнберзькому процесі. Тому переможець над нацизмом автоматично сприймався як такий, що перебуває на стороні добра і спричиняв віру у повоєнний комунізм з «новим – людським (як хотілося вірити Заходу) – обличчям».

4) *Повоєнні судові процеси*, які використовувалися для дискредитації опонентів комуністичної ідеології. Наведемо приклади провальних для радянської пропаганди випадків, які однак не могли змінити тенденції позитивного ставлення європейців до СРСР.

У 1946 р. в Нью-Йорку були опубліковані спогади неповерненця Віктора Кравченка «Я обрав волю». Книга спричинила цілеспрямовану інформаційну кампанію дискредитації автора (а, відповідно, і його свідчень) із залученням «п'ятої» колони – комуністів Франції. У 1949 р. друкований орган Руху Опору – прокомуністична щотижнева французька газета «Леттр франсез» опублікувала статтю під псевдонімом Сім Томас «Як був сфабрикований Кравченко», в якій книгу назвали вигадкою американських спецслужб [7, с. 272].

Оскільки за спиною газети «Леттр франсез» стояли найпотужніші сили, включно із тогочасною впливовою французькою комуністичною партією та радянськими спецслужбами, то адвокат В. Кравченка Жорж Ізар вирішив, що «такій хвилі можна протиставити лише зустрічну хвилю свідчень тих, хто бачив на власні очі все, що відбувалося у Радянському Союзі» [15]. Після публікації у пресі повідомлення про підготовку судового процесу на захист В. Кравченка свідки почали масово зголошуватися на участь у слуханні справи.

Відомо, що адвокат Кравченка отримав понад 5 тисяч листів зі свідченнями про репресії та голод, – на ознайомлення з ними пішло півроку [2]. Надані покази вражали: «Я залишивсь останній. Вся моя сім'я з 7-ми душ вимерла з голоду, а ціле село лишалося пустим і безлюдним, мов цвинтар з померлими людьми. Останніх не було вже кому ховати [...]» [12, с. 3].

Під враженням почутого, опонент В. Кравченка – комуніст і депутат Національних Зборів Франції Фернан Гренье під час судового засідання заявив, що якщо визнати правдивість спогадів В. Кравченка та інших свідків, тоді Німеччина, що напала на СРСР, вчинила правильно [2].

Прикладом потужної підривної діяльності органів НКВС, що мала чіткі пропагандистські цілі, є поява під час судових засідань радянської ноти, за якою деяких свідків В. Кравченка звинувачували в тому, що вони є нацистськими злочинцями і підлягають негайній видачі СРСР. Ноту відхилили, адже зазначені свідки пройшли кілька контрольно-перевірочних комісій в таборах Ді-Пі, і жодних претензій до них не висували [2].

В. Кравченко домігся справедливого вироку в 1949 р. Однак це один із нечисленних випадків, коли пропагандистська машина дала збій. Показово, що проти цієї ж газети «Леттр франсез» позивався до суду і виграв справу Девід Руссе. Згадана вище газета 1949 р. опублікувала статтю, що компрометувала письменника, який, як колишній в'язень Бухенвальду, виступав за інспекцію концентраційних таборів в СРСР [6, с. 35].

5) *Студії з радянології*. Радянологи, які усе ж намагалися досліджувати «соціалістичні перетворення на селі», робили це на основі обмеженої джерельної бази (науковець Е. Карр взагалі аргументував, що історія СРСР після 1930 р. не може бути написана фахово через незначну кількість достовірних джерел). Втім характеризували «свідчення емігрантів як упереджені та другорядні». Лівизна їхніх поглядів також не сприяла інтеграції усної історії українців про голод в історичні студії. Крім того, спеціалісти з вивчення СРСР перебували під впливом «російської еміграційної спільноти», що відповідним чином формувало їхнє ставлення до українського питання як неістотного, екстремістського, а до українського націоналізму – як до різновиду нацизму [25, с. 151, 156].

У своїх студіях радянологи не були налаштовані виокремлювати українців за національною ознакою [25, с. 214]. Навіть 1986 р. рецензент книги Р. Конквеста «Жнива скорботи» Крейг Уїтні назвав всіх жертв розкуркулення та «голодомору» росіянами [25, с. 212]. Незнання західними дослідниками української мови стала додатковою перешкодою інтеграції українських студій, зокрема Голодомору, до американського слов'янознавства [14, с. 495].

Ще однією причиною у несприйнятті нарративу українських біженців про голод, що ґрунтувався на усній історії за умови недоступності радянських архівних документів з теми, стала термінологічна плутанина. Навіть освічені західні журналісти того часу питома українську територію і республіку називали в своїх матеріалах Росією чи півднем Росії. А «голод в Росії 1930-х рр.» тут же асоціювався з голодом 1921–1923 рр., який радянська влада не заперечувала, а, навпаки, активно приймала допомогу західного світу.

Водночас в інформаційному просторі на початку 1930-х рр. про голод у Росії не йшлося взагалі. Це не дивно, адже масиви усноісторичних джерел із подібними свідченнями російських емігрантів були відсутні (за винятком Кубані, населеної українцями). Натомість нарратив українських емігрантів містив численні моторошні факти про голодування та смерті. СРСР ці факти заперечував. Голодування легко ховалося за колективізацією та розкуркуленням. Те, що ситуація в УСРР кардинально змінилася в 1932 р., коли голод вийшов за рамки звичного голодування, а саме на цьому наголошували біженці з України, до уваги не бралось.

Перераховані вище інструменти напевно спричинили до того, що навіть у вільному світі, уже в середині 1980-х рр., Комісія Конгресу США з дослідження голоду 1932–1933 рр. в Україні (1985–1988) мала проблеми із пошуків свідків – дві третини з них (!) «категорично відмовилися свідчити за будь-яких обставин» [4, с. 277].

Показово, що початок роботи Комісії змусив радянських пропагандистів вчергове активізуватися. Вони звично вдалися до вже перевіреного десятиліттями методу «затикання рота» та дискредитації опонентів. Тут варто нагадати про обставини продукування 1987 р. замовної Москвою книги Д. Тоттла «Омана, голод і фашизм: міф українського геноциду від Гітлера до Гарварду» [див.: 37]. Колективна праця, підписана іменем Д. Тоттла, ставила під сумнів вірогідність джерел, які використовувала комісія Конгресу США з розслідування українського голоду 1932–1933 рр. Автори обстоювали все ту же тезу, що головними прихильниками кампанії поширення інформації про Голодомор виступали «українські фашисти», які в такий спосіб пробують «затмарити власні злочини, вчинені під час Другої світової війни» [див. дет.: 17, с. 223–224].

Водночас була спроба створити на теренах СРСР контр-комісію для спростування результатів діяльності Комісії Конгресу США. Проте на той час на заваді цього чергового пропагандистського задуму стали архівні документи, але передусім – колективна пам'ять про голод, зафіксована в усноісторичних свідченнях. Потужна пропагандистська машина чи не вперше за багато десятиліть дала збій.

Висновки. Одна з головних проблем, пов'язана зі сприйняттям і трактуванням голоду – це накладання очевидного факту масового вбивства штучним голодом мільйонів українців на ідеологічні чинники. Гуманітарна катастрофа, спричинена українофобською політикою очільника однієї тоталітарної держави Й. Сталіна та його поплічників, які прагнули вирішити свої політичні завдання (посилення влади та подальша мілітаризація економіки з метою завоювання світу), невдовзі була використана лідером іншої тоталітарної держави А. Гітлером для вирішення своїх політичних амбіцій (боротьба з більшовизмом також мала на меті завоювання світу). Після перемоги одного тоталітаризму над другим жажливі картини голоду в Україні, про які волали жертви, мали зупинити жорнова смерті. Проте їхні зусилля застерегти повоєнну Європу і світ загалом від людиноненавистницької ідеології комунізму, від заколисування риторикою «більшовизму з людським обличчям», була знову використана радянською владою у політичній боротьбі. На цей раз – вже з урахуванням чинника артикулювання голоду адептами нацизму – ворожої для усього людства ідеології. Звернення до тематики голоду в нацистських нарративах нібито автоматично давало підстави кваліфікувати її як пронацистську й таку, що має бути проігнорована як пропаганда. У такий спосіб жертви Голодомору позбавлялися права говорити.

Лише за півстоліття після трагедії незламна наполегливість української громади та зусилля представників законодавчої гілки влади США змогли розірвати це страшне коло безвиході і зневіри. І хоча в прагненнях парламентарів був явно присутній політичний підтекст, на цей раз мотивація, що спиралася на колективну пам'ять жертв голоду та їхніх нащадків, нарешті вивільнила простір для свідчень жертв голоду, щоби його почули у вільному світі.

Подальший аналіз радянської пропаганди, спрямованої проти тематики Голодомору, а також векторів впливу ідеологічної машини, імовірно уможливлять виявлення додаткових інструментів інформаційної війни проти голоду, так само як і аргументів у дискусіях щодо історичної пам'яті

та проблеми заперечення Голодомору як геноциду. Потужні радянські традиції маніпулювання, зокрема щодо використання жупелу *нацизму* у боротьбі проти *українства*, успішно продовжують використовувати й сучасні російські пропагандисти. Саме це дозволило не лише створити в Росії відповідне інформаційне середовище, сприятливе для сприйняття розв'язаної війни проти України, а й консолідувати ціле населення країни в однаковій агресивній люті до «українських нацистів», що виходить далеко за межі будь-яких людських норм і звичаїв.

Список використаних джерел та літератури:

1. Багрянний І. Чому я не хочу вертати на «родину». Лондон, 1946. 41 с.
2. Берберова Н. «Дело Кравченко». Москва, 2000. 320 с.
3. Брехуненко В. Війна за свідомість. Російські міфи про Україну та її минуле. Київ, 2017. 280 с.
4. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. IV. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. – Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. Київ, 2008. 622 с.
5. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Зап'янований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон, 1952. 112 с.
6. Галій М. Організований голод в Україні. Чикаго ; Нью Йорк, 1968. 40 с.
7. Голобуцький П. В., Трутовський Г. Й. Кравченко Віктор Андрійович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. Т. 5: Кон-Кю. С. 272.
8. Гриневич Л. Від заперечення до вимушеного визнання: про механізм входження теми голоду 1932–1933 рр. в офіційний публічний простір у СРСР та УРСР наприкінці 1980-х рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2008. Вип. 18. С. 232–244.
9. Гриневич Л. Голод 1932–1933 у публічній культурі пам'яті та суспільній свідомості в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2007. Вип. 17. С. 389–401.
10. Гудзь В. Правда про Голодомор в контексті національно-визвольної боротьби: історіографія замовчування. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2015. Спец. вип. 2. С. 155–165.
11. Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. Київ ; Харків, 2011. № 1(36). С. 63–88.
12. До процесу Кравченка в Парижі: (Про нищення українців в СРСР). *Українські вісті*. 1948. Ч. 59. С. 3.
13. Запорожець-Девлад О. Заклик додому. Запорожець-Девлад О. В одвічній боротьбі: 36. нарисів і оповід. Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220.
14. Інтерв'ю з Джеймсом Мейсом. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив. Київ, 2010. Т. 7. С. 493–500.
15. Ісаюк О. Зірвати заслону над Голодомором в самому Парижі: українець Кравченко проти Компартії. 25 листопада 2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslону-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajinet-s-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>
16. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). Київ, 2010. С. 14–22.
17. Козицький А. Заперечення голоду: методи та наративи. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2022. Вип. 54. С. 205–242.
18. Кульчицький С. Проблема голоду 1932–1933 років та її місце в суспільно-політичному житті України кінця 80-х – початку 90-х років. Міжнародна науково-теоретична конференція «Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків». Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали. Київ ; Нью-Йорк, 1999. С. 27–45.
19. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні. Т. 1. 1945–1951. Мюнхен, 1985. С. 41–42.
20. Марунчак М. Нація в боротьбі за своє існування: 1932 і 1933 роки в Україні і діаспорі. Вінніпег, 1985. 144 с.
21. Мейс Дж. Повість про двох журналістів: Уолтер Дюранті, Гарет Джонс і Пулітцерівська премія. 29 Березня 2022. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>
22. Проценко П. Свидетель. Д. Гойченко. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ, 2013. С. 366–399.
23. «Репресовані» щоденники. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Київ, 2018. 352 с.
24. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Вінніпег, 1979. 355 с.
25. Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору. *Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки*. Київ, 2003. С. 148–219.
26. Dmytryshyn I. The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 216–232.
27. Fonzi P. A Trial of Strength against the Restive Peasantry»: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 192–215.
28. Fonzi P. “No German Must Starve”: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1–2. P. 13–44.
29. Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Nigel Linsan Colley. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm

30. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. 160 p.
31. Lynn Abrams. Oral History Theory. London, 2010. 214 p.
32. Muggeridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. New York, 2010. 237 p.
33. Mykula W. Foreword. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. P. 7–8.
34. Serbyn R. Western reaction to Stalin's denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Issue 1. Pp. 95–129.
35. Soroka M. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Документування Голодомору 1932–1933 в Україні: архівні колекції за межами Радянського Союзу*. Харків ; Львів, 2021. С. 278–303.
36. Taylor S. J. Stalin's Apologist. Walter Duranty. The New York Times's Man in Moscow. New York, Oxford, 1990. 355 p.
37. Tottle Douglas. Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987. 167 p.

References:

1. Bahrianyi I. Chomu ya ne khochu vertaty na «rodinu». London, 1946. 41 s.
2. Berberova N. «Delo Kravchenko». Moskva, 2000. 320 s.
3. Brekhunenko V. Viina za svidomist. Rosiiski mify pro Ukrainu ta yii mynule. Kyiv, 2017. 280 s.
4. Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. – T. IV. Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u IV t. – T. IV. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SSHa z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini. Kyiv, 2008. 622 s.
5. Verbytskyi M. Naibilshyi zlochyn Kremlia: Zaplianovanyi shtuchnyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: Fakt. material zibrano sered chleniv DOBRUSu u V. Brytanii – zhyvykh svidikiv holodu. London, 1952. 112 s.
6. Halii M. Orhanizovanyi holod v Ukraini. Chikaho ; Niu York, 1968. 40 s.
7. Holobutskyi P. V., Trutovskyi H. Y. Kravchenko Viktor Andriiovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Kyiv, 2008. T. 5: Kon-Kiu. С. 272.
8. Hrynevych L. Vid zaperechennia do vymushenoho vyznannia: pro mekhanizm vkhodzhennia temy holodu 1932–1933 rr. v ofitsiinyi publichnyi prostir u SRSR ta URSR naprykintsi 1980-kh rr. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats. Kyiv, 2008. Vyp. 18. S. 232–244.
9. Hrynevych L. Holod 1932–1933 u publichni kulturi pamiaty ta suspilni svidomosti v Ukraini. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. Kyiv, 2007. Vyp. 17. S. 389–401.
10. Hudz V. Pravda pro Holodomor v konteksti natsionalno-vyzvolnoi borotby: istoriohrafia zamovchuvannia. Drohobyt'skyi kraieznavechyi zbirnyk. Drohobych, 2015. Spets. vyp. 2. S. 155–165.
11. Danylenko V. Dokumenty z istorii borotby KDB URSR u 1980-ti rr. proty poshyrennia pravdy pro Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini. Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. Kyiv ; Kharkiv, 2011. № 1(36). S. 63–88.
12. Do protsesu Kravchenka v Paryzhi: (Pro nyschennia ukraintsiv v SSSR). Ukrainski visti. 1948. Ch. 59. S. 3.
13. Zaporozhets-Devlad O. Zaklyk dodomu. Zaporozhets-Devlad O. V odvichnii borotbi: Zb. narysiv i opovid. Buenos-Aires, 1955. S. 214–220.
14. Interviu z Dzeimsom Meisom. Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv. Kyiv, 2010. T. 7. S. 493–500.
15. Isaiuk O. Zirvaty zaslonu nad Holodomorom v samomu Paryzhi: ukrainets Kravchenko proty Kompartii. 25 lystopada 2015. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/zirvati-zaslonu-nad-golodomorom-v-samomu-parizhi-ukrajinets-kravchenko-proti-kompartiji-srsr-81691.html>
16. Kasianov H. Danse macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovii svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-kh). Kyiv, 2010. S. 14–22.
17. Kozyt'skyi A. Zaperechennia holodu: metody ta naratyvy. Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Lviv, 2022. Vyp. 54. S. 205–242.
18. Kulchyt'skyi S. Problema holodu 1932–1933 rokiv ta yii mistse v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy kintsia 80-kh – pochatku 90-kh rokiv. Mizhnarodna nauково-teoretychna konferentsiia «Holod-henotsyd 1933 r. v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykhoholichnykh naslidkiv». Kyiv, 28 lystopada 1998 r.: Materialy. Kyiv ; Niu-York, 1999. S. 27–45.
19. Maruniak V. Ukrainska emihratsiia v Nimechchyni i Avstrii po Druhii svitovii viini. T. 1. 1945–1951. Miunkhen, 1985. С. 41–42.
20. Marunchak M. Natsiia v borotbi za svoje isnuvannia: 1932 i 1933 roky v Ukraini i diiaspori. Vinnipeh, 1985. 144 s.
21. Meis Dzh. Povist pro dvokh zhurnalistiv: Uolter Diuranti, Haret Dzhons i Pulittserivska premiia. 29 Bereznia 2022. Muzei Holodomoru. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news/povist-pro-dvokh-zhurnalistiv-dzhejms-mejs-pro-diuranti-ta-dzhonsa/>
22. Protsenko P. Svidetel'. D. Goychenko. Krasnyy apokalipsis: skvoz' raskulachivanie i Golodomor. Memuary svidetelya. Kiiv, 2013. S. 366–399.
23. «Represovani» shchodennyky. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini. Kyiv, 2018. 352 s.
24. Samchuk U. Pliana Di-Pi. Vinnipeh, 1979. 355 s.
25. Sysyn F. Naukovo-publitsystychna literatura ukrainskoi diaspory z problem holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky. Kyiv, 2003. S. 148–219.

26. Dmytryshyn I. The Voyage Enchante of Edouard Herriot in Ukraine. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 216–232.
27. Fonzi P. A Trial of Strength against the Restive Peasantry»: What the Germans Knew about the Great Famine in the USSR and How They Perceived It. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 192–215.
28. Fonzi P. “No German Must Starve”: The Germans and the Soviet Famines of 1931–1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2021. Vol. 38, № 1–2. P. 13–44.
29. Gareth Jones Diary Notes relating to Soviet Ukraine Famine 1932–33. Nigel Linsan Colley. 1. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/gareth_jones_diary.htm
30. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. 160 p.
31. Lynn Abrams. Oral History Theory. London, 2010. 214 p.
32. Muggerridge Malcolm. Time and Eternity. Uncollected Writings 1933–1983. New York, 2010. 237 p.
33. Mykula W. Foreword. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London, 1955. P. 7–8.
34. Serbyn R. Western reaction to Stalin’s denial of the famine and to his rejection of aid to the starving population. *Holodomor Studies*. 2010. Vol. 2. Issue 1. Pp. 95–129.
35. Soroka M. The Ukrainian Famine of 1932–33 in the Russian Émigré Discourse of the Interwar Period. *Dokumentuvannia Holodomoru 1932–1933 v Ukraini: arkhivni kolektsii za mezhamy Radianskoho Soiuzu*. Kharkiv ; Lviv, 2021. S. 278–303.
36. Taylor S. J. Stalin’s Apologist. Walter Duranty. The New York Times’s Man in Moscow. New York, Oxford, 1990. 355 p.
37. Tottle Douglas. Fraud, Famine, and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard. Toronto, 1987. 167 p.

Отримано: 03.02.2023.

Прорецензовано: 09.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: tetiana.yushchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-74-79

Ющук Т. Науково-організаційна діяльність Теодора Мацьківа. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 74–79.

УДК: 001:94(477).15

Тетяна Ющук

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕОДОРА МАЦЬКІВА

У статті висвітлено ключові напрями науково-організаційної діяльності Теодора Мацьківа (1918–2011) – знаного українського історика, який працював в умовах закордонної (діаспорної) української історіографії. Визначено його особистий внесок у підготовку наукових видань, організацію та проведення з'їздів і конференцій, присвячених дослідженню історії України.

Ключові слова: Теодор Мацьків, конференція, журнал, УВАН, УААУП, УІТ, НТШ.

Tetiana Yushchuk

KEY DIRECTIONS OF SCIENTIFIC AND ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF THEODOR MACKIW

The article describes the critical directions of the scientific and organizational activity of Theodor Mackiw (1918–2011), a well-known Ukrainian historian who worked in the conditions of foreign (diasporic) Ukrainian historiography. A personal contribution to the organization and holding of scientific publications, congresses, conferences, and events devoted to the study of the history of Ukraine was determined.

It was determined that one of the key areas of scientific and organizational activity of T. Mackiw was his work as a member of the editorial board of «Ukrainian Historian» in the Ukrainian Historical Society, he was responsible for publications on the history of the Cossacks of the 17–18 centuries and Ukrainian–Polish relations. He was an active participant in most scientific events and their co-organizer; organized not only by the UHS independently, but also in cooperation with other Ukrainian diaspora societies and organizations.

His active participation in various scientific activities and the establishment of interpersonal relationships between researchers positively impacted the results of the work of the UHS and other organizations of which he was a member. Despite the active organizational activity at the UHS, the historian supported the holding of joint congresses to establish connections between various scientific institutions.

While teaching and working on scientific research, Professor T. Mackiw decently represented Ukrainian historical science abroad, paid a lot of attention to public and public-scientific work, and tried to spread knowledge of the history and culture of Ukraine not only at scientific forums, in particular, he organized an evening of Ukrainian music in Seton Hall University, published popular science articles in the press, hosted Ukrainian studies programs on the radio. The scientist helped Ukrainian dissidents.

T. Mackiw participated in the most representative forum of the world-historical science—the International Congresses of Historical Sciences in the post-war period. Participation in four congresses is evidence of a high level of awareness and purposefulness. The historian communicated and expressed his thoughts on various historical topics, becoming a part of world historical science, and bringing Ukrainian historiography to the international level.

Keywords: Theodor Mackiw, conference, magazine, UAAS, UAAUP, UHS, SSS.

Відомий український закордонний вчений Теодор Мацьків знаний в Україні як дослідник Хмельниччини та доби Івана Мазепи. Сьогодні перевидано низку праць науковця, його 80-літтю було присвячено ювілейну збірку. Історик брав плідну участь у діяльності Української вільної академії наук (УВАН), Українського історичного товариства (УІТ), Українсько-американської асоціації університетських професорів (УААУП) та інших установ не тільки як «чистий» учений-інтелектуал, а й співтворець цих наукових інституцій, їхнього організаційного оформлення та поточної активності (підготовка видань, проведення конференцій тощо). Цей важливий напрям творчості Т. Мацьківа становить неабиякий інтерес для дослідника діаспорної української історіографії, адже він був серед провідних її представників. Відтак тема нашого дослідження є на часі.

Організаційні здобутки історика знайшли своє відображення у спеціальних дослідженнях Алли Атаманенко [2] та Любомира Винара [6]. Згадки про наукову діяльність історика зустрічаємо і в узагальненнях, присвячених аналізу доробку діаспорних істориків та в періодичних виданнях установ, членом яких був науковець. Метою статті є спроба осмислення особистого внеску Т. Мацьківа як організатора історичної науки та виокремлення головних напрямів і результатів його активності в цій царині.

Науково–організаційна діяльність ученого була спрямована на методичне забезпечення, організаційне оформлення й координацію наукової, науково–технічної та науково–педагогічної діяльності історичного напрямку в житті західної української діаспори. Зокрема, він брав активну участь у створенні інституцій та їхньому подальшому функціонуванні, підготовці наукових часописів, організації історичних конференцій різного рівня (у тому числі як доповідач, співорганізатор та меценат).

У післявоєнний час у Західній Європі та Північній Америці постала ціла низка наукових та творчих українських установ, товариств, колективів. Т. Мацьків не залишився осторонь цієї організаційної праці, долучившись до низки цих інституційних ініціатив. Так, він став членом таких науково–дослідницьких установ, як УВАН, Наукове товариство імені Тараса Шевченка у США (НТШ у США), Мічиганська академія наук, а в часи викладацької діяльності (зазначимо, що саме завдяки Т. Мацьківу вперше в програмі навчання в американському університеті впроваджено курс з історії України [16, с. 21]) в Акронському університеті (1962–1984) очолив програму радянськознавчих досліджень. Крім того, професор викладав в Українському вільному університеті (УВУ) в Мюнхені як професор–гість (1969–1971, 1987–1989), звичайний професор (1990–1992), професор–емерит (1993–2006) [24, с. 287].

Першим виявом «організаційної» активності Т. Мацьківа, який нам вдалося виявити, була його участь в заснуванні НТШ у США у листопаді 1959 р. у м. Нью–Гейвен Осередку Праці, а самого його тоді було обрано заступником голови цієї установи. Серед намічених планів передбачалося проведення наукової конференції, присвяченої 250–річчю виступу І. Мазепи. Вона відбулася у Нью–Гейвені у грудні 1959 р. Місцевий англомовний часопис з цього приводу помістив прихильну згадку [19, с. 3].

У часи життя Т. Мацьківа у США він був учасником багатьох конференцій з українознавчої тематики, що відбувалися в Іллінойському університеті. Наприклад, на Другій конференції з історії України на тему «Сучасні перспективи та аналіз», яка відбулася у червні 1983 р., він виголосив доповідь «Інтерпретації української історії» [23, с. 41]. На Четвертій конференції «Україна в період Другої світової війни» у 1985 р. на сесії «Злочини окупаційних сил в Україні» дослідник виступив з доповіддю «Система нацистських концентраційних таборів у Німеччині під час Другої світової війни» [23, с. 68]. На Сьомій конференції «Від Київської Русі до сучасної України: тисячоліття розвитку», що відбулася у червні 1988 р., історик виступив з доповіддю «Хрещення княгині Ольги» [23, с. 110]. Цього ж року під час щорічної українознавчої конференції в Іллінойському університеті відбулася сесія Наукової ради при СКВУ, присвячена проблемам термінології української історії, в якій взяли участь багато членів УІТ. Т. Мацьків виступив з темою про термінологію української історії в німецькій історіографії [1, с. 359]. Він звернув увагу на орфографічні та політичні імплікації не тільки в російській, але й у західноєвропейській історіографії [7, с. 223].

1969 р. історик став дійсним членом УІТ. До того науковець входив до редакційної колегії «Українського історика» (з 1966), що сприяло зближенню автора з середовищем товариства, неодноразово публікував свої статті на сторінках його найвідомішого серійного видання [24, с. 287]. Із 1985 р. відповідав за публікації з історії козацтва XVII–XVIII ст. та українсько–польських зв'язків у часописі. Крім того, з 1984 р. Т. Мацьків очолював осередок УІТ в Німеччині, заснований ще Наталією Полонською–Василенко 1965 р. [3, с. 232].

1970–1980–ті рр. для історика були найбільш плідними, в тому числі в сфері, яка є предметом нашого дослідження. Тоді він долучився до низки заходів, проведених під егідою УІТ. Зокрема, з нагоди ювілейного, 15–го року «Українського історика» з'явилися його численні статті в українській пресі, серед них стаття у «Свободі» від 15 грудня 1978 р. [10, с. 131].

У квітні 1983 р. УІТ було проведено наукову конференцію «Актуальні проблеми української національної історіографії» [2, с. 300]. Дводенний захід відбувався у приміщенні Інституту св. Володимира (м. Торонто, Канада). В перший день доповіді виголосили майже всі члени Управи

УІТ. Зокрема Т. Мацьків мав доповідь на тему «Українсько–жидівські відносини з історичної перспективи» [8, с. 191].

У червні 1984 р. діаспорні українські вчені вшановували Михайла Грушевського з нагоди 50–ліття з дня його смерті. Під патронатом Наукової ради Світового конгресу вільних українців (СКВУ) УІТ організувало дводенну конференцію у Торонто, де вчений виголосив доповідь на тему «Оцінка М. Грушевським гетьманства Івана Мазепи» [9, с. 247]. Чергова конференція з тієї ж тематики відбулася у грудні того ж року, але вже за співпраці УІТ та УВУ. Захід відбувся у дві сесії, під час україномовної Т. Мацьків виступив з доповіддю «Гетьман Мазепа в оцінці Грушевського» [9, с. 247].

Наступного року науковець став учасником та співорганізатором конференції, присвяченої 20–річчій діяльності УІТ і 100–річчю з дня смерті М. Костомарова (1885–1985). Її підготовкою займалася Наукова рада СКВУ, членом якої є УІТ. На ній історик виголосив доповідь «Мазепа в оцінці Костомарова» [9, с. 249].

Австралійський осередок УІТ зосереджувався на декількох напрямках, серед яких важливими для нас є три: збирання джерельних матеріалів до історії української громади в Австралії, залучення фінансової підтримки та поширення англomовних видань про Україну, яких не вистачало на цих теренах. З 1965 р. діяльність представництва трималася виключно на ініціативі керівників, а з 1972 р., попри припинення функціонування цього осередку УІТ, журнал все ж отримували передплатники через Українську «висилкову» книгарню в Австралії. Товариством було зроблено спробу активізувати працю осередку УІТ в Австралії у 1986 р., коли на запрошення Мельбурнського університету там перебував Т. Мацьків. Але його «місія» була невдалою, адже час його праці був занадто коротким для організації діяльності, а місцеве наукове середовище та українська громада в цьому сенсі не виявили великого інтересу [2, с. 158].

Один з найактивніших періодів науково–організаційної діяльності дослідника пов'язаний із часом, коли він очолював Президію УІТ в Європі (1986–1995). 1986 р. науковець переїхав з США до Німеччини. Цього року в листопаді відбулися чергові збори Управи УІТ, після яких він почав координувати діяльність товариства у європейських країнах. Редакція «Українського історика», яка публікувала результати виборів, з вдячністю відзначила професора за кампанію приєднання нових членів і членів–прихильників УІТ на континенті, а також звернула увагу на його працю щодо організації конференцій у співпраці з УВУ [11, с. 157].

Власне, з цього часу Т. Мацьків не тільки був учасником конференцій, але й проводив роботу з їх підготовки. Так, у жовтні 1986 р. на конференції, присвяченій історії німецько–українських взаємин, що відбулася у м. Гарміш–Партенкірхен, учений виступив з доповіддю «Зборівський договір у німецькій пресі 1649 року». У конференції також брали участь науковці з Європи, США, Канади та Ізраїлю, що сприяло налагодженню більш тісних наукових зв'язків між дослідниками [11, с. 157].

У грудні 1987 р. осередок УІТ в Європі організував наукову конференцію, присвячену структурі Гетьманської держави. З доповідями виступали українські та німецькі учасники. Зокрема, «українську» частину представляли Олекса Вінтоняк, Теодор–Богдан Цюцюра та Т. Мацьків (герой нашої студії виголосив доповідь «Легенда і правда про Мазепу») [5, с. 1].

У грудні 1989 р. історик долучився до організації та проведення наукової конференції при співпраці УІТ в Європі та УВУ, яка була присвячена 350–літтю від дня народження Івана Мазепи. В ній взяли участь українські дослідники Т.–Б. Цюцюра, В. Вінтоняк, Л. Винар, І. Качуровський, Т. Мацьків, а також представники професури німецьких наукових установ, зокрема професор університету Фрайбурга А. Метан та науковий референт Академії для політичних та сучасних питань в Мюнхені Б. Рілл [2, с. 317].

У 1990 р. з нагоди 25–ліття в країнах перебування осередків УІТ було проведено низку заходів (наукових конференцій, зустрічей з громадськістю, публікацій в пресі тощо) [2, с. 317]. Зокрема, спільно з УВУ у Мюнхені УІТ організував конференцію «Українські навчальні інституції та історіографія в Україні і діаспорі: минуле і сучасне». Т. Мацьків виступив з повідомленням на тему «Державно–правовий характер Зборівського договору з 1649 року» і був серед найбільш активних учасників цього наукового форуму. У конференції вперше за багато років взяли участь німецькі вчені та представники обох гілок української історіографії, які мали можливість не лише обговорити теоретичні питання розвитку історичної науки, а й поділитися інформацією, яка до того не була відомою котрійсь із «сторін». Зокрема, для діаспорних вчених було приємною несподіванкою те, що зберігся архів УВУ празького періоду. Прозвучали пропозиції про потребу його вивчення та

написання історії університету 1921–1945 рр., що невдовзі було зроблено відомим київським дослідником Степаном Віднянським. Під час конференції відбулася виставка видань УІТ. Зокрема, Л. Винар відзначив голову осередку УІТ в Європі проф. Т. Мацьківа за ініціацію та влаштування спільних наукових конференцій УВУ та УІТ [12, с. 215].

1995 р. відзначалося 30-ліття УІТ. Т. Мацьків став організатором однієї з ювілейних конференцій, яка відбулася у приміщенні УВУ в Мюнхені. Тоді ж обрано нову управу УІТ в Європі, а професор став очільником Контрольної комісії товариства [13, с. 348]. Л. Винар у листі до Президії УІТ від 25 березня 1995 р. висловив особливу подяку Т. Мацьківу за його працю і вагомий внесок у розбудову УІТ [13, с. 349].

За часи членства від імені УІТ науковець підтримував зв'язки з іншими науковими установами, зокрема, з Європейсько-українським товариством в Єрусалимі, з філією центру політичної освіти Бадиш-Вюртемберії в Гейдельберзі, з Гейдельберзьким, Марбурзьким університетами та іншими науковими установами [2, с. 172].

Таким чином у період усталення УІТ Т. Мацьків активно сприяв розширенню горизонтів діяльності установи шляхом організації конференцій, зустрічей та імпрез для глибшого дослідження історії України. Беручи участь у згаданих вище заходах, він заохочував до розширення тематики історичних досліджень. Спільно з керівництвом УВУ як очільник роботи УІТ в Європі вчений організовував конференції, що присвячувались річницям існування журналу «Український історик» та УІТ, а також заходи, якими УІТ долучилося до інтеграції української науки за кордоном в світову історичну науку.

Наукова спільнота української діаспори широко відзначала 1000-ліття Хрещення Русі–України. Т. Мацьків як представник УВУ був серед організаторів й активних учасників конференції на тему «Історія української церкви в Україні». Вона відбулася на базі УВУ у 1986 р. Зокрема, історик виголосив доповідь про генезу Берестейської унії 1596 р. [14, с. 141].

Т. Мацьківим спільно зі співробітниками УВУ у грудні 1989 р. у Мюнхені було проведено наукову конференцію, присвячену 25-літтю «Українського історика». Під час її проведення провідною була така тема як історія української еміграції в кранах Заходу, зокрема в Німеччині. Т. Мацьків виголосив ювілейну доповідь «Рефлексії у 25-ліття журналу «Український історик»». Він звернув увагу на видавничу діяльність журналу, напрямки роботи редакційної колегії, місце окремих особистостей науковців і меценатів в його функціонуванні [1, с. 191].

З доповіддю «Українсько-польський мирний договір 1649 року в сучасному розумінні» дослідник виступив на колоквиумі, присвяченому проблемам історії України XVII ст., який став продовженням численних конференцій, організованих Європейським осередком УІТ у співпраці з іншими установами. Захід був проведений 1991 р. в Гейдельберзі спільно з Інститутом Східноєвропейської історії [2, с. 362].

Ще однією важливою ланкою в науково-організаційній діяльності історика була його праця в УААУП. Ініціаторами заснування цієї установи (м. Парма, США, 1961) серед інших українських учених був і Т. Мацьків [4]. 1966 р. на п'ятому загальному з'їзді було створено виборчу комісію, до складу якої увійшов історик [15, с. 116].

Цікавою також є інформація про те, що історик було запропоновано виголосити доповідь «Каменський та Сковорода – педагоги свого часу» на одному із з'їздів Мічиганської академії наук. Своєю чергою, Т. Мацьків рекомендував організаторам, щоб частина виступів на конференції лунала англійською або німецькою мовою. Це б зацікавило б пресу та допомогло б більше популяризувати українську історію [17, арк. 1].

Таким чином, Т. Мацьків як член-засновник асоціації отримав фінансову підтримку для своїх публікацій, а також намагався залучати фахівців для дослідження історії України та розвивати діяльність УААУП. Вчений підтримував зв'язки із членами установи задля розвитку українознавчих досліджень та їх популяризації на континенті. Наприклад, Т. Мацьків консультував Юрія Шевельова щодо організаційних питань наукової конференції з відзначення 65-ліття уряду УНР в екзилі [18, арк. 1].

У післявоєнний період Т. Мацьків був учасником найбільш представницького форуму світової історичної науки – Міжнародних конгресів історичних наук: у Стокгольмі (1960), у Відні (1965), був представником УІТ у Сан-Франциско (1975), Штуттгарті (1985) [2, с. 368]. Міжнародні конгреси історичних наук, які відбуваються раз на п'ять років з 1900 р., є найбільшими зібраннями

міжнародного співтовариства істориків. Від свого народження вони стали надзвичайним форумом академічних дебатів та ареною випробування нових методів, тем, підходів.

Викладаючи і працюючи над науковими дослідженнями, Т. Мацьків намагався поширювати знання з історії та культури України не лише на наукових форумах, а й беручи участь в громадському житті української діаспори. Зокрема, він організував вечір української музики в Університеті Сетон–Голл (Саут Оранж, США, 1960–ті рр.), публікував науково–популярні статті у пресі, вів українознавчі передачі на радіо. Учений допомагав українським дисидентам. Так, він став організатором виступу Валентина Мороза в Акронському університеті восени 1979 р. Наступного року історик запрошував Леоніда Плюща виступити в Гейдельберзькому університеті [3, с. 232–234].

Отже, Т. Мацьків доклав значних зусиль до розвитку української історичної науки та її інтеграцію у світову шляхом участі в організації та проведенні наукових конференцій, з'їздів. Варто зауважити, що під час життя і праці в США Т. Мацьків брав участь в організації наукових заходів не тільки як член УІТ, а й інших наукових установ, чим заслужив прихильні відгуки про свою роботу. Вчений отримував гранти на дослідження завдяки активності в УААУП та в Акронському університеті, що сприяло поглибленому вивченню ним джерел, які знаходилися в європейських архівах. Після його обрання на Голову УІТ в Європі вдалося налагодити співпрацю з УВУ, що сприяло популяризації українознавчої тематики в європейському (передусім в західнонімецькому) науковому просторі. Відтак можемо зробити висновок, що Т. Мацьків був одним із чільних організаторів українського наукового життя, насамперед в ділянці історичних досліджень, за межами рідної держави в умовах вільного світу.

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Співпраця українських вчених в Німеччині (1965–1991). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 188–193.
2. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність. Острог, 2010. 672 с.
3. Атаманенко А., Мицик Ю. Теодор Мацьків. *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 232–234.
4. Атаманенко А., Хеленюк А. Українсько-американська асоціація університетських професорів (УААУП). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2019. Т. Україна – Українці. Кн. 2. С. 796–797.
5. В УВУ відбулася наукова конференція. *Український щоденник «Свобода»*. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1987. Ч. 249. С.1.
6. Винар Л. Українське Історичне Товариство: сорок років діяльності (1965–2005). *Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків* (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.). Нью-Йорк; Острог, 2006. 118 с.
7. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1988. Ч. 1–4. С. 221–223.
8. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1983. Ч. 2–3. С. 181–182.
9. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1985. Ч. 1–4. С. 247–249.
10. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Ч. 4. С. 130–131.
11. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. Ч. 3–4. С. 157.
12. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. Ч. 1–4. С. 214–215.
13. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1995. Ч. 1–4. С. 347–348.
14. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1986. Ч. 1–2. С. 140–141.
15. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. *Український історик*. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1966. Ч. 3–4. С. 116.
16. Винар Л. Хроніка та інформація. Українське історичне товариство. Інститути, з'їзди, конференції. *Український історик*. 1963. Ч. 1. С. 21.
17. Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара. Архів Т. Мацьківа. Лист від Т. Мацьківа до п. Миколи від 28.01.1982 р. Коробка № 9. Арк. 1.
18. Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара. Архів Т. Мацьківа. Лист від Т. Мацьківа до Ю. Шевельова від 19.04.1985 р. Коробка № 9. Арк. 1.
19. Соколишин О. Осередок праці НТШ в Нью Гейвен, Конн. *Український щоденник «Свобода»*. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1960 р. Ч. 14. С.3.
20. Українсько-американська асоціація університетських професорів. Статті і матеріали. Нью-Йорк; Торонто; Острог, 2008. 372 с.

21. Українці у вільному світі. *Український щоденник «Свобода»*. Джерсі Сіті; Нью-Йорк, 1965. Ч. 107. С. 1.
22. Цінова М. Викладачі–українці в американських університетах. Українська Американська асоціація університетських професорів. *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 21. С. 194–206.
23. Чверть століття українського чину. Міжнародні українознавчі конференції в Іллінойському університеті в Урбана–Шампейн (США). 1982–2006. Київ, 2006. 400 с.
24. Universitas Libera Ucrainensis 1921–2006. Мюнхен, 2006. 828 с.

References:

1. Atamanenko A. Spivpratsia ukrainskykh vchenykh v Nimechchyni (1965–1991). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Zaporizhzhia, 2013. Vyp. 35. S. 188–193.
2. Atamanenko A. *Ukrainske istorichne tovarystvo: idey, postaty, diialnist*. Ostroh, 2010. 672 с.
3. Atamanenko A., Mytsyk Yu. Theodor Mackiw. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal*. 2012. № 3. S. 232–234.
4. Atamanenko A., Kheleniuk A. *Ukrainsko-amerykanska asotsiatsiia universytetskykh profesoriv (UAAUP). Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, 2019. T. Ukraina – Ukraintsi. Kn. 2. S. 796–797.
5. V UVU vidbulasia naukova konferentsiia. *Ukrainskyi shchodennyk «Svoboda»*. Dzheresi Siti; Niu–York. 1987. Ch. 249. S. 1.
6. Wynar L. *Ukrainske Istorychne Tovarystvo: sorok rokiv diialnosti (1965–2005). Vydannia z nahody Tretoho Mizhnarodnoho konhresu ukrainskykh istorykiv (Lutsk, 17–19 travnia 2006 r.)*. Niu–York; Ostroh. 2006. 118 s.
7. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1988. Ch. 1–4. S. 221–223.
8. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1983. Ch. 2–3. S. 181–182.
9. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1985. Ch. 1–4. S. 247–249.
10. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1978. Ch. 4. S. 130–131.
11. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1986. Ch. 3–4. S. 157.
12. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1990. Ch. 1–4. S. 214–215.
13. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1995. Ch. 1–4. S. 347–348.
14. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1986. Ch. 1–2. S. 140–141.
15. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Ukrainskyi istoryk*. Niu–York; Toronto; Miunkhen, 1966. Ch. 3–4. S. 116.
16. Wynar L. *Khronika ta informatsiia. Ukrainske istorichne tovarystvo. Instytuty, zizdy, konferentsii. Ukrainskyi istoryk*. 1963. Ch. 1. S. 21.
19. Sokolyshyn O. *Oseredok pratsi NTSh v Niu Heiven, Konn. Ukrainskyi shchodennyk «Svoboda»*. Dzheresi Siti; Niu–York. 1960 r. Ch. 14. S. 3.
20. *Ukrainsko–amerykanska asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Stati i materialy*. Niu–York, Toronto, Ostroh, 2008. 372 s.
21. *Ukraintsi u vilnomu sviti. Ukrainskyi shchodennyk «Svoboda»*. Dzheresi Siti; Niu–York. 1965 r. Ch. 107. S. 1.
22. Tsinova M. *Vykladachi–ukraintsi v amerykanskykh universytetakh. Ukrainska Amerykanska asotsiatsiia universytetskykh profesoriv. Intelihentsiia i vlada*. 2011, vyp. 21. S. 194–206.

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 11.02.2023.

Прийнято до друку: 01.03.2023.

e-mail: nastyasopelnyak@hnpu.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-80-85

Сопельняк А. Роль Ярослава Дашкевича у дослідженні «білих плям» української історії у період «перебудови» (1985–1991 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 80–85.

УДК: 930(477)"1985/1991":929Дашкевич

Анастасія Сопельняк

РОЛЬ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА У ДОСЛІДЖЕННІ «БІЛИХ ПЛЯМ» УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ У ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (1985–1991 РР.)

У статті аналізується внесок Я. Р. Дашкевича у поширенні нової схеми історії України та вивчення її малодосліджених проблем за часів політики «перебудови» (1985–1991 рр.).

Ключові слова: національна історіографія, схема української історії, сходознавство, Я. Р. Дашкевич.

Anastasiia Sopelniak

THE ROLE OF YAROSLAV DASHKEVICH IN STUDYING THE «WHITE SPOT» OF UKRAINIAN HISTORY DURING THE «PERESTROIKA» PERIOD (1985–1991)

The author concludes about involving historians during the period of restructuring into the process of conscious reorientation of Ukrainian humanitarians. He speaking with publications in periodicals or at scientific conferences violated important aspects of the historical past of Ukraine, which were distorted or ordered in the scientific sense of Soviet time. First of all, these issues were connected with the opening of the myth of the sovereignty of the Ukrainian nation. And here, according to the historian, the return to the sources of Ukrainian historiography and critical analysis of the sources should not be the last role. However, most of the works of the scientist, in the investigated period were scientifically popular. This is due to the fact that only the first steps were taken in the national science to overcome the communist stereotypes and to study the national history. He demonstrated deep knowledge of the subject, which was based on deep study of scientific works of predecessors and source base. He constantly stressed the great importance of historical science for the formation of national consciousness, therefore demanded from scientists to look at the historical process only from the positions of their own people and prospects of its development. In the days of independence of Ukraine, some of the author's judgments were changed by the social political circumstances, which require a deep scientific analysis of his creative heritage using comparative analysis.

Keywords: national history, the scheme of Ukrainian history, similarity, Ya. R. Dashkevych.

Постановка проблеми. Українська історична наука в радянські часи перебувала під владним політичним наглядом та ідеологічним тиском, а на висвітлення української минувшини прямо впливала офіційна російськоцентрична схема історичного процесу. Серед тих, хто чинив активний опір русифікації історії України, не писав на догоду владі був й Ярослав Романович Дашкевич. Лише суспільно-політичні зрушення, що відбулись в роки горбачовської «перебудови», змінили ідеологічну ситуацію в Україні. З історичної науки поступово почав витіснятися однобічний офіційний підхід до оцінки історичних подій. Це дало історика можливість повернутись до повноцінної наукової діяльності та повернути до наукового дискурсу значну кількість гострих питань, вивчення яких сприяло ліквідації «білих плям» минулого України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біографія і науковий доробок Я. Р. Дашкевича привертала увагу дослідників. Частина авторів були особисто знайомі з ученим. Тому їх публікації інколи мають емоційне забарвлення та містять спогади про цю непересічну особистість. З огляду на досліджуваний період життя та діяльності Ярослава Романовича найбільшу цінність для нас становлять роботи І. Б. Гирича [1] та М. М. Капрала [11]. Обидві ці наукові розвідки вміщені як передмови до збірників творів Я. Р. Дашкевича й присвячені здебільшого аналізу наукового доробку історика в цілому, що не дає можливості визначити його внесок у історичну науку на певних етапах її розвитку.

Формулювання цілей статті. Мета статті – визначити роль Я. Р. Дашкевича у поширенні нової схеми історії України та вивчення її малодосліджених проблем за часів політики «перебудови» (1985-1991 рр.).

Виклад основного матеріалу. Я. Р. Дашкевич належав до не чисельного кола українських істориків-нонконформістів радянської доби, досить часто висловлював такі погляди на історичне минуле України, які не співпадали з офіційними [12, с. 145, 179–180]. Ймовірно, саме це стало однією з причин його звільнення 1 квітня 1980 р. з Центрального державного історичного архіву УРСР у місті Львові. Автор передмови до збірника статей історика «Майстерня історика», що вийшла друком вже після смерті Я. Р. Дашкевича у 2011 році, М. М. Капраль стверджує про втручання органів КДБ у справу звільнення науковця [11, с. 22]. Однак втрата роботи не зупинила наукової активності Ярослава Романовича. Він, як і раніше, продовжував дослідницьку роботу, брав участь в наукових конференціях та видавничих проєктах, щоправда, переорієнтувавшись на сходознавчу тематику [11, с. 29–30].

Початок демократизації суспільно-політичного життя середини 1980-х рр. дав надію історичну на створення умов для плідної наукової роботи над розкриттям історичної правди про минуле України. Одним із питань, які були тоді порушені Ярославом Романовичем, було існування в Україні зони (прикордоння) зі східними народами. Трагування іншими істориками цієї проблеми не відображало всієї її складності. Тому для подальшого її вивчення Я. Р. Дашкевич великого значення надавав публікації джерел. За рішенням Президії АН УРСР у жовтні 1987 р. було відновлено роботу Археографічної комісії АН УРСР. Зокрема, питання публікації джерел жваво обговорювалося на Всеукраїнській археографічній нараді, що проходила 6–8 грудня 1988 р. До її роботи долучився й Я. Р. Дашкевич, представивши науковому зібранню доповідь «Вивчення і публікація східних джерел з історії України» [2, с. 145–146]. Занепокоєння вченого викликав той факт, що при викладі фактів з минулого України, коли її історія перепліталася з східними народами, вітчизняні дослідники використовували не оригінальні документи, а застарілі їх переклади. Та й саме сходознавство як галузь наукового знання, на думку Я. Р. Дашкевича, після його бурхливого розвитку у 1920-х роках, зазнало занепаду в УРСР, що негативно позначилося на розвитку історичної науки. За підрахунками історика існує близько 900 нарративних джерел (хроніки, історичні праці, описи мандрівників, мемуари), більше 700 діловодних книг, близько 1000 пам'яток епіграфіки, з десятків карт, що могли б допомогти розкрити важливі сторінки з історії України та її взаємин зі Сходом у IX – XVIII ст. Він продемонстрував глибоку обізнаність щодо цих старовинних пам'яток, поділивши на три групи за походженням: «1) давньоруська й українська тематика у джерелах, що виникли за межами України або стосуються контактів між Україною та Сходом; 2) писемні пам'ятки, складені в Україні в колоніях східних народів (насамперед вірмен, євреїв, караїмів); 3) джерела з історії Кримського ханства, турецьких володінь у північно-західному Причорномор'ї, на Поділлі, Буковині» [2, с. 145]. Я. Р. Дашкевич наголошував, що потрібна копійка підготовча робота, оскільки ці джерела написані різними східними мовами (вірменською, перською, тюркською, кримськотатарською, турецькою, вірмено-кипчацькою, арабською, староеврейською). Тому вчений пропонував скласти два плани їх публікацій. До першого львівський науковець пропонував включити ті документи, щодо публікації яких вже проведена відповідна підготовча робота, чи її можна швидко здійснити. До другої групи Я. Р. Дашкевич пропонував включити документи, щодо яких необхідно провести значну наукову роботу: текстологічне розшифрування джерела, підготовка приміток, допоміжних покажчиків, бібліографії тощо.

Питання публікації східних джерел з історії України піднімалися й на засіданні розширеного бюро Археографічної комісії АН УРСР 20 січня 1989 р. На ньому було затверджено програму їх видань, що була запропонована Я. Р. Дашкевичем. Учений укотре підкреслив, що неприпустимим є використання такого типу джерел, виданих у XIX ст. із застарілим перекладом, з неправильною інтерпретацією подій та помилками у зазначенні географічних назв. Він констатував, що за період від попереднього обговорення цього питання певна робота з оприлюднення східних джерел була проведена, результатом чого стали поодинокі публікації у наукових журналах. Однак це кардинально змінити ситуацію не змогло. До плану було включено видання у період з 1989 по 1994 рік наступних збірників: «Джерела до Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Єврейські хроніки». Переклад, передмова, примітки С. Я. Борового (Москва); «Хроніки вірменських громад Львова та Кам'янець-Подільського (XVI – XVII ст.)». Передмова, переклад з вірменської та вірмено-кипчацької

мов, примітки Я. Р. Дашкевича (Львів), Е. Триярського (Варшава); «Написи караїмських кладовищ Криму, зібрані А. С. Фірковичем». Переклад Д. М. Гумуша (Севастополь). До видання підготував Я. Р. Дашкевич (Львів); «Документи вірменської громади Кам'янець-Подільського кінця XVI – початку XVII ст. кипчацькою мовою». Підготував до видання І. А. Абдулін (Казань); «Павло Халебський. Подорож патріарха Макарія по Україні (1654–1656 рр.)». Передмова, переклад з арабської та коментарі Я. С. Полотнюка (Львів); «Ярлики ханств Східної Європи XIV – XVI ст.» Підготовка текстів, переклад і дослідження М. А. Усманова (Казань); «Арабські джерела з історії Київської Русі IX – XII ст.» Передмова, переклад, примітки В. М. Бейліса, В. Г. Крюкова (Ворошиловград) [10, с. 147–148]. У подальшому планувалося продовжити видання серії книг «Східні джерела з історії України». Зокрема висловлювалося бажання надрукувати книгу вірменського суду у Львові за 1463–1564 рр., перський географічний трактат «Межі світу зі Сходу на Захід» з X ст., збірник реєстрів документів до історії вірменських колоній в Україні XIV – XVIII ст. та багато інших джерел. На жаль, реалізувати цей план не вдалося. Серед причин, що стали на заваді реалізації задуму вченого, М. М. Капраль називає брак фінансування та відсутність відповідних кваліфікованих кадрів [11, с. 31].

Я. Р. Дашкевич у своїх виступах на наукових конференціях та в публікаціях досліджуваного періоду досить часто критично оцінював практику радянських часів, спрямовану на обмеження доступу науковців до джерел, які він вважав основою історіописання. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми він називав публікацію історичних джерел без купюр та пропусків частини їх тексту. З сумом львівський науковець констатував, що у останні десятиліття склалася досить негарна тенденція – вчені частіше за все використовують джерельний матеріал, наведений іншими авторами, не піддаючи його критичному аналізу. На думку Я. Р. Дашкевича, практично зовсім зникли заглиблення у джерело та ретельна перевірка наведених у ньому даних. Він наполягав на тому, щоб учені критично підходили до вже опублікованих джерел, не довіряли своїм попередникам, які цитують уривки з якихось документів, вибудовуючи на їх основі свою версію подій. Досить добре він це продемонстрував у доповіді «Писемні джерела та параісторична традиція (до вивчення джерел з історії Галицько-Волинського князівства другої половини XIII ст.)», виголошеній у квітні 1990 р. на науковій конференції у Києві. Здійснивши аналіз джерел, які використовуються істориками як доказова база тих чи інших подій з історії князівства, історик зазначив, що не всі із зазначених науковцями документів є продуктом свого часу. До автентичних він відносив лише шість грамот: дарча слугі Петру Сурмі на село Боляновичі, литовцю Стефану Лізді на села Гординю і Дорошево, литовцям Тутеню і Мойжеку на село Добаневичі, слугі Мелентію Турковичу на село Кольчичі, Кунату на села Риторовичі та Рогозне і церкву св. Миколи в Перемишлі з пожалуванням магдебурзького права (всі грамоти недатовані). Ще декілька документів він пропонував віднести до тих, що виникли пізніше, однак складені на підставі оригінальних документів, які не дійшли до нашого часу. Їм притаманна подібність форми, характеру права власності, топографічних деталей XIII ст. Однак велика кількість документів, якими послуговуються науковці, були фактично інтерпретацією подій XIII ст. уже в XV – XVIII ст. Відтак, на думку Я. Р. Дашкевича, перед дослідниками стояло важливе завдання відокремити в них дійсність від привнесених інтерпретатором подій [6, с. 47–49].

Історик усвідомлював усі ті переколювання, які мали місце в історичній науці радянського часу. Його обурювало намагання викреслити згадки про історичні події, що засвідчували окремішність українського народу та існування його державності. У статті «Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма» Я. Р. Дашкевич висловлював критичні зауваження щодо тих науковців, які намагаються обійти означену тему у своїх роботах. Особливо це характерно для робіт із краєзнавства. Він говорив, що це замовчування створене виключно штучним шляхом, адже існує велика кількість робіт дореволюційних істориків, присвячених полково-сотенній системі, які не потрапили до «спецфондів» й будь хто з дослідників міг із ними познайомитися, збереглося безліч документів, які приступні дослідникам подій XVII – XVIII століть. Однак науковці свідомо оминали цю проблему, бо в історичній науці намагалися замовчувати тему існування української державності, а полково-сотенна система якраз і є яскравим свідченням цього. Ця тема, на думку історика, потребувала більш детального вивчення задля відновлення історичної правди про Україну та її державність [7, с. 426].

Особливо багато зауважень Я. Р. Дашкевича стосувалися історії козацтва в інтерпретації радянських істориків. Зокрема він заперечував класову концепцію походження козацтва як суспільного явища. Він переконливо доводив, що в радянській історіографії укорінився однобічний підхід

до історії українського козацтва. Панувало виключно позитивне потрактування промосковської та антипольської позиції українських козаків, а інші напрями їх політики або не розглядалися, або зазначались як малозначущі. Поза увагою радянських дослідників залишився шведський та турецько-татарський фактори. Тож як головне завдання для дослідників історик визначав відмову від установлених схем та перегляд історії козацької України з позицій української національної схеми історії [5, с. 461].

Не оминув своєю увагою Я. Р. Дашкевич й період національно-культурного відродження в Україні XIX – початку XX ст. Зокрема, його увагу привертає М. П. Драгоманов, який потрапив до «незручних» постатей історії в радянській історіографії. Історик закликав повернути його в історичний процес, адже, як би не ставились до його вчення дослідники, незаперечним фактом залишається те, що у суспільно-політичному житті України XIX ст. він відіграв вагомий роль. Він не погоджувався з поширеним уявленням про українського вченого як прихильника ідеї культурної спільності з Росією, оскільки саме М. П. Драгоманов був одним із перших прибічників ідей українського національного руху. До його заслуг історик відносив, зокрема, формулювання ідей українського панславізму, злам заборони на друковане українське слово шляхом налагодження видавничої справи поза Російською імперією. Погоджуючись з низкою критичних зауважень щодо висловлених М. П. Драгомановим ідей, Я. Р. Дашкевич закликав розглядати їх у контексті з суспільно-політичними умовами, в яких вони були сформульовані [3, с. 297]. Саме ці умови не дали можливості М. П. Драгоманову, який у своїх теоретичних міркуваннях обґрунтував необхідність соборності українського народу, піти далі до визнання права на існування незалежної української держави. Тож за тих обставин він не зміг піднятися вище визнання права України бути федеративною складовою імперії, до складу яких у кінці XIX ст. входили її землі [6, с. 298]. Учений сподівався, що за умов подолання радянських історіографічних стереотипів вдасться розкрити справжнє місце й роль М. П. Драгоманова в українському суспільному русі.

До тем, які зазнали чималих спотворень у радянській історіографії, Я. Р. Дашкевич відносив також й трактування наукових поглядів учених, які працювали над вивченням минулого України та її державності. Зокрема, на хвилі перебудови у науковому середовищі починається обговорення ролі й місця М. С. Грушевського в історії та історичній науці. Початок цього процесу спричинила публікація (1988) С. І. Білоконого у газеті «Літературна Україна», в якій автор спробував переглянути усталені у радянській історіографії негативні оцінки діяльності М. С. Грушевського періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 років та його ролі у процесі українського державотворення. З відповіддю на цю публікацію у періодичних виданнях виступили В. Г. Сарбей та Р. Г. Симоненко, відстоюючи офіційну позицію радянської влади щодо постаті М. С. Грушевського. Громадське товариство «Спадщина» запропонувало провести публічне обговорення цього питання, що й було здійснено 5 грудня 1988 р. Окрім зазначених вище істориків, на цьому заході з промовою виступив й Я. Р. Дашкевич. І. Б. Гирич, який був на цьому науковому зібранні, згадав: «І ось на сцену виходить Ярослав Дашкевич. Він звертається до аудиторії – і відбувається метаморфоза. Виступ блискучий, емоційний, ґрунтовний, різкий; виразно розставлені акценти, чітко представлені засади національної історіографії. Ейфорія опанувала залу, стало ясно, що це історична хвилина, що доба домінації російської історичної схеми України завершується» [1, с. 9]. У цьому виступі Я. Р. Дашкевич розвінчував ярлики, що були навішані на М. С. Грушевського у радянській історіографії й запропонував застосовувати при аналізі цієї постаті два підходи. З одного боку, розглядати М. С. Грушевського як історика, з іншого – як політичного діяча. Щодо першого підходу, то, на думку Я. Р. Дашкевича, слід визнати вагомість його наукового доробку для розвитку української історіографії. Він назвав багатотомну роботу вченого «Історія України-Руси» не лише науковим твором, а ще й політичним, що стверджував самодостатність українського історичного процесу та української нації, через що й був засуджений у радянській історіографії та подавався у спотвореному вигляді. Щодо другого підходу, то тут за радянських часів те ж накопичено велику кількість фальсифікацій, які потребують розвінчання. Особливо обурювало історика некоректне використання джерел. Він це продемонстрував на прикладі розтиражованих у радянській науковій літературі тез, зокрема про ідеологічні розбіжності між М. С. Грушевським та І. Я. Франком, про конфлікт 1913 р. у НТШ, про з'ясування стосунків у ВУАН із А. Ю. Кримським і С. О. Єфремовим [8, с. 371–372]. Постать М. С. Грушевського й наступні роки привертала увагу Я. Р. Дашкевича. За його ініціативи у 1989 р. при Археографічній комісії АН УРСР було створено комісію з видання спадщини М. С. Грушевського. Він же став й її

керівником. У рамках роботи цієї комісії Ярослав Романович доклав чимало зусиль для повернення праць найвидатнішого українського історика до наукового обігу, а його ідей – у простір національної схеми історіографії. Саме завдячуючи її зусиллям з 1991 року починає виходити факсимільне перевидання десятитомної роботи М. С. Грушевського «Історія України-Руси» [11, с. 32].

Трохи раніше, у 1990 р., було видано «Історію України» І. П. Крип'якевича, якого Я. Р. Дашкевич теж вважав необґрунтовано забути істориками. У передмові до означеного видання Я. Р. Дашкевич характеризував І. П. Крип'якевича не лише як дослідника, а й як популяризатора історії України. З прикрістю він констатував, що, попри величезний внесок Івана Петровича у справу вивчення української минувшини, на його батьківщині про нього та його творчість не було жодної ґрунтовної праці [4, с. 472]. Особливо це видавалося дивним з огляду на те, що один із видатних учнів М. С. Грушевського не належав до тих, хто зазнав репресій. Навпаки він мав відносно пристойні умови для роботи й зміг вибудувати успішну наукову кар'єру. Відповідь на це питання належало дати дослідникам його спадщини у майбутньому. У Я. Р. Дашкевича ж було на той час лише одне пояснення: в радянській історичній науці склалася ситуація, коли внесок у вивчення історії України не визнавався внеском в науку.

Наприкінці 1980-х – 1990-х років Я. Р. Дашкевич звертається й до дослідження геральдики. Особливу зацікавленість вченого, поряд з символікою вірменських колоній в Україні, привертала українська національна. Свої думки з приводу цього він виклав у роботі «Символіка, символіка...», що побачила світ у 1990 р. До написання означеної статті вченого спонукало те, що на хвилі активізації суспільно-політичних процесів, обумовлених перебудовними процесами, в УРСР все частіше на багатолюдних акціях з'являвся жовто-блакитний прапор, що спричинило дискусії у літературі. З'явилась велика кількість публікацій на цю тематику як в наукових, так і у періодичних виданнях. Я. Р. Дашкевич зазначав, що він нарахував десь близько сотні публікацій, у яких автори намагаються охарактеризувати національні символи – герб, прапор, гімн, що побачили світ лише за період перебудови. Кожна нова публікація, на його думку, не додавала розуміння цього питання, а лише породжувала нові запитання. Причину цього історик вбачав у тому, що за час існування радянської влади компартійним керівництвом було зроблено все, щоб витравити національну символіку із пам'яті та свідомості українського народу [9, с. 267]. Вченого обурювало бажання декого з істориків, зокрема Р. Г. Симоненка, довести, що червоний колір має давню символічність для українського народу й бере своє коріння ще з козацьких часів. Я. Р. Дашкевич переконливо доводив, що для козацтва малиновий, а не червоний (як стверджував зазначений автор в статті в газеті «Радянська Україна» під промовистою назвою «Червоне – то народне») був символом соціальної належності до певної верстви населення, а потім вже укорінився й у символіці козацького війська, а червоний був для тих часів символом трауру. Більшовики, за оцінкою львівського історика, зробивши червоний прапор символом революції, зчинили під ним безліч злочинів, що привело до відмови демократичних сил використовувати цей символ. Він робить висновок: «Як прапор клаптикової імперії, червоний прапор не є символом окремого народу і тому національним не є і бути не може» [9, с. 269]. Не вважав учений і червоно-лазуровий прапор УРСР символом національним, називаючи його «прихмою диктатора», який фізично знищив велику кількість українців та позбавив живих національної історичної пам'яті. Всі ці перекручення радянських часів вимагали відродження саме національної символіки. Учений закликав підійти до цього виражено [9, с. 271]. За його ініціативи у 1990 р. було започатковано Українське геральдичне товариство, що мало провести ґрунтовне вивчення історії геральдичних символів.

Висновки. Таким чином, наукова активність історика у період «перебудови» засвідчує, що він долучився до процесу зміни концептуальних засад діяльності українських науковців. Виступаючи з публікаціями у періодичних виданнях чи на наукових конференціях, Я. Р. Дашкевич порушував важливі аспекти історичного минулого України, що викладались спотворено чи замовчувались у наукових розвідках радянського часу. В першу чергу ці питання були пов'язані з розвінчанням міфу про бездержавність української нації. В цьому, на думку історика, важливу роль мали відіграти повернення до здобутків попередньої української історіографії та критичний аналіз історичних джерел. Щоправда, більшість праць вченого у досліджуваний період носили науково-популярний характер. У цих його розвідках він демонстрував глибокі знання порушеної ним проблематики. Я. Р. Дашкевич постійно підкреслював величезне значення історичної науки для формування національної свідомості, тому вимагав від науковців дивитись на історичний процес виключно з позицій

власного народу, перспектив його розвитку. Пізніше, за доби незалежності України, деякі судження автора зазнали змін. Його діяльність в науковій царині в цей, останній і вкрай плідний період його творчості, ще чекає на ретельні дослідження.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Прицака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра. *Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.* Львів, 2007. С. 9–26.
2. Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України. *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 145–146.
3. Дашкевич Я. Р. З важким багажем до ювілейного драгоманівського року: Есе до 150-річчя. *Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.* Львів, 2007. С. 295–299.
4. Дашкевич Я. Р. Іван Крип'якевич – історик України. *Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.* Львів, 2007. С. 472–487.
5. Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні. *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 459–461.
6. Дашкевич Я. Р. Письменные источники и параисторическая традиция: (К изучению источников по истории Галицко-Волынского княжества второй половины XIII в. *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 47–49.
7. Дашкевич Я. Р. Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть на Україні – штучна «біла пляма». *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 422–426.
8. Дашкевич Я. Р. Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства «Спадщина» у Києві в грудні 1988 р. *Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн.* Львів, 2007. С. 366–373.
9. Дашкевич Я. Р. Символи, символи... *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 266–287.
10. Дашкевич Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання. *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 147–151.
11. Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. *Дашкевич Ярослав. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.* Львів, 2011. С. 5–43.
12. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острогоз, 2009. 526 с.

References:

1. Hyrych I. Vid korolia Danyla do Omeliana Pritsaka: shtrykhy do istoriohrafichnykh studii Yuviliara. *Dashkevych Yaroslav. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / 2-he vyd., vypravl. y dopovn.* Lviv, 2007. S. 9–26.
2. Dashkevych Ya. R. Vyvchennia i publikatsiia skhidnykh dzherel z istorii Ukrainy. *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 145–146.
3. Dashkevych Ya. R. Z vazhkym bahazhem do yuvileinoho drahomanivskoho roku: Ese do 150-richchia. *Dashkevych Yaroslav. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / 2-he vyd., vypravl. y dopovn.* Lviv, 2007. S. 295–299.
4. Dashkevych Ya. R. Ivan Krypiakevych – istoryk Ukrainy. *Dashkevych Yaroslav. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / 2-he vyd., vypravl. y dopovn.* Lviv, 2007. S. 472–487.
5. Dashkevych Ya. R. Kozatstvo na Velykomu kordoni. *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 459–461.
6. Dashkevych Ya. R. Pismennyie istochniki i paraistorichsskaya traditsiya: (K izucheniyu istochnikov po isgorii Galitsko-Volyinskogo knyazhestva vtoroy popovinyi XIII v. *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 47–49.
7. Dashkevych Ya. R. Polkovo-sotennyi lad XVII–XVIII stolit na Ukraini – shtuchna «bila pliama». *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 422–426.
8. Dashkevych Ya. R. Pro Mykhaila Hrushevskoho: Dopovid lvivskoho istoryka na zasidanni tovarystva «Spadshchyna» u Kyievi v hrudni 1988 r. *Dashkevych Yaroslav. Postati: Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury / 2-he vyd., vypravl. y dopovn.* Lviv, 2007. S. 366–373.
9. Dashkevych Ya. R. Symvoly, symvoly... *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 266–287.
10. Dashkevych Ya. R. Skhidni dzherela z istorii Ukrainy: problemy vydannia. *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 147–151.
11. Kapral M. U maisterni istoryka: Yaroslav Dashkevych yak dzhereloznavets ta doslidnyk spetsialnykh istorychnykh dystsyplin. *Dashkevych Yaroslav. Maisternia istoryka: Dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny.* Lviv, 2011. S. 5–43.
12. Yaremchuk V. Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoi doby. Ostroh, 2009. 526 s.

Отримано: 30.01.2023.

Прорецензовано: 13.02.2023.

Прийнято до друку: 21.02.2023.

e-mail: dmytro.simonovych@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-86-94

Симонович Д. Початок усталення консервативного самостійництва В. Липинського в трактуваннях сучасної історіографії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 86–94.

УДК: 94 (930) «1991-2022»

Дмитро Симонович

ПОЧАТОК УСТАЛЕННЯ КОНСЕРВАТИВНОГО САМОСТІЙНИЦТВА В. ЛИПІНСЬКОГО В ТРАКТУВАННЯХ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті зроблено спробу аналізу праць сучасних дослідників початків життєвого шляху В'ячеслава Липинського (дитячий, гімназійний та студентський періоди), з погляду їхніх оцінок обставин, чинників і шляхів формування тих рис світогляду, що сприяли формуванню його як провідного діяча українського консервативно-самостійницького руху першої третини ХХ ст. Розглянуто трактування ними ключових аспектів досліджуваної проблеми і в цьому сенсі визначено основні підходи сучасної липинськiани.

Ключові слова: В. Липинський, сучасна історіографія липинськiани, самостійництво, консерватизм, український національний рух.

Dmytro Simonovych

THE BEGINNING OF THE ESTABLISHMENT OF V. LYPYNSKYI'S CONSERVATIVE INDEPENDENCE IN THE INTERPRETATION OF MODERN HISTORIOGRAPHY

The article attempts to analyze the works of modern researchers of the beginnings of Vyacheslav Lypynskyi's life (childhood, high school, and student periods) in terms of their assessments of the circumstances, factors, and ways of shaping those features of his worldview that contributed to his formation as a leading figure of the Ukrainian conservative and independent movement of the first third of the twentieth century. Their interpretation of the critical aspects of the problem under study is considered, and in this sense, the main approaches of modern Lipynski scholarship are defined.

Keywords: V. Lypynskyi, modern historiography of Lypynskyi studies, independence movement, conservatism, Ukrainian national movement.

В'ячеслав Казимирович Липинський був постаттю, життєвий та творчий шлях якої зосереджувався навколо вирішальних для української історії подій першої третини минулого століття. Він народився в польській шляхетській родині, тому здавалось малоімовірним, що його доля переплететься з українським національним рухом, а він стане провідним діячем українського консервативного самостійництва. Представники тогочасної, здебільшого соціалістичної, української інтелігенції політичне майбутнє українських земель розглядали в складі Росії на умовах автономістично-федералістської концепції, де українські землі мали б широку національну-територіальну автономію. Для них сама ідея української незалежності здавалась, без перебільшень, безглуздою та політично нежиттєздатною.

На сьогоднішній день написано сотні досліджень з обсягу липинськiани. Однак нині ця ділянка інтелектуальної історії України, на нашу думку, дещо сповільнила свій поступ. Можливо, для історіографії йдеться про вичерпність її дослідницького потенціалу? Але все ж гадаємо, що це не зовсім так, й деякі сторінки його внеску в політичну та інтелектуальну біографію України потребують переосмислення та нових інтерпретацій.

Об'єктом цього дослідження є сучасна історіографія (1991–2022) раннього етапу життя В. Липинського, включно з його студентськими роками. Проаналізуємо наукові студії, в яких висвітлено ключові моменти раннього життя В'ячеслава Казимировича, що вплинули на формування його поглядів та усталення як українського консервативного діяча самостійницького табору. Цією проблемою займається відносно небагато дослідників. Переважна більшість науковців зосередили

свої зусилля на трактуванні його вже сформованої ідеології в таких її сегментах, як українське націотворення, державотворення, гетьманський консерватизм, територіалізм тощо.

Вивченням раннього періоду життя В. Липинського займається Тетяна Осташко, яка ґрунтовно висвітлила вплив родини на формування поглядів В. Липинського. Дослідницею його біографії є Ірина Передерій, яка на основі раніше не опублікованих джерел встановила деякі нові факти щодо раних років життя В'ячеслава Казимировича. Навчання В. Липинського у житомирській, луцькій та київській гімназіях присвячено праці Олени Приймак. Кирило Галушко дослідив вплив європейських мислителів на формування поглядів В. Липинського в студентський період життя у Швейцарії. Богдан Ганцаж у своїх працях зосередився на краківському та женецькому періодах біографії В. Липинського. Олексій Ясь ґрунтовно вивчив вплив школи неоромантизму на його творчість. Ігор Гирич дослідив впливи різних чинників на формування поглядів В. Липинського у ранньому віці. Іншим аспектам раннього життєвого шляху В'ячеслава Казимировича присвячено праці Ярослава Пеленського, Юрія Терещенка, Романа Залуцького, Володимира Потульницького, Юрія Шевчука, Володимира Томахіва, Ірини Бичук та ін.

В'ячеслав (Вацлав-Вікентій) Казимирович Липинський народився 5 (17) квітня 1882 р. у селі Затурці Володимиро-Волинського повіту в польській шляхетській римо-католицькій родині. Його дитинство минуло в рідному селі. Серед дослідників існує згода, що виховання, яке він отримав, було звичним для тогочасних шляхетських польських родин, де головними елементами була польська культура та католицтво.

Варто зазначити, що більшість істориків, розглядаючи формування його української ідентичності, ігнорують його дитячий вік, в якому, як правило, відсутня така свідомо ідентифікація, яка присутня у дорослої людини. При цьому покликаються на листування зрілого В. Липинського про свої погляди у дитинстві, коли він постає, як і будь-яка інша зріла людина, зі своїм сформованим світоглядом та політичними переконаннями. Здебільшого в цьому сенсі дослідники використовують наступні твердження В. Липинського: «До українства я не додумався... воно прийшло у мене саме собою, прийшло од Бога»; «До України дійшов я сам. Ніхто мене не усвідомляв. І з того роблю тепер вивід, що у людей і класів, які знаходяться в подібних умовах, цей процес може відбуватися так само»; «Українцем – в розумінні людини зв'язаної душею і тілом, всіми емоціями і всіми матеріальними інтересами з Україною – я був не тільки од самого свого уродження, а од тієї хвилини, коли мій предок Іосиф-Антін товариш «роти панцирної» в 1759 році придбав собі землю на Поділлі, тут оженився і тут оселився» [цит. за: 7, с. 46; 2, с. 182; 14 с. 17]. На нашу думку, варто говорити про вплив культурного українофільства родини Липинських на малого В'ячеслава, яке він прийме, і яке згодом у зрілому віці трансформується у формування усвідомлених та виразних політичних переконань.

Цікаве припущення подає І. Передерій, пишучи, що саме проживання в маєтку в Затурцях вплинуло на його зацікавлення історією. Вона дійшла такого висновку, аргументуючи це тим, що малий В'ячеслав відвідував Луцьк та Володимир-Волинський, де знаходилося багато історичних пам'яток. На її думку, українська природа, культура і побут українських селян, тобто питомо український духовний і матеріальний ландшафт, в якому він зростає, наклав істотний відбиток на формування його світогляду і вибору національної ідентичності [9, с. 46 – 47].

Історики сходяться в думці про вирішальний вплив на зацікавлення та погляди В. Липинського його родини [7, с. 46; 9, с. 49]. Родина Липинських належала до так званих українських поляків-кресов'яків, які мали своєрідні соціально-психологічні та культурні ознаки, зокрема вирізнялися знанням української народної мови, співанням українських пісень та підсвідомим захопленням українською народною та побутовою культурою [9, с. 46]. Т. Осташко вказує, що важливим фактором генези його українства було домашнє виховання. Наприклад, батько В'ячеслава вплинув на те, що він не симпатизував радикальним ідеям та рухам. Він прищепив малому В. Липинському любов до господарювання, сприяв визначенню його університетського фаху та дав настанову ніколи не зрікатись своєї шляхетської верстви [7, с. 47 – 48]. Схожі думки можна зустріти у праці І. Передерій. Окрім того, дослідниця наголошує на значній ролі у вихованні сина його матері [9, с. 49].

Варто відзначити дослідницький консенсус у тому, що родина Липинських не мала симпатій до ідей польського національного руху. Для прикладу, І. Гирич стверджує, що батько В'ячеслава був монархістом та русофілом [2, с. 182]. Водночас І. Передерій пише, що в їхній родині ніхто не симпатизував польській національно-державній ідеології, відтак вона не мала впливу і на В. Липинського [9, с. 49]. На думку Т. Осташко, батькам В'ячеслава були притаманні погляди, що були типовим для

кресових поляків Волині, які підтримували федералістичну ідею, сутність якої полягала у здобутті самоврядування для «кресів» [7, с. 46].

Згода істориків також притаманна щодо питання про вплив на малого В. Липинського його дядька по материній лінії – Адама Аполлінарійовича Рокицького. В текстах науковців можна простежити тотожні висловлювання про те, що саме він розвинув у В. Липинського почуття любові до українства та господарювання на землі. При цьому історики покликаються на думки Лева Біласа. Останній характеризував світогляд А. Рокицького як типовий для правобережної шляхти, просякнутий своєрідною шляхетсько-українською культурою, яка в той час виявлялась у «балагульництві» та «козакофільстві», і була спрямована на возвеличення минулого й піднесення значення простонародної української культури. Слідом за Л. Біласом повторено тезу, що саме від дядька В. Липинський дізнався про те, що шляхта, яка вважає себе польською, насправді українська за походженням [9, с. 48; 7, с. 50; 14, с. 17].

До 11 років В. Липинський вчився вдома під керівництвом гувернера. Потім його зараховують до Житомирської чоловічої гімназії другого відділення першого класу, де він провчився 4 роки, закінчивши останній клас 15 серпня 1898 року. Загалом історики не надають важливого значення цьому навчальному закладу в аспекті формування поглядів В. Липинського. Проте І. Передерій стверджує, що один із вчителів гімназії красзнавець Яків Яроцький захоплював у гімназиста інтерес до історичної науки. Дослідниця приймає думку Л. Біласа, що в цей період В'ячеслав захопився козацьким періодом історії України [9, с. 51 – 52].

І. Передерій вважає, що на межі його 16-ліття складається певний світогляд В. Липинського, покликаючись при цьому на Дмитра Дорошенка, і зазначає, що останній отримав ці відомості від самого лідера українського консерватизму. Дослідниця також припускає, що інтерес, який виявляв В. Липинський до історичної белетристики, сприяв формуванню у нього зачатків територіалістичної свідомості [9, с. 54]. Проте вона не пояснює, що це означало для нього в тому віці. Можна припустити, що мова йде про власне його ідею територіалізму, яку він, імовірно, тоді лише починає осмислювати.

О. Приймак також твердить, що в Житомирській гімназії В. Липинський розвиває своє захоплення історією України. Дослідниця зазначає, що в цей період він читає романи Михайла Чайковського та Міхала Грабовського, які були представниками т. зв. української школи в польській літературі [13, с. 16].

Загальним місцем у липинськіані є думка про незначну роль навчання в Луцькій гімназії у формуванні світогляду В. Липинського [9, с. 54 – 55; 14, с. 15 – 16; 18, с. 34 – 35]. У шестикласній гімназії у Луцьку він вчився з 19 серпня 1898 до 15 травня 1900 року.

Зовсім інша ситуація постає з навчанням В. Липинського в першій київській гімназії. Воно тривало з серпня 1900 року до 1 червня 1902 року. З початком навчання він вступає до польської гімназичної організації, яка перебувала під впливом Польської партії соціалістичної (ППС)¹. Дослідники погоджуються, що цей період був переломним в житті В. Липинського. До прикладу О. Приймак зазначає, що в цілому навчання у всіх гімназіях та захоплення історичною літературою вплинули на формування політичних та національних орієнтацій В'ячеслава Казимировича. Продовжуючи, вона стверджує, що вперше ці переконання виявилися саме під час навчання в першій київській гімназії [14, с. 17].

Дослідники сходяться в думці, що ідею української самостійності В. Липинський прийняв, навчаючись у київській гімназії, на що вплинув його певний сформований за попередні роки світогляд. Задля підтвердження цієї тези історики звертаються до листа В. Липинського до Осипа Назарука від 19 березня 1924, року де він пише, що підхопивши від пепеесовців ідею української самостійності, він вклав у неї «свій стихійний, органічний, унаслідований від предків, шляхетсько-український, отже в результаті: різко протисоціалістичний і протидержавницько-польський зміст» [9, с. 62]. І. Гирич з приводу сприйняття ідеї самостійництва В. Липинським від ППС пише, що власне ця ідея «[...] відкорегувала його політичну свідомість, яка вже залишалася незмінною в головніших параметрах усе його життя» [2, с. 183].

О. Приймак також припускає, що саме в період навчання в Києві відбувався складний процес самовизначення В. Липинського. Дослідниця доходить висновку, що саме тоді він «визначився

¹ ППС підтримувала ідею українського самостійництва з позиції польських державних інтересів. Під пропагуванням залучення українських студентів до цієї ідеї передбачалося відірвати останніх від російських організацій.

у своїй національній належності, вважаючи себе українцем». Вона аргументує це тим, що навіть у польській студентській організації його вважали представником українського руху [14, с. 17]. Т. Осташко також пише про нього як про українського самостійника з 1900 р., покликаючись на його лист до українського публіциста Максима Гехтера від 16 вересня 1922 р. [8, с. 433].

Дослідники часто зупиняються на такому факті: під час великодніх канікул 1901 р. в Києві проходив крайовий з'їзд делегатів середньошкільних учнівських корпорацій Правобережжя, на якому В. Липинський був одним із делегатів. На ньому В'ячеслав Казимирович виступив з пропозицією створення спільної корпорації для католицьких та православних студентів на основі української територіальної належності. Коли ця ідея була відхилена, ініціатор зрікся членства у польській гімназичній корпорації, а згодом після знайомства з Климентом Квіткою став учасником «православної», себто українофільської учнівської громади [4, с. 35].

Ставши членом української організації, він долучився до розгортання проукраїнської активності у місті. Зокрема, був серед творців українського «православного» гуртка в одній з гімназій Білої Церкви. Ю. Шевчук та О. Приймак вважають, що така громадська діяльність зміцнювала усвідомлення В. Липинським власного українства [14, с. 17; 16, с. 89].

Відзначено, що ця гімназична організація перебувала під впливом Революційної Української Партії (РУП), яка тоді об'єднувала значну частину національно свідомої молоді Наддніпрянщини і мала за свій програмний документ «Самостійну Україну» Миколи Міхновського. До прикладу, І. Передерій покликається на слова В. Липинського, зазначаючи що РУП мав на нього неабиякий вплив [9, с. 64]. Дослідниця вказує, що він продовжував своє зацікавлення історією України, аргументуючи це тим, що він ходив до бібліотеки Леона Ідзіковського, де читав роман «Пан гетьман Мазепа» Францішека Равіти-Гавронського, а 1900 р. став постійним читачем щоденної газети «Діло» – провідного видання українського табору в Галичині [9, с. 63].

Дослідники одностайні у визнанні несприйняття В. Липинським ще замолоду соціалістичних ідей. Цілком очевидним історикам видається той факт, що він вивчав ці ідеї лише задля їхньої критики та протиставлення своїм майбутнім політичним концепціям [3, с. 19; 12, с. 17; 18, с. 46; 9, с. 66; 8, с. 433].

За важливий епізод київського життя В. Липинського визнається відвідування ним гуртка Марії Лучицької (Требінської). До прикладу, І. Передерій вважає, що саме там остаточно сформувалась українська національна свідомість молодого В. Липинського [9, с. 66]. На думку Р. Залуцького та О. Приймак, В. Липинський мав якийсь вплив або почерпнув щось від членів гуртка, якими були Микола Василенко, Євген Чикаленко, подружжя Русових, Вадим Щербаківський, Василь Доманицький та інші. В цілому історики вказують, що тут панувала атмосфера любові та українського патріотизму [4, с. 35; 14, с. 17]. І. Передерій також припускає, що В'ячеслав Казимирович відвідував зібрання громадівців в помешканні Косачів, де виголошувались українознавчі культурно-освітні промови [9, с. 66].

Науковці вважають ключовим аспектом світогляду київського гімназиста В. Липинського формування у нього концепції територіалізму. На думку І. Гирича, територіалізм В. Липинського лише зароджується в період перебування у київській гімназії, а перша публічна презентація цієї ідеї відбулась саме на вже згаданому крайовому з'їзді делегатів учнівських організацій [3, с. 19]. На переконання І. Передерій, територіалізм В. Липинського виник внаслідок цілого комплексу чинників, серед яких вплив його дядька А. Рокицького з його свідомістю кресов'яка і територіальний принцип дослідження та висвітлення української історії М. Василенка [9, с. 79]. Останній аргумент також підтримують О. Приймак та Р. Залуцький [13, с. 12; 4, с. 35]. Водночас І. Гирич стверджує, що М. Василенко був російським державником до 1905, і він не міг жодним чином вплинути на В. Липинського, який був твердим самостійником вже з 1900 р. Він також відзначає, що в працях пізнього В. Липинського не можна знайти ні одного покликання на М. Василенка щодо питання територіалізму [3, с. 28]. Дослідник вказує, що на засіданнях гуртка розмовляли російською мовою. Разом з тим, І. Гирич вважає природнім, що свою публіцистичну діяльність В. Липинський розпочне саме українською мовою, тоді як польською він писатиме лише з мотивів тактичних, для вербування в число адептів українства людей польської культури [2, с. 182].

Після закінчення київської гімназії В. Липинський проходив військову службу у Кременці (тривала від 12 серпня 1902 р. до 6 червня 1903 р.). Деякі дослідники його життя сходяться в тому, що військова служба вплинула на формування або ж поглиблення його монархічно-консервативних

поглядів [9, с. 69; 10, с. 112 – 113]. Наприклад, для В. Потульницького аргументом є уривок з книги Антона Денікіна «Очерки русской смуты», в якому він звертає увагу на слова, що всі офіцери в армії за рідким винятком були монархістами і через те в них був вихований глибокий консерватизм [10, с. 112 – 113].

В. Липинський продовжує свій життєвий шлях на агрономічному відділі філософського факультету в Ягеллонському університеті, на вибір якого вплинула династія землевласників-господарів [5, с. 149]. Навчання у Кракові також розглядається як етапний момент у формуванні світогляду В. Липинського. Польська історіографія кінця XIX – початку XX ст. була представлена двома провідними науковими школами – краківською консервативною, головними ідеями якої були – «органічна праця» та пріоритет держави, де поразка польської державності розглядалася крізь призму відсутності сильної монархічної влади, та неоромантичною – де акцент робився на морально-етичних цінностях сильних особистостей в історії людства. Вважається, що В. Липинський не міг не знати про ці напрями з огляду на їхню популярність серед місцевої інтелігенції [18, с. 66; 17, с. 77 – 78; 13, с. 12 – 13; 15, с. 21]. Наприклад, І. Передерій робить висновок, що польська історіографія зазначеного періоду справила потужний вплив на формування світогляду В. Липинського, а саме у викристалізованні багатьох його політичних та історіософських поглядів [9, с. 76].

З навчанням у Кракові також пов'язується вплив на В. Липинського Владислава Яворського – лідера західногалицької консервативної партії «станчики». Ідеї цього руху будуть надалі перегукватися з поглядами В'ячеслава Казимировича на реформування суспільства, згідно з якими заможна шляхетська верства розглядалася як ядро у творенні нової держави. Дослідники одностайні, що саме від «станчиків» він взяв на озброєння концепцію «органічної праці», відповідно до якої найефективнішим способом захисту польських національних інтересів вважалася не збройна боротьба, а діяльність, спрямована на підвищення економічного та культурного рівня життя суспільства і його здатності до самоорганізації [15, с. 21 – 22; 9, с. 72; 18, с. 61].

У сучасній липинськіані поширена думка про вплив на світогляд В. Липинського, насамперед на його історичні погляди, ідей польської історичної школи неоромантиків. Зокрема, В. Масненко вважає, що саме впливом цієї школи слід пояснювати використання ним харизматичної моделі при дослідженні постаті Богдана Хмельницького [6, с. 66]. Я. Пеленський пише, що за допомогою неоромантизму він збудував культ навколо великого гетьмана [4, с. 13 – 14]. О. Ясь вказує, що В. Липинський слухав лекції теоретика неоромантизму Станіслава Зашкшевського і доходить висновку, що він наслідував неоромантичну творчу манеру Шимона Ашкеназі в описі історичних персонажів у своїх працях [17, с. 77 – 78].

Не варто забувати, що Краків був лише осередком не лише польської культури, аде тут перебували й відомі представники української інтелігенції та навчалося й чимало студентів-українців. На першому курсі в університеті В. Липинський відвідував виклади Богдана Лепкого, і як уважає І. Передерій, через це записався до гуртка з вивчення української мови. Він вів дискусії з цим відомим українським літератором, які, на переконання Б. Ганцажа, вплинули на остаточне визначення його національної належності [18, с. 64]. І. Передерій звернула увагу на те, що якщо на першому курсі В. Липинський у своїй персональній анкеті у графі «національність» записав слово «поляк», то вже у другому семестрі другого курсу – «українець» [9, с. 72]. Водночас дослідниця вважає, що під час навчання в Ягеллонському університеті він остаточно ще не визначився зі своєю національною ідентифікацією [9, с. 81]. Варто також звернути увагу на думку О. Приймак, яка зауважила, що в цей період В'ячеслав Казимирович проходить складний період пошуку своєї ідентичності. Проте, можна припустити, що тут є складнощі із самою термінологією в європейських університетах, де не часто використовували такі слова як «українець», «Україна», а натомість – «русин», «Русь», і тому поняття «поляк» було набагато зрозумілішим.

Б. Лепкий познайомив В. Липинського з українською студентською громадою у Кракові та посприяв набуттю ним членства у місцевому товаристві «Просвіта», де він познайомився з Олександром Барвінським, Степаном Томашівським, Василем Стефаніком та ін. [13, с. 12]. На думку І. Передерій (вона при цьому покликається на О. Назарука), С. Томашівський не мав значного впливу на формування його подальших історичних концепцій та наукових інтересів. Проте він таки спонукав його до читання історичних документів та заохотив до наукової праці [9, с. 72].

У Кракові В. Липинський бере участь у виголошенні відчитів про тогочасні суспільні і політичні настрої на Правобережжі. І. Гирич вважає, що вони були першим варіантом пізніших доповідей

1908 р., які В'ячеслав Казимирович виголошував перед правобережною полонізованою шляхтою. Однак І. Передерій не погоджується з цим, пишучи, що їхня тематика була набагато вужчою, адже він звертав увагу лише на тогочасний стан польсько-українських відносин на Правобережжі, а не на історію полонізації української правобережної шляхти, її участі в національно-визвольній війні сер. XVII ст. та українському національному відродженні XIX ст. [9, с. 73].

І. Передерій пише, що зацікавлення В. Липинським суспільствознавчими дисциплінами, в тому числі історією, варто пов'язувати з його активною життєвою позицією. Вона також твердить, що він відвідував лекції професорів Вінцентія Закжевського, який був станчиком, та Віктора Чермака. При цьому покликається на думку Пилипа Клименка, який уважав, що В. Чермак вплинув на формування у В. Липинського схеми історичного процесу доби Хмельниччини [9, с. 75].

Навчання в Кракові тривало два роки. Історики припускають, що В. Липинський не склав іспити в університеті через навчальні військові збори. Тоді ж у його житті з'являється кохання і 1906 р. він одружується. Існує припущення, що саме у цей період він починає захоплюватись новою для того часу наукою – соціологією, професійне вивчення якої лише зароджувалось в Швейцарії. Зокрема, у цьому переконаний К. Галушко, аргументуючи свою думку тим, що Женевський університет того часу належав до одного із важливих центрів європейської соціологічної думки [8, с. 523].

Досліджуючи швейцарський період навчання В. Липинського, дослідники зазвичай описують перелік людей – економістів, соціологів та філософів, які вплинули на остаточне формування та вироблення політичних та історіософічних концепцій В. Липинського. Попри те, що він пробув у Швейцарії лише один рік через стан здоров'я, його перебування у цій країні зображується доволі інтенсивним у аспекті вивчення нової літератури, пізнання нових ідей та концепцій і формування власних.

У декількох сучасних дослідників можна побачити схоже узагальнення, зроблене ще В. Ісаївим та Л. Біласом, про визначальний вплив на формування світогляду В. Липинського чотирьох теоретичних напрямів тогочасної політичної та соціологічної науки: ранні теорії соціального конфлікту, зокрема концепції Георга Гегеля, Карла Маркса, Людвіга Гумпловича, Густава Ратценхофера, Шарля Моррасса і Франца Оппенгеймера; західноєвропейський раціоналізм кінця XIX століття, зокрема, теорії Макса Вебера про значення ірраціональних впливів у людському існуванні та концепції Жоржа Сореля, особливо його критика доктрин демократії і лібералізму; політологічні теорії еліти Гаetano Моски, Роберта Міхельса і теорія циркуляції еліт Вільгельма Парето; ідеї польської консервативної історичної школи [11, с. 37; 15, с. 22; 1, с. 6; 8, с. 518 – 519].

К. Галушко зазначає, що ні одна з теорій не мала на нього постійного впливу [8, с. 521]. Він пише, що є два шляхи простеження цього впливу: метод аналогій, за яким беруться популярні або поширені теорії та течії тієї чи іншої доби, що зробив В. Ісаїв; генетичний, при якому шукаються реальні попередники, які вплинули на В. Липинського, що зробив Л. Білас. У своєму дослідженні автор пробує комбінувати два підходи [8, с. 518-519].

В аспекті інтелектуальних факторів формування світогляду В. Липинського серед дослідників існують істотні розбіжності щодо італійського соціолога та економіста В. Парето. І. Передерій підтримує аргументи Л. Біласа, що той вплинув на формування ідеї В. Липинського про визначну роль провідної верстви. Дослідниця переказує аргументи Л. Біласа про те, що В. Парето уже мав сформульовані головні ідеї своєї соціологічної концепції в період навчання В. Липинського у Швейцарії, він був найвизначнішим соціологом та економістом доби, мав зв'язки з Женевським університетом, тому і В. Липинський не міг не знати про нього [9, с. 81].

Іншої думки дотримується Б. Ганцаж, який вважає вплив на творчість В. Липинського В. Парето перебільшенням. Польський історик твердить, що його основна праця «Трактат із загальної соціології» вийшла 1916 р., та у текстах В. Липинського немає на неї жодних покликань [18, с. 71]. І. Гирич вважає, що теорія циркуляції еліт у В. Липинського модифікується як ідея покращення еліти, відродження старої аристократії на засадах ідеалізму і відповідальності за долю всього обширу індивідуумів суспільства, тоді як В. Парето більшу увагу звертає на капіталістичний устрій та соціум, де еліта керує фінансовою діяльністю суспільства [2, с. 28].

К. Галушко вважає, що В. Липинський мабуть був знайомий із працями В. Парето, але його вплив можна ствердити лише в самій наявності концепції циркуляції еліт. Він продовжує, що в майбутніх концепціях В'ячеслава Казимировича буде відсутній специфічний паретівський механізм колообігу еліт та його термінологія. Разом із тим, на думку К. Галушка, швидше за все В. Липинський, як

і В. Парето, черпали знання та ідеї з класичної політичної науки Платона та Аристотеля, які описували терміни демократії, охлократії та аристократії, тоді як ідею колообігу еліт можна знайти у працях Полібія [8, с. 525].

Як вважає Т. Осташко, формування монархічної концепції В. Липинського варто пов'язувати з впливом синтезу ідей філософа та теоретика революційного синдикалізму й анархізму Ж. Сореля та теоретика інтегрального націоналізму Ш. Морраса, які утверджували принцип монархії, яка стоїть над класами та політикою і захищає інтереси всього суспільства. [8, с. 518; 8, с. 478]. Б. Ганцаж розмірковує про те, що Ж. Сорель був близьким рицарському ставленню В. Липинського до інших [18, с. 73]. Своєю чергою І. Передерій наводить свідчення, що сам В'ячеслав Казимирович заперечував вплив Ш. Морраса на нього, проте він був безперечно обізнаний із його творчістю [9, с. 82].

К. Галушко вважає, що не можна не заперечити вплив Ж. Сореля на світогляд В. Липинського. Французький мислитель здійснив ґрунтовну ревізію класичного марксизму, розробивши власні концепції профспілкової боротьби, революційного насильства та важливості соціальної міфології в мобілізації мас. Відповідаючи на питання про те, що змусило консервативного В. Липинського звернутися до праць Ж. Сореля, київський історик пише, що йому були цікаві ідеї альтернативи лівому насильству, які б не вели до руйнівної класової боротьби та шкідливості партійного соціалістичного парламентаризму. Дослідник твердить, що В. Липинський добре знав ідеї соціалістичного руху і його напрями, що служило лише для його критики. На думку К. Галушка, В'ячеслав Казимирович добре розумівся на теоріях, що розкривали соціально-політичну природу суспільства. Ж. Сорель, як відвертий критик раціоналізму та парламентаризму, ідейно вплинув на погляди В. Липинського про природу політичних режимів та політичної боротьби [8, с. 523–524]. Той таки дослідник твердить про близькість поглядів Л. Гумпловича і В. Липинського на природу держави та суспільства. Ця схожість якщо й не свідчить про ідейний вплив на В. Липинського, то оприявнює безсумнівну належність українського мислителя до консервативної інтелектуальної традиції, яскравим представником якої був Л. Гумплович [8, с. 525].

Цитуючи Л. Біласа, І. Передерій пише, що вплив на В. Липинського мали католицький теоретик корпоративної форми організації суспільства Рене де ла Тур-дю-Пен та синдикаліст Джордж Валуа. Те саме пише і про фундатора соціальної психології Густава Лебона, цитуючи вже Івана Лисяка-Рудницького [9, с. 72].

Здається дуже влучним висновок К. Галушка щодо природи формування світогляду нашого героя: «[...] політичний вибір Липинського не залежав від переважання літератури якогось одного гатунку: знаючи доволі ґрунтовно і праві, і ліві ідеї, він свідомо зробив свій вибір на користь консерватизму і сприймав прочитану літературу як консерватор. Відповідно, навряд чи може йти мова про просте запозичення різномірних концепцій: він мислив самостійно, сприйняті ідеї переплавляються у його власній доктрині. На користь останнього свідчить і те, що він виробляв свою термінологію, хоча, можливо, «чужа» була більш адекватною» [8, с. 525].

Таким чином, сучасна історіографія надала чималої уваги з'ясуванню чинників та обставин формування світогляду В. Липинського. Більшість сходиться на тому, що визрівання його як мислителя, який дотримувався ідей консерватизму й українського самостійництва, відбувалося вже з дитячих і юнацьких років. Ідеться про культурне українофільство родини, зокрема консерватизм батька та українофільство матері, українську побутово-культурну стихію, свідомість кресов'яків його батьків і дядька, родинне зацікавлення українською історією. З гімназійного періоду на його світогляд вплинуло перебування в колі української патріотичної молоді та пряма чи опосередкована участь в українських громадських і політичних організаціях. У період військової служби у нього поглиблюється консервативні елементи світобачення, та, можливо, саме тоді у нього з'являються обриси його майбутньої ідеї українського монархізму.

Сучасні дослідники життєвого і творчого шляху В. Липинського переважно одностайні, що в період навчання в Ягеллонському університеті на подальше формування його світогляду вплинула польська школа консерватизму, а саме група «станчиків» В. Яворського з ідеєю «органічної праці», де економічно заможна і освічена шляхта виступає міцною опорою при створенні держави, та школа неоромантизму, користуючись підходами якої він зображуватиме історичних постатей, та перебування в колі української інтелігенції Кракова.

У Женеві, і частково в Кракові В. Липинський, через свій інтерес до соціології, знайомиться з ідеями Г. Гегеля, К. Маркса, Л. Гумпловича, Г. Ратценхофера, Ш. Морраса, Ф. Оппенгеймера,

М. Вебера, Ж. Сореля, Г. Моски, Р. Міхельса та В. Парето, концепції яких, як вважають дослідники, різною мірою вплинули на формування поглядів В. Липинського.

Проте серед липинськознавців точаться й дискусії навколо окремих питань ранньої генези його поглядів. Зокрема, дослідники не прийшли до консенсусу щодо його етнічної ідентифікації в юнацькому та молодому віці; часу появи та способу формування його ідеї територіалізму; місця монархізму у світогляді раннього В. Липинського; рівня впливу окремих мислителів на формування його світогляду. Майбутні липинськонавчі студії можуть бути зосереджені на глибшому опрацюванні згаданих питань.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бичук І. Українська національна ідея у віддзеркаленні консервативного світогляду. *Соціологічні студії*. 2013. № 1. С. 5 – 10.
2. Гирич І. В. Липинський і українська націонал-демократія (1900–1914): пошуки теоретичного компромісу з консервативною ідеологією. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 181 – 207.
3. Гирич І. В'ячеслав Липинський: хлібороб і жовнір (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). / Редкол. Папакін Г., Брехуненко В. та ін. Київ, 2019. 312 с.
4. Листування В. Липинського / Ред.: Пеленський Я., Залуцький Р., Пеленська Х. та інші. Київ, 2003. Т. 1. 960 с.
5. Масненко В. Адам Рокицький і його роль у житті В'ячеслава Липинського. *Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика*. Вип. II. Київ, 2003. С. 147 – 153.
6. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. *Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років*. Київ, Черкаси, 2000. 284 с.
7. Осташко Т. Родина В'ячеслава Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: «Історія, економіка, філософія». 2015. Вип. 20. С. 43 – 55.
8. Осташко Т., Терещенко Ю. В'ячеслав Липинський та його доба. Книжка перша. Київ, 2010. 560 с.
9. Передерій І. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. Полтава, 2012. 621 с.
10. Потульницький В. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). Київ, 1992. 232 с.
11. Потульницький В. Політична доктрина Липинського. *Український історичний журнал*. 1992. № 9. С. 37 – 45.
12. Потульницький В. Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Збірник наукових праць. Львів, 2000. Вип. 51. С. 62 – 63.
13. Приймак О. Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882-1931 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2011. 20 с.
14. Приймак О. В'ячеслав Казимирович Липинський (гімназичні роки). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: «Історія та географія». Харків, 2010. Вип. 38. С. 14 – 19.
15. Томахів В. В'ячеслав Липинський як теоретик українського державотворення: формування політичних ідеалів. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. 2012. Вип. 17. С. 21 – 24.
16. Шевчук Ю. В'ячеслав Липинський – історик, політик та мислитель. *Сучасність*. Київ, 1992. № 6. С. 86 – 97.
17. Ясь О. В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2007. № 5. С. 75 – 95.
18. Gancarz B. «My, szlachta ukraińska...» Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882–1914. Arcana. Kraków, 2006. 330 s.

References:

1. Bychuk I. Ukrainian national idea in the reflection of the conservative worldview. *Sociological studies*. 2013. № 1. P. 5 – 10.
2. Lypynskyi and Ukrainian National Democracy (1900-1914): Search for a Theoretical Compromise with Conservative Ideology. *Historiographical studies in Ukraine*. 2014. Issue 25. P. 181 – 207.
3. Hyrych I. Viacheslav Lypynskyi: a farmer and a soldier (The ratio of democratic and conservative in his historiosophy). Kyiv, 2019. 312 p.
4. Correspondence of V. Lypynsky / Edited by J. Pelensky, R. Zalutsky, H. Pelenska and others. Kyiv, 2003. Vol. 1. 960 p.
5. Adam Rokytskyi and his role in the life of Viacheslav Lypynskyi. *Ukrainian conservatism and the Hetman's movement: history, ideology, politics*. Issue II. Kyiv, 2003. P. 147 - 153.
6. Masnenko V.V. Historical concepts of M.S. Hrushevsky and V.K. Lypynsky. *Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s*. Kyiv, Cherkasy, 2000. 284 p.
7. Ostashko T. Family of Vyacheslav Lypynskyi. *Bulletin of Kyiv National Linguistic University*. Series: "History, Economics, Philosophy". 2015. Issue 20. P. 43 – 55.
8. Ostashko T., Tereshchenko Y. Viacheslav Lypynskyi and his time. Book one. Kyiv, 2010. 560 p.
9. Perederiy I. Viacheslav Lypynskyi: ethnic Pole, political Ukrainian. Poltava, 2012. 621 p.

10. Potulnytsky V. History of Ukrainian Political Science (Concepts of Statehood in Ukrainian Foreign Historical and Political Science). Kyiv, 1992. 232 p.
11. Potulnytsky V. Political Doctrine of Lypynsky. Ukrainian Historical Journal. 1992. №9. P. 37 – 45.
12. Potulnytsky V. The role of the Polish gentry in the formation of the worldview and ideological foundations of Ukrainian monarchism in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. Collection of scientific papers. Lviv, 2000. Issue 51. P. 62 – 63.
13. Pryimak O. Social, political and scientific activity of Vyacheslav Kazymyrovych Lypynskyi (1882-1931): PhD in History: 07.00.01. Kharkiv, 2011. 20 p.
14. Pryimak O. Vyacheslav Kazymyrovych Lypynskyi (gymnasium years). Collection of scientific works of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series: "History and Geography". Kharkiv, 2010. Issue 38. P. 14 – 19.
15. Tomakhiv V. Vyacheslav Lypynskyi as a theorist of Ukrainian state-building: formation of political ideals. Bulletin of Kyiv National Linguistic University. Series: History, Economics, Philosophy. 2012. Issue 17. P. 21 – 24.
16. Shevchuk Y. Viacheslav Lypynskyi - historian, politician and thinker. Modernity. Kyiv, 1992, no. 6. P. 86 – 97.
17. Yas O. V. Lypynskyi and neo-romanticism (to the 125th anniversary of his birth). Ukrainian historical journal. 2007. № 5. P. 75 – 95.
18. Gancarz B. "My, szlachta ukraińska..." Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego. 1882-1914. Arcana. Kraków, 2006. 330 p.

Отримано: 02.12.2022.

Прорецензовано: 19.01.2023.

Прийнято до друку: 18.02.2023.

e-mail: stopchak_mv@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-95-103

Стопчак М. Воєнно-історична робота у таборах для інтернованих вояків Армії УНР: сучасна вітчизняна історіографія. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2023. Вип. 34. С. 95–103.

УДК: 94(477) «1921/1924» (045)

Микола Стопчак

ВОЄННО-ІСТОРИЧНА РОБОТА У ТАБОРАХ ДЛЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ АРМІЇ УНР: СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті на широкому історіографічному і фактичному матеріалі із застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження здійснено комплексний аналіз стану вивчення в сучасній вітчизняній історіографії воєнно-історичної роботи у таборах для інтернованих вояків Армії УНР. Показано, що у працях сучасних українських авторів зазначена робота була висвітлена на більш високому рівні, порівняно з українською зарубіжною історіографією. Разом із тим, наголошено, що не всі аспекти даної проблеми набули рівноцінного висвітлення, що зумовлює потребу у подальшій дослідницькій роботі із залученням нових джерел як із вітчизняних, так і закордонних архівів.

Ключові слова: історіографічний процес, інтернована Армія УНР, воєнно-історична робота, Головний військово-історичний музей-архів України, видавничо-інформаційна діяльність.

Mykola Stopchak

MILITARY HISTORICAL WORK IN CAMPS FOR INTERNED SOLDIERS OF THE UPR ARMY: CONTEMPORARY NATIONWIDE HISTORIOGRAPHY

The article focuses on the study of modern national historiography regarding military-historical work in camps for interned soldiers of the Army of the Ukrainian People's Republic. The methodological approaches of national historians to the coverage of this topic are characterized. Historiographical sources on the problem for 1993–2022 were identified, systematized and analyzed, and their classification was carried out. A comprehensive study of the sources made it possible to comprehensively analyze the historiographic work of modern national specialists regarding the main directions of the military-historical work of the State Center of the Ukrainian People's Republic in emigration in the camps for the interned Army of the Ukrainian People's Republic.

It is shown that the involvement of archival materials previously hidden in Soviet special repositories, the use of sources from foreign archives, museums, and private collections made it possible to raise the coverage of the problem outlined in the article to a higher level, which was evidenced by the appearance of a number of articles, brochures, monographs, and protected dissertations. In them, the researchers clearly formulated the reasons that forced the Government of the Ukrainian People's Republic in exile to actively carry out military-historical work in the internment camps, and found out the objective and subjective factors that inhibited it. National historians characterized the measures of the military leadership of the UPR Army aimed at overcoming them, highlighted specific successes in this work, its impact on raising the morale and fighting spirit of interned Ukrainian soldiers. From historical oblivion, the names of many active participants in this activity – members of the State Party of the Ukrainian People's Republic, military personnel of various ranks, education and culture figures, ordinary Cossacks who ended up in internment camps – have been returned.

It was noted that despite certain successes, some negative trends were also revealed in the coverage of military-historical work in the camps for the interned Army of the Ukrainian People's Republic. In particular, the degree of activity in researching this issue varies. The first decade of the XXI century is characterized by the development of many aspects of the specified problem, the printing of a number of publications of various genres. But in the period from 2001 to 2022, a kind of «historiographical pause» occurred in the development of research on the problem, which manifested itself in a decrease in the number of studies, the appearance of works with an impoverished historiographical base, a weak substantive and analytical component.

The article shows that a number of aspects of the problem under consideration still require additional study. The basis for the successful implementation of this task is a significant expansion of the research source base, first of all, due to the development of the sources of the archives of the countries where the internees are located.

Keywords: historiographical process, interned Army of the Ukrainian People's Republic, military-historical work, Main Military-Historical Museum-Archive of Ukraine, publishing and information activities.

Відкрите вторгнення Російської Федерації на територію України 24 лютого 2022 р. зустріло мужній опір Збройних сил України, які поламали плани росіян знищити її незалежність. Разом з тим, наявність випадків, коли певна частина населення, у т.ч. і у силових структурах, пішла на колаборацію з ворогом на тимчасово окупованих територіях, або ухиляється від призову до війська під час мобілізації, свідчать, що недоліки у воєнно-історичній роботі, про які йшла мова у Доктрині з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України від 7 жовтня 2020 р., ще не до кінця виправлені [4, с. 4]. Отже, реалії сьогодення висувають сьогодні на передній план важливе завдання – підвищення рівня патріотизму, як населення, так і особового складу ЗСУ, формування в них готовності до сумлінного виконання конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни. А це потребує подальшого удосконалення системи воєнно-історичної роботи в країні.

Важливим інструментом на цьому шляху є використання вітчизняного досвіду такої роботи у попередні історичні періоди, зокрема в період інтернування Армії УНР у таборах низки європейських країн. Цей досвід відображений у низці публікацій вітчизняних фахівців – статтях, монографіях, дисертаціях. Це зумовлює необхідність історіографічного осмислення всієї сукупності праць із цієї проблематики.

У сучасній вітчизняній науці відсутні праці, які б комплексно аналізували науковий доробок сучасних вітчизняних істориків, присвячений воєнно-історичній роботі в таборах для інтернованих українських вояків протягом 1921–1924 рр. Як правило, вітчизняні фахівці торкалися даної проблеми або в рамках більш широких історіографічних оглядів, присвячених таборовій проблематиці в цілому [7, с. 13–15; 10, с. 188, 189], або при висвітленні окремих її аспектів [1, с. 30–37; 11, с. 42–46; 14, с. 164–165; 21, с. 7–8 та ін]. Як результат, історіографічний аналіз зазначеної проблеми не набув завершеного характеру.

Недостатнє вивчення теми в сучасній вітчизняній історіографії й зумовило її вибір, як об'єкту наукового аналізу.

Варто зазначити, що перші праці вітчизняних істориків і архівістів з досліджуваної проблеми почали з'являтися вже у середині 90-х рр. ХХ ст. Серед їх авторів – С. Заремба [4], Л. Лозенко [8], Л. Яковлева [24] та ін. Варто виділити зокрема спільну статтю І. Срібняка і Г. Савченка «Заснування головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР», що вийшла друком у 1996 р. [17]. У ній, із залученням нових архівних матеріалів, що зберігалися у ЦДАВО України, не лише проаналізовані заходи керівництва УНР в екзилі, спрямовані на збереження Армії УНР як цілісного організму, а й показані конкретні кроки, спрямовані на піднесення морального духу козаків та старшин, виховання з них справжніх громадян-патріотів.

Важливу роль у зміцненні національно-державницьких прагнень інтернованої армії УНР мав послужити досвід, набутий нею в недавніх визвольних змаганнях. У зв'язку з цим, зазначається у статті, постало питання збереження історичних пам'яток доби боротьби українського народу за соборність і самостійність України. А це диктувало необхідність створення спеціальної установи, яка б займалась вивченням військових проблем визвольної боротьби. У статті прослідковується непростий шлях створення такої установи. Перші кроки були зроблені ще під час бойових дій. Спочатку це було «Українське військово-історичне товариство», чий статут був затверджений 5 серпня 1920 р. міністром військових справ УНР. Але воно через несприятливі чинники кампанії 1920 р. мало що встигло зробити. Реальні кроки по збереженню реліквій збройної боротьби були зроблені на початку 1921 р., коли вдалося певною мірою послабити труднощі матеріального плану, з якими зіштовхнулись українські вояки в таборах для інтернованих. Зокрема, з 1 січня 1921 р. при Генеральному штабі Армії УНР почав діяти військово-історичний відділ на чолі з М. Обідним. Автори статті показали реальні труднощі, які перешкождали роботі відділу – відсутність нормального приміщення, кількомісячні затримки із зарплатнею, величезний обсяг роботи. Тим не менш, попри несприятливі умови, відділ функціонував, до нього продовжували надходити документи центральних військових установ УНР, накази Генштабу, часописи і газети, які видавалися в Українській армії. М. Обідному вдалося налагодити сталий зв'язок з культурно-освітніми відділами дивізій, з військовими організаціями армії УНР у Румунії, Болгарії, Туреччині.

З метою організаційного удосконалення діяльності військово-історичного відділу з огляду на великий обсяг роботи навесні 1921 р. його було реорганізовано у Військово-історичну управу Генштабу, а з 2 липня 1921 р. наказом Головної команди військ УНР при Військово-історичній управі створюється Головний військово-історичний музей-архів армії УНР, у якому мали зосереджуватись

всі історичні матеріали доби визвольних змагань українського народу. Його очільником був призначений хорунжий М. Обідний, його помічником – підхорунжий Й. Уланівський [17, с. 192].

У статті досить детально висвітлюються не лише труднощі, які мали місце у роботі музею-архіву Армії УНР, складні перипетії отримання ним статусу «музею-архіву визволення України» відповідно до закону Ради народніх міністрів від 1 вересня 1921 р., а й результати діяльності цієї наукової установи. Так, за період з 2 липня 1921 р. по 1 січня 1922 р. до музею надійшло 2620 одиниць різних документів і матеріалів [17, с. 194–195]. При цьому дослідники виділяють важливий чинник, який сприяв ефективній роботі музею-архіву – всебічна підтримка керівників військового міністерства. Свідченням цього є наведений у статті наказ від 8 лютого 1922 р. очільника міністерства генерал-хорунжого А. Вовка командирам дивізій і начальникам окремих частин. У ньому командирам частин пропонувалось надіслати до 5 березня 1922 р. різноманітні матеріали: фотографії і малюнки про бойовий шлях та сучасне життя в таборах; фотографії і портрети командного складу; фотографії та малюнки різних зразків уніформи українського війська, а, по можливості, і самі відзнаки за весь час від 1917 року; всі періодичні і неперіодичні друковані і писані видання [17, с. 195–196].

У статті також наведені конкретні факти, які підтверджували велику увагу до справи збирання і збереження історичних пам'яток доби визвольних голови Директорії і Головного отамана військ УНР С. Петлюри. Зокрема, дослідники наводять лист Отамана від 27 грудня 1922 р. генерал-інспектору Армії УНР, у якому вимагав у двотижневий термін надати йому дані: в якому стані перебувають журнали бойових дій по окремих дивізіях і їх частинах, чи проводяться в дивізіях заходи по опрацюванню їх історій; де знаходиться архів штабу Дієвої армії і яку роботу «по опрацюванню нашої боротьби мілітарної за власну державність проводить Генеральний штаб» [17, с. 196]. Завдяки такій потужній підтримці співробітники Головного військово-історичного музею-архіву, незважаючи на всі труднощі, ефективно виконували поставлені перед ними завдання. У статті зокрема наголошувалось, що зібрані музеєм-архівом фонди були упорядковані, складені докладні описи. Ними також були опитані учасники бойових дій армії та повстанських загонів, створено реєстр загиблих у боях та померлих під час інтернування, налагоджені зв'язки з осередками української еміграції у різних країнах та ін. [17, с. 196–197].

У подальшому І. Срібняк неодноразово звертався до історії створення українською еміграцією архівних осередків у Польщі, їх діяльності як важливого інструменту здійснення військово-історичної роботи в еміграції, зокрема у монографії «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)» [20], низці ґрунтовних статей. Започатковані вищезазваними авторами дослідження були продовжені З. Кисіль. Заслуговує, зокрема, у цьому плані на увагу її стаття «Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939)» [6]. Дослідниця, аналізуючи передумови виникнення товариства, звертає увагу на те, що ще з перших днів існування незалежної Української держави та її збройних сил військове керівництво надавало великого значення воєнно-історичній роботі у війську. З метою її розгортання у складі Генеральних штабів УНР постійно діяла спеціальна Воєнно-історична комісія, яку в 1918 р. очолив авторитетний фахівець генерал-лейтенант М. Головін. У статті уточнюються прізвища фахівців, залучених до роботи в комісії – генерали В. Синклер, О. Галкін, П. Єрошевич, С. Дельвіг, полковники В. Сальський, М. Капустянський та ін. Саме наявність у вищих структурах Української Армії таких високоосвічених спеціалістів, зазначає З. Кисіль, і дозволила керівництву Армії УНР розпочати воєнно-історичну роботу, яка мала на меті збирання документів і матеріалів з історії Української революції 1917–1920 рр. Розуміючи значення такої справи, Міністр військових справ Армії УНР полковник В. Сальський 5 серпня 1920 р. затвердив Статут Українського воєнно-історичного товариства, яке мало стати організаційним центром військових істориків. У статті називається повний склад керівництва товариства, проте наголошується, що військові поразки в 1920 р. та важкі умови інтернування завадили товариству розпочати свою діяльність [6, с. 103].

Аналіз архівних матеріалів, праць військових фахівців, мемуарів, таборової преси дозволив З. Кисіль констатувати той факт, що перебуваючи в скрутних умовах інтернування, командири військових частин все ж не полишали без уваги воєнно-історичної роботи. На підтвердження цьому дослідниця наводить конкретні факти щодо здійснення такої роботи в 1921 р. у польських таборах Ланцута, Олександрова-Куявського, Стшалково, Вадовиці та ін., називає конкретні періодичні видання, у яких регулярно друкувались праці з воєнно-історичної тематики. Серед них – «Залізний стрілець», «Наше життя», «Військовий вісник», «Запорозька думка», «Запорожець» та ін. [6, с. 104–105].

У статті також відзначається значна роль військово-наукового видавництва «Чорномор» у розгортанні воєнно-історичної роботи в інтернованому війську, підкреслюється, що у ньому було надруковано низку фундаментальних досліджень і творів українських воєначальників – М. Омеляновича-Павленка, М. Безручка, Г. Чижевського та ін. Дослідниця особливо виділила роль воєнно-наукового журналу «Табір», що почав виходити у 1923 р., у розвитку воєнно-історичної думки. Вона звернула увагу на надзвичайно широку тематику публікацій «Табору», зазначаючи, що на його сторінках друкувались спогади, наукові праці безпосередніх учасників Визвольних змагань – М. Капустянського, В. Куща, П. Шандрука, В. Проходи, В. Пузицького, В. Сігаріва, С. Дельвіга та ін. [6, с. 105–106]. Підводячи підсумки, З. Кисіль приходять до об'єктивного висновку: «Протягом чотирьохрічного існування інтернованих частин Армії УНР у Польщі були створені належні умови для розвитку української воєнно-історичної науки ..., а головне – сформувався досить численний колектив військових істориків, який мав певні творчі здобутки та глибоко інтегрував українську національну ідею». Проведена робота дала змогу після ліквідації таборів відродити у січні 1925 р. Військово-історичне товариство, а отже і можливість виконання завдань, які перед ним ставилися у 1920 р. [6, с. 106]. Окремі аспекти військово-історичної роботи за доби інтернування Української Армії досліджували у перші роки ХХІ ст. й інші вітчизняні історики. Звертає на себе увагу вагомий доробок з проблеми М. Палієнко. Історикиня у низці своїх статей [13, с. 20–23], та підготовленій за результатами дослідження докторській дисертації [13], здійснила ґрунтовний аналіз обставин створення і функціонування українських архівних центрів за кордоном, в т.ч. і в першій половині 20-х рр. ХХ ст. Так, у другому розділі дисертації дослідниця, в першу чергу, звертає увагу на причини заснування архівних осередків за кордоном. Вона зауважує, що через поразку Визвольних змагань за кордон вимушено емігрувала значна кількість українських громадян: військовослужбовці, громадські діячі, науковці, які вивезли з собою численні документи політичного та військово-історичного характеру, а також приватні архівні збірки. Мова йде про документи державних установ УНР і ЗУНР, Української Держави, дипломатичних місій, «табірні» архіви полонених та інтернованих українських вояків у країнах Центральної та Західної Європи. «Ці документи, – зазначає М. Палієнко, – були важливим свідченням боротьби українського народу за державність і незалежність, тому Уряд УНР вжив заходи для заснування національного архівного центру за кордоном» [13, с. 14]. Дослідниця аналізує конкретні заходи урядових структур по заснуванню у липні 1921 р. Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР у Тарнові (ГВІМА) – першого архівного центру української військової еміграції в Польщі. При цьому у праці наголошується, що ініціативу у його створенні виявило, перш за все, Українське військово-історичне товариство за підтримки чільних військових діячів української еміграції. Завдяки наполегливій праці співробітників ГВІМА, на початку 1922 р. у його фондах було зібрано чимало документів, а також речових пам'яток збройної боротьби українців за незалежність [13, с. 14].

Свідченням уваги Державного центру УНР в екзилі до збереження документальних пам'яток визвольної боротьби українського народу було й заснування Музею-архіву визволення України (МABУ), як загальнонаціонального архівного центру за кордоном. Дослідниця наводить імена культурних діячів, науковців – ініціаторів створення МABУ: В. Щурат, М. Кордуба, Д. Дорошенко, І. Щендрик, М. Обідний та ін. Вона звертає увагу на труднощі у його функціонуванні. Головна проблема – відсутність належного фінансування, що зумовило, попри незгоду Уряду УНР, вивезення частини архівних збірок з Польщі до Праги. Але архіви міністерств та відомств Директорії УНР залишились на зберіганні у Ченстохові і Тарнові до початку Другої Світової війни [13, с. 14–15].

Характерною особливістю дослідницького почерку М. Палієнко при висвітленні досліджуваної проблеми є її увага до персоналій, причетних до збереження, дослідження та видання архівних матеріалів. В цьому плані привертає увагу її ґрунтовна стаття, присвячена М. Обідному – вченому-етнографу, архівісту і музезознавцю, одному із найактивніших організаторів архівної справи в еміграції [12]. Залучивши низку нововіднайдених у фондах ЦДАВО документів, дослідниця показала багатогранну невтомну працю М. Обідного на ниві пам'яток охоронної діяльності в міжвоєнний період, попри складні, часом нелюдські умови для роботи. У статті наведено чимало прикладів, які свідчили що М. Обідний докладав чимало зусиль для збереження історичних документів в умовах інтернування. Зокрема дослідниця цитує доповідну записку М. Обідного від 14.04.1921 р. на ім'я начальника Військово-історичної Управи генерального штабу, у якій наголошувалось: «Кожна година переживаємого нами часу є сторінка історії, кожен день – книга. Всякий папір про визвольну

боротьбу української нації від універсалу до звичайного листування, має історичну вартість; тому все, що зв'язано з нашою історією, мусить бути зібрано, упорядковано і схоронено, як це робиться у всіх культурних націях, у всіх державах ... Сьогодні перед нами стоїть у повний зріст справа утворення Військово-історичного архіву» [12, с. 98].

У статті наведені факти, які свідчили про те, що для реалізації завдань щодо збереження історичних пам'яток української визвольної боротьби М. Обідний прагнув залучитися підтримкою багатьох високопосадовців УНР – прем'єр-міністра А. Лівичького, військового міністра генерала В. Петріва, начальника Генерального штабу Армії УНР В. Куца, його помічника Г. Янушевського, керуючого справами Міністерства освіти С. Сірополка та ін. У якості керівника ГВІМА М. Обідний зустрічався з Головним Отаманом С. Петлюрою, який пообіцяв посильну допомогу музею-архіву. Розповідь про подвигницьку працю М. Обідного на ниві пам'яткоохоронної діяльності М. Палієнко супроводжує відбитками віднайдених в архівах оригінальних документів, що робить статтю цікавою і переконливою.

До дослідження військово-історичної роботи в таборовий період Армії УНР долучився й вітчизняний історик О. Фуртес. Її результати були викладені у розділі 2.1. кандидатській дисертації автора [21]. Дослідник вірно визначив суть воєнно-політичної доктрини, проголошеної керівництвом УНР в екзилі – збереження боєздатної армії для майбутньої боротьби за визволення України від більшовицьких загарбників, справедливо наголосив на активній фаховій та культурно-освітній діяльності відповідальних за це структур у війську. Проте, аналіз змісту розділу свідчить, що суттєвого просування у висвітленні воєнно-історичної роботи у таборах для інтернованих вояків УНР не сталося. Напрямок цієї роботи, активні її учасники, здобуті результати – все це вже висвітлювалось у працях інших авторів – І. Срібняка, М. Палієнко, М. Сидоренко, В. Андрієнка, Р. Мельника, З. Кисіль. Поява у дисертації деяких нових прізвищ, що брали активну участь у роботі таборових воєнно-наукових об'єднань та товариств, навряд чи дають вагомні підстави для висновку про наукову новизну дослідження. Радше, підрозділ 2.1 дисертації можна кваліфікувати як вдале узагальнення уже озвучених іншими дослідниками матеріалів з даної проблематики.

Вихід із друку через рік після захисту дисертації статті О. Фуртеса «Військова еміграція УНР у боротьбі за державність» [22] по суті нічого нового у вивчення окресленої проблеми не внесло. Використання у статті окремих нових архівних матеріалів, наведення назв деяких нових збірників воєнно-історичних матеріалів, видрукуваних у таборовий період, певною мірою підсилили зміст та висновки щодо воєнно-історичної роботи у таборах для інтернованих українських військовослужбовців, зроблені у дисертації автора. Проте цього, на наш погляд, було замало, щоб претендувати на концептуальну новизну у вивченні досліджуваної проблеми.

У 2016 р. О. Фуртес ще раз звернувся до військово-історичної проблематики періоду Української революції, надрукувавши статтю «Воєнно-історична робота в Армії УНР». Однак її аналіз показав, що вона за змістом щодо військово-історичної роботи в таборовий період Армії УНР є нічим іншим як узагальненим викладом ідей, уже озвучених в дисертації і попередній статті автора. Більш того, автор чомусь в історіографічному огляді назвав лише двох істориків – В. Голубка та О. Колянчука [23, с. 88], хоча на момент підготовки статті зазначену проблематику досліджували і підготували низку праць чимало інших вітчизняних фахівців – І. Срібняк, М. Палієнко, К. Климова, З. Кисіль, Г. Савченко, Л. Лозенко, С. Заремба, автор даної статті (М. С.) та ін. Не зовсім зрозумілим є і висновок автора, який вважає, що «воєнно-історична робота в Армії УНР стала основним змістом діяльності в еміграції» [23, с. 94]. Хоча відомо, що головним завданням еміграції в період інтернування Армії УНР було її збереження від розпорошення, підготовка до повернення в Україну з метою спільної з повсталим народом боротьби за повалення більшовицького режиму та відновлення української державності. А воєнно-історична робота була важливою, але лише однією і складових надзвичайно багатогранної діяльності Державного центру УНР в екзилі з метою досягнення зазначеної мети. Головний сенс воєнно-історичної роботи – піднесення морального духу українських вояків, виховання їх свідомими тієї місії, яку на них поклала окупована ворогом Батьківщина, тобто, втілити у життя заклик С. Петлюри «зробити з нашого вояка фанатика української державності, але свідомого, освіченого ...» [15, с. 334].

Загалом починаючи із другого десятиріччя ХХІ ст., у плані висвітлення воєнно-історичної роботи в таборовий період починають вимальовуватись негативні тенденції. Зокрема, значно зменшується коло дослідників цієї проблеми. Крім того, у поодиноких працях з еміграційної проблематики

міжвоєнного періоду ця тема або зовсім ігнорується [3; 7; 20; 22], або їй приділяється зовсім мало уваги [2; 16; 18], при цьому з точки зору змісту ці публікації просто в різних варіаціях переповідають вже раніше висвітлений матеріал з праць інших дослідників. В цьому плані як приклад можна назвати статтю С. Лук'янченко «Створення та діяльність Українського Воєнно-історичного інституту» (2018 р.). Історії діяльності інституту в таборовий період присвячено лише одну сторінку з чотирнадцяти [9, с. 35–36], але й тут знову ж таки подається, правда з посиланням на попередників-науковців, вже відома інформація – про процес підготовки і затвердження у серпні 1920 р. Статуту «Українського воєнно-історичного товариства», його мету, прізвища його активних учасників і друковані товариством праці. Звичайно, інститут діяв до 1969 р., тому зрозуміле прагнення автора висвітлити його роботу протягом всього періоду функціонування. Але звертає на себе увагу надто мала кількість архівних документів (всього один фонд – 5235 (Фонд Державного Центру УНР) ЦДАВО, відсутність матеріалів закордонних архівів. До того ж, оцінити в повній мірі рівень статті складно як через помилки в її історіографічній частині, так і відверто неохайне оформлення списку використаних джерел та літератури. Так, серед історіографів проблеми названо прізвище письменниці, члена УВАН О. Войценко [9, с. 34] з посиланням на перший том її восьми томної праці «Літопис українського життя в Канаді». Назва тому – «Літопис українського життя в Канаді. Піонерська доба: 1894–1918» свідчить, що він аж ніяк не міг містити будь-яких матеріалів з історії інтернованої Армії УНР. До того ж, ця стаття перебуває в списку джерел під номером 4, а в статті доробок О. Войценко показаний під номерами 5–8, під якими в списку джерел значаться прізвища зовсім інших авторів. Аналогічна ситуація і з посиланнями на праці інших дослідників у історіографічному розділі статті – С. Качор, З. Кисіль, О. Фуртеса. Вони зовсім не співпадають з нумерацією у списку джерел. При цьому складається враження, що автор статей вищеназваних істориків зовсім не вивчав, а просто запозичив їх назви з публікацій інших дослідників, інакше не подавав би їх усіх у тексті статті як осіб чоловічої статі, хоча таким є лише О. Фуртес, а О. Войценко, С. Качор та З. Кисіль є жінками. Сюди ж додамо й відсутність у списку джерел праць під номерами 45, 46, 47, на які є посилання в тексті. Тому виникають питання не лише до дослідниці, а й до редакції «Військово-наукового вісника» щодо друкування статті з такою кількістю помилок.

Серед негативних тенденцій історіографічного процесу 2010–2022 рр. варто назвати і вузькість джерельної основи низки статей, хоча за роки незалежності можливості залучення нових джерел для більш поглибленого дослідження проблеми розширилися завдяки виходу в світ довідників, збірників документів і матеріалів, путівників. Наявність досить ґрунтовної бази для вивчення еміграційного періоду Збройних Сил УНР підтвердила і кандидатська дисертація О. Сорокіної «Писемні джерела з історії збереження української архівної та музейної спадщини в еміграції (1920-і – кін. 1980-х рр.)», захищена у 2017 р., у якій наведено більш як 600 різноманітних джерел з еміграційної проблематики [19].

Значний потенціал вітчизняних і зарубіжних архівів для дослідження різноманітних аспектів еміграційного періоду УНР засвідчила у своїй розвідці: «Архіви української політичної еміграції в Польщі» (2020 р.) М. Палієнко. Залучивши низку нових джерел як з українських, так і з польських архівів, дослідниця, не лише ґрунтовно охарактеризувала організацію зберігання документальних збірок української політичної еміграції в Польщі у міжвоєнну добу, в т.ч. і в таборовий період Армії УНР, а й подала сучасну локалізацію таких збірок в Україні та Польщі [14, с. 173–176]. На жаль, на сьогодні далеко не всі сучасні дослідники повною мірою використовують ще не освоєний джерельний потенціал як вітчизняних, так і закордонних архівних установ для дослідження історії української міжвоєнної еміграції.

Однією з останніх праць, у якій розглядалась досліджувана у статті проблема, стала кандидатська дисертація В. Бідного «Створення та розвиток системи воєнно-історичної роботи у збройних силах України (1991–2020 рр.)», захищена у 2021 р. [1]. Військово-історичній роботі в таборах для інтернованих був присвячений підрозділ 2.1. другого розділу, обсягом у 10 сторінок. Назва підрозділу «Досвід воєнно-історичної роботи на теренах України та його врахування у військовому будівництві». Його аналіз засвідчив, що дослідник послідовно висвітлює процес зародження цієї роботи, створені для цього інституції, назвав причетних до цієї праці політичних, військових діячів, працівників сфери освіти і культури. Але ніяких новацій щодо військово-історичної роботи в таборовий період Армії УНР розділ, на жаль, не містить, що і зрозуміло. Адже у якості джерельної основи автор використав праці з цієї проблематики лише своїх попередників з дослідницького цеху – З. Кисіль,

О. Колянчука, О. Фуртеса, чомусь проігнорувавши при цьому досить потужний доробок з проблеми І. Срібняка та М. Палієнко. Висновки до підрозділу, попри вірні загальні фрази про велике значення воєнно-історичної роботи в таборах для інтернованих вояків Армії УНР для боротьби за українську державність, знову ж таки містять твердження, озвучене у вже згадуваній статті 2016 р. О. Фуртесом: що «воєнно-історична робота в Армії УНР стала основним змістом діяльності в еміграції». При цьому увесь абзац з цим твердженням слово в слово дублює аналогічний абзац із статті О. Фуртеса 2016 року, без будь-якого посилання на неї [див: 1, с. 85; 23, с. 94]. Можливо, це просто недогляд автора, оскільки в протилежному випадку такий факт може кваліфікуватись як академічна недоброчесність.

Отже аналіз наукового доробку сучасних вітчизняних істориків дає підстави зробити висновок про те, що воєнно-історична робота в таборний період Армії УНР викликала у них певний інтерес. Свідченням цього є численні статті, брошури, монографії, декілька захищених кандидатських та докторських дисертацій. Залучення раніше прихованих у радянських спецсховищах архівних матеріалів, джерел із зарубіжних архівів, музеїв, приватних колекцій дозволили піднести висвітлення окресленої у розділі проблеми на більш високий рівень. Були чітко сформульовані причини, які змусили Уряд УНР в екзилі активно займатися воєнно-історичною роботою у таборах для інтернованих, з'ясовані об'єктивні та суб'єктивні чинники, які її гальмували. Охарактеризовані заходи військового керівництва Армії УНР, спрямовані на їх подолання, висвітлені конкретні успіхи у цій роботі, її вплив на піднесення морально-бойового духу інтернованих українських вояків. З історичного забуття повернуто імена багатьох активних учасників цієї діяльності.

Тим не менш, у висвітленні воєнно-історичної роботи у таборах для інтернованої Армії УНР з'явилися і деякі негативні тенденції. Перш за все, різниться ступінь активності у дослідженні даної проблематики. Період з 1993 по 2000 рр. включно характеризується розробкою багатьох аспектів зазначеної проблеми, друкуванням низки статей, виходом у світ монографій, дисертаційних досліджень. У 2001–2022 рр. у розвитку досліджень проблеми настала своєрідна «історіографічна пауза», характерною ознакою якої стала поява праць із збідненою історіографічною базою, слабкою змістовною і аналітичною складовою. Вони, за влучним виразом І. Срібняка, були нічим іншим як «переспівом» ідей і висновків, викладених у працях вітчизняних авторів попереднього періоду.

Між тим, попри певні досягнення вітчизняних істориків у вивченні воєнно-історичної роботи у таборний період Армії УНР, ще не всі її аспекти набули всебічного висвітлення. Майже не досліджена ця робота в румунських таборах. Є потреба у подальшому вивченні участі вояків польських таборів для інтернованих у збиранні історичних документів, речових пам'яток, що свідчили про героїчну боротьбу за незалежність України. Бажано продовжити аналізувати результати діяльності загальнонаціональних архівних центрів української еміграції, які збирали такі пам'ятки. Потрібен подальший пошук ще не віднайдених таборових періодичних видань, які є свідками незламності духу українських інтернованих вояків. Більш поглибленого вивчення потребує діяльність громадських організацій, які допомагали здійснювати воєнно-історичну роботу в таборах для інтернованих. Важливим завданням, на наш погляд, є підготовка повноцінних біограм активних учасників воєнно-історичної роботи у таборах для інтернованих. Лише небагато з них можуть похвалитися історією власного життєписання.

Для успішної реалізації зазначених завдань неможливо обійтись без суттєвого розширення джерельної бази дослідження, в першу чергу, за рахунок освоєння джерел архівів країн осідку інтернованих. Зокрема чимало матеріалів щодо історії української військової еміграції в Польщі міститься в фонд № 22/53 Національному закладі імені Оссолінських у Вроцлаві (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu, ZNiO). Почерпнута з них інформація, зазначають сучасні дослідники І. Срібняк та М. Палієнко, дозволяє уточнити й доповнити вже наявний фактаж, а також дійти до важливих узагальнень з малознаних сюжетів боротьби українського народу за свою волю та незалежність [14, с. 175].

До послуг дослідників також понад 40 фондів ЦДАВО України, що були створені на основі документів з таборових архівів. Багато з них ще не досліджені і є на сьогодні по суті основним вітчизняним джерелом для подальшого дослідження історії перебування вояків Армії УНР у таборах інтернованих на теренах Польщі. Більш докладна інформація про інформаційно-джерельний потенціал зазначених фондів ЦДАВО міститься у статті М. Палієнко [14, с. 173–174]. Практика свідчить, що лише активне освоєння нових джерел, співпраця на цій ниві з науковцями інших країн

створюють міцний ґрунт для суттєвого прирощення знань щодо різноманітних аспектів історії таборового періоду Армії УНР, у т.ч. і такого як воєнно-історична робота серед інтернованих українських вояків.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бідний В.А. Створення та розвиток системи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2021. 197 с.
2. Виздрік В. С., Пехів В. Б. Інтерновані частини армії УНР у таборах на території Польщі. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 29. С. 90–100.
3. Доктрина з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України : ВКП 1-00(86)01.01 / Воєнно-наукове управління Генерального штабу Збройних Сил, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. Київ, 2020. 27 с.
4. Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі. *Київська старовина*. 1997. №1/2. С. 122–137.
5. Зінкевич Р. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939) // *Wiekі Stare i Nowe. Tom specjalny. Ludzie elity pogranicza*. Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego – Katowice, 2012. S. 59–75.
6. Кисіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920–1939). *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 100–112.
7. Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). Львів, 2000. 278 с.
8. Лозенко Л. Празький український архів: історія і сьогодення. *Архіви України*. 1994. № 1–6. С. 18–30.
9. Лук'яненко С. В. Створення та діяльність Українського Воєнно-Історичного Інституту. *Військово-науковий вісник*. 2018. Вип. 29. С. 34–47.
10. Мандрик М. В. Висвітлення еміграційної проблематики міжвоєнної доби в сучасній вітчизняній історіографії. *Культура народів Причорномор'я*. 2005. № 73. С. 187–191.
11. Палієнко М. Г. Українські архівні центри за кордоном: історіографічний аспект проблеми. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 54. Київ, 2001. С. 42–46.
12. Палієнко М. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Обідного в Україні, Польщі та Чехословаччині. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2005. № 2. С. 92–119.
13. Палієнко М.Г. Архівні центри української еміграції в Європі у 1920-х – 1940-х рр. (створення, функціонування, доля документальних колекцій): автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 07.00.06. Київ, 2009. 31 с.
14. Палієнко М. Архіви української політичної еміграції в Польщі. *Facta Simonidis*. 2020. № 1(13). S. 163–178.
15. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 1956. 480 с.
16. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків, 2008. 256 с.
17. Савченко Г., Срібняк І. Заснування Головного військово-історичного музею-архіву Армії УНР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36 статей*. Київ, 1996. С. 188–198.
18. Скорич Л.В. Українська військова еміграція у Польщі (1921–1924 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. Львів, 2013. № 752. С.136–139.
19. Сорокіна О.С. Писемні джерела з історії збереження української архівної та музейної спадщини в еміграції (1920-і - кін. 1980-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Старобільськ, 2018. 19 с.
20. Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). Київ, 1997. 128 с.
21. Фуртес О. О. Військово-історична проблематика у працях української еміграції 1920–1939 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 20.02.22. Львів, 2009. 20 с.
22. Фуртес О. О. Військова еміграція УНР у боротьбі за державність. *Військово-науковий вісник*. 2010. Вип. 13. С. 172–187.
23. Фуртес О. О. Воєнно-історична робота в Армії УНР. *Військово-науковий вісник*. 2016. Вип. 25. С. 87–95.
24. Яковлева Л. Празькі фонди в Києві. Пам'ятки України. 1994. № 3/6. С. 120–122.

References:

1. Bidnyi V.A. Stvorennia ta rozvytok systemy voienno-istorychnoi roboty u Zbroinykh Sylakh Ukrainy : dys. ... kand. ist. nauk : 20.02.22. Kyiv, 2021. 197 s.
2. Vyzdryk V. S., Pekhiv V. B. Internovani chastyny armii UNR u taborakh na terytorii Polshchi. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. 2018. Vyp. 29. S. 90–100.
4. Zarembo S. Ukrainyskyi muzei vyzvolnoi borotby u Prazi. *Kyivska starovyna*. 1997. №1/2. S. 122–137.
5. Zinkevych R. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920–1939). *Wiekі Stare i Nowe. Tom specjalny. Ludzie elity pogranicza*. Katowice, 2012. S. 59–75.
6. Kysil Z. R. Ukrainske voienno-istorychne tovarystvo (1920–1939). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2001. № 2. S. 100–112.
7. Kolianchuk O. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1920 – 1939). Lviv, 2000. 278 s.
8. Lozenko L. Prazkyi ukrainskyi arkhiv: istoriia i sohodennia. *Arkhivy Ukrainy*. 1994. № 1–6. S. 18–30.
9. Lukianchenko S. V. Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho Voienno-Istorychnoho Instytutu. *Viiskovo-naukovyi visnyk*. 2018. Vyp. 29. S. 34–47.
10. Mandryk M. V. Vysvitlennia emihratsiinoi problematyky mizhvoiennoi doby v suchasni vitchyzniani istoriohrafii. *Kultura narodiv Prychornomoria*. 2005. № 73. S. 187–191.

11. Paliienko M. H. Ukrainski arkhivni tsentry za kordonom: istoriohrafichniy aspekt problemy. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia. Vyp. 54. Kyiv, 2001. S. 42–46.
12. Paliienko M. Pamiatkookhoronna diialnist Mykhaila Obidnoho v Ukraini, Polshchi ta Chekhoslovachchyni. Pamiatky Ukrainy: istoriia ta kultura. 2005. № 2. S. 92–119.
13. Paliienko M.H. Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii v Yevropi u 1920-kh – 1940-kh rr. (stvorenna, funktsionuvanna, dolia dokumentalnykh kolektsii): avtoref. dys. ... dokt. ist. nauk: spets. 07.00.06. Kyiv, 2009. 31 s.
14. Paliienko M. Arkhivy ukrainskoi politychnoi emihratsii v Polshchi. Facta Simonidis. 2020. № 1(13). S. 163–178.
16. Portnov A. V. Nauka u vyhnanni: Naukova i osvithnia diialnist ukrainskoi emihratsii v mizhvoienii Polshchi (1919–1939). Kharkiv, 2008. 256 s.
17. Savchenko H., Sribniak I. Zasnuvannia Holovnoho viiskovo-istorychnoho muzeiu-arkhivu Armii UNR. Istoriiia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: Zb. ctatei. Kyiv, 1996. S. 188–198.
18. Skorych L.V. Ukrainska viiskova emihratsiia u Polshchi (1921–1924 rr.). Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha». Derzhava ta armiiia. Lviv, 2013. № 752. S.136–139.
19. Sorokina O.S. Pysemni dzherela z istorii zberezhennta ukrainskoi arkhivnoi ta muzeinoi spadshchyny v emihratsii (1920-i - kin. 1980-kh rr.) : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : 07.00.06. Starobilsk, 2018. 19 s.
20. Sribniak I. Obezzbroiena, ale neskorena: Internovana Armiiia UNR u taborakh Polshchi y Rumunii (1921–1924 rr.). Kyiv, 1997. 128 s.
21. Furtes O. O. Viiskovo-istorychna problematyka u pratsiakh ukrainskoi emihratsii 1920–1939 rr.: avtoref. Dys ... kand. ist. nauk: spets. 20.02.22. Lviv, 2009. 20 s.
22. Furtes O. O. Viiskova emihratsiia UNR u borotbi za derzhavnist. Viiskovo-naukovyi visnyk, 2010. Vyp. 13. S. 172–187.
23. Furtes O. O. Voienno-istorychna robota v Armii UNR. Viiskovo-naukovyi visnyk, 2016. Vyp. 25. S. 87–95.
24. Yakovlieva L. Prazki fondy v Kyievi. Pamiatky Ukrainy. 1994. № 3/6. S. 120–122.

Отримано: 02.02.2023.

Прорецензовано: 07.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: svitlana.hodzhal@oa.edu.ua,

natalia.matviichuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-104-113

Годжал С., Матвійчук Н. Усноісторичні свідчення та спомини як джерело до вивчення російсько-української війни: методологічні та правові засади. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 104–113.

УДК: 930.2:94(477)

Світлана Годжал, Наталія Матвійчук

УСНОІСТОРИЧНІ СВДЧЕННЯ ТА СПОМИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ

У статті здійснено спробу узагальнити набутий досвід в усноісторичних дослідженнях та інтерв'ю, що застосовуються до респондентів певних категорій, визначити місце усноісторичних свідчень та спогадів як джерел до вивчення російсько-української війни, окреслити певні юридичні аспекти щодо оформлення результатів інтерв'ювання.

Ключові слова: усна історія, російсько-українська війна, респондент, інтерв'юер, транскрибування.

Svitlana Hodzhal, Natalia Matviichuk

ORAL HISTORICAL TESTIMONY AND MEMORIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: METHODOLOGICAL AND LEGAL BASIS

The paper attempts to summarize the experience gained in oral history research and interviews, which are applied to certain categories of respondents, to determine the place of oral history testimonies and memories as sources for the study of the Russian-Ukrainian war, and to outline certain legal aspects regarding the processing of interview results.

Oral history methodology is much more developed abroad than in Ukraine. Acquisitions in the field of oral history must be actively used when acquiring practical skills in this direction. When interviewing, it is necessary to take into account such factors as the physical, emotional and mental state of the respondent. The main task of the oral history researcher is not only to get the least subjective source of information about certain event, but also not to harm the interviewee.

Each category of respondents (divided according to different criteria) has its own peculiarities in interviewing. The narrative and survey technique depends on each category individually, which affects the method of evidence gathering.

When interviewing, one should use all possible means and methods for qualitative creation of a narrative, as well as its subsequent transcription and preservation. If the interview is recorded using audio and not video, it does not mean that it is worse. Each type of technical equipment has its advantages and disadvantages, and the quality of the source that will be stored or used in scientific work depends to a large extent on the technical equipment and skills of the scientist.

The correct legal registration of oral history evidence will help to use them in the future with the greatest benefit for science and social and political life. Oral history researchers in the process of collecting memories must strictly adhere to the legal norms of the current legislation, as well as to moral and ethical principles.

Moreover, one should not forget that the respondent is not a historical source; he or she is a living person with his or her own experiences, fears and emotions. Only in this case the creation of oral history sources will result positively.

Keywords: oral history, Russian-Ukrainian war, respondent, interviewer, transcription.

Вторгнення Російської Федерації до України стало актом зухвалої агресії та порушення норм міжнародного права. Такі дії країни-сусідки спричинили трагічні наслідки: загибель українських громадян, руйнування цивільної інфраструктури, тимчасову окупацію українських міст і сіл та ін. Кількість жертв та потерпілих у цьому протистоянні зростає з кожним днем, а у зв'язку із

деокупацією населених пунктів стає відомо про нові факти військових злочинів проти людяності та гідності українців.

Крім військової інтервенції ведеться не менша битва в інформаційному просторі. «Найголовнішим у гібридній війні є інформаційні атаки із залученням ЗМІ для проведення інформаційної роботи на нашій території. Тому сьогодні російські ЗМІ діють не як вільна преса, а як військовий підрозділ, який має на меті за допомогою геббельсівської пропаганди переконати світ про неучасть Росії у протистоянні», – сказав А. Парубій [17]. Важливо, що люди, які перебували під російською окупацією також були під впливом російської пропаганди, на що особливо необхідно звертати увагу при інтерв'юванні. Г. Почепцов вважає, що інформаційна війна це така ж стратегічна наступальна операція як і військова. Після завершення якої починається наступна фаза – наступальна стратегічна операція силами спецслужб. Науковець дотримується думки, що потрібна інформація створює потрібну реальність [16, с. 95].

Недарма на тимчасово окупованих територіях першими справами окупантів було не лише змінити владу на місцях, а й вимкнути український мобільний зв'язок та радіо й телебачення. Важливо було відрізати людей від українського інформаційного простору, замінити його російським контентом. Часто спогади опитаних про окупацію та дії загарбників мають відтінок сумніву щодо дій української влади, що нав'язано російською пропагандистською машиною. Відтак, актуальність збору свідчень учасників російсько-української війни є першочерговим завданням дослідників.

Станом на травень 2022 року 5 мільйонів громадян України, тікаючи від війни, покинули країну, а понад 7 мільйонів є внутрішньо переміщеними особами [29]. Як наслідок, дослідники з усної історії, етнографи, культурні антропологи та інші вчені розпочали збирання свідчень. Важливо зібрати й опрацювати свідчення усіх можливих представників різних соціальних груп українців, адже спомини про одну і ту ж саму подію можуть кардинально відрізнятись, оскільки, за своєю природою є суб'єктивними. Водночас необхідно співставляти цю інформацію з хронікою воєнних дій.

Різні установи, як закордонні так і українські, починаючи із перших днів війни, почали роботу із підготовки фахівців по збору цих свідчень. Такими формами були зустрічі зі студентами різних спеціальностей у ЗВО, тренінги та різні семінари. Серед міжнародних проектів зацікавлення становить Літній інститут з досліджень на основі інтерв'ю та усної історії «Свідчення війни в Україні», який організований Альбертським університетом, Українською асоціацією усної історії та іншими організаціями. В умовах війни в Україні організатори літнього інституту пропонують академічну платформу для уважного й зосередженого обговорення потреб і викликів польових досліджень і проведення інтерв'ю в контексті поточної війни в Україні [29].

Подальший розвиток сфери усної історії є важливим, оскільки дослідники усної історії документують минуле, зберігаючи уявлення, яких немає у друкованих видах джерел. Кваліфікований фахівець повинен залишатися неупередженим, слухати та бути в курсі фону. І все ж інтерв'юери також повинні служити каталізатором, ставлячи такі питання, які уточнюють неоднозначні висловлювання та створюють переходи для читача. Кінцевою метою є не інтерпретування, а фіксація фактичних доказів і, у підсумку, створення первинних документів, за якими історики можуть реконструювати минуле.

Важливим елементом збирання свідчень є проведення інтерв'ю. Необхідно толерантно та обережно проводити опитування, адже спогади часто можуть принести шкоду психічному здоров'ю людини. Методологічні та теоретичні основи усної історії як науки знайшли своє відображення у публікаціях українських дослідників А. Кілар, Т. Титаренко, В. Сіропол, Г. Грінченко, О. Кісь.

Українські дослідники ще у ХІХ ст. використовували метод інтерв'ю у зборі етнографічної інформації. Період організаційного становлення усної історії як науки розглядає О. Кісь у своїй публікації про міжнародну наукову конференцію «Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти» [10]. Теоретичні засади усної історії та її становлення розглянуто у більш обширній праці О. Кісь «Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади» [11].

Методологічні основи проведення інтерв'ю детально прописані у праці Г. Грінченко [2]. Окремі поради до збору свідчень, які основані на інтерв'ю з учасниками російсько-української війни, подає у своїй публікації А. Кілар [9]. Особливості збору свідчень у працівників медично-санітарної служби описує В. Сіропол [19].

Закордонні дослідники мають набагато більше здобутків в теорії, практиці, методологічному апараті. Ця закономірність викликана тим, що вони мали більше свободи у розробці та реалізації методологічного апарату, більшому фінансуванні, тощо. Серед закордонних дослідників варто виділити М. Росс (вважають «матір'ю» усної історії в середньоатлантичному регіоні, вона викладала в Університеті Меріленду в 1970-х і 1980-х роках.) [25], Л. Абрамс, М. Фріша, Ш. Глюк, Д. Патай, Дж. Нойеншвандера, Р. Перкса, П. Томпсона. Їхні праці спрямовані на покращення методологічної бази та розширення інструментарію усної історії як науки і часто мають на меті ознайомити молодих науковців із надбаннями усної історії у різних її проявах.

Метою цієї публікації є узагальнити набутий досвід в усноісторичних дослідженнях та інтерв'ю, що застосовуються до респондентів певних категорій, визначити місце усноісторичних свідчень та спогадів як джерел до вивчення російсько-української війни, окреслити певні юридичні аспекти щодо оформлення результатів інтерв'ювання.

Для реалізації мети необхідно виокремити такі завдання:

- узагальнити інформацію щодо організаційної та інформаційної роботи у сфері збирання, транскрибування, збереження свідчень й споминів російсько-української війни;
- виокремити основні механізми та методи, які можна використати при зборі свідчень, спираючись на досвід українських та закордонних дослідників, що не зашкодять психоемоційному здоров'ю як респондентів, так і інтерв'юєрів;
- прояснити окремі юридичні аспекти щодо збору свідчень серед різних категорій населення;
- визначити яким чином можна використовувати методи військової антропології, соціології, психології та сучасних інформаційних технологій для найповнішого збору свідчень без нанесення шкоди психоемоційному здоров'ю респондента.

Є такі моменти в історії, коли лише свідчення очевидців певних подій виступають єдиними джерелами, тому важливо зібрати спомини, адже з часом інформація забувається. Варто пам'ятати про суб'єктивність цих даних та факторів, які на неї впливають. Як вважає О. Кісь, унікальність дослідження у ділянці усної історії полягає в тому, що вчений не лише може інтерпретувати певні джерела, а й залучений до процесу їх створення. Дослідниця вважає, що від самого початку усноісторичні дослідження надавали виняткового значення запису та вивченню біографій, однак на сьогодні сутність біографічного підходу в межах усної історії докорінно змінилася [11]. Нині у фокусі наукового аналізу біографія простої людини у якій віддзеркалюється історія повсякдення, соціальні та культурні реалії, політичні й реальні цінності, норми, конвенції [11].

Як вже згадувалось, методологічні основи проведення інтерв'ю прописані у праці Г. Грінченко [2], саме ними рекомендовано користуватись при зборі інформації [7]. В роботі чітко прописані дії інтерв'юєра щодо обрання респондента, підготовки питань інтерв'ю, супровідної документації та транскрибування записаної інформації. Однак, праця видана 2007 р., тому деякі її положення потребують осучаснення відповідно до сьогоденних реалій. Дещо чіткіше та ширше укладено методичні рекомендації щодо збирання свідчень російсько-української війни співробітниками Інституту національної пам'яті. Так, історикня, завідувачка сектору обліку та збереження усних джерел Українського інституту національної пам'яті, координаторка проєкту «Майдан: усна історія» Т. Ковтунович провела лекцію для здобувачів вищої освіти Національного університету «Острозька академія», де ознайомила присутніх із механізмом збору свідчень, супроводжуваними документами, вказала на особливості інтерв'ювання таких респондентів [7]. У цих рекомендаціях враховані технічні можливості при інтерв'юванні, зокрема і можливість запису свідчень у синхронному режимі онлайн.

На сьогодні існує чимало ініціатив від громадських організацій, академічних спільнот, наукових інституцій, закордонних партнерів України та індивідуальних проєктів щодо збору та збереження свідчень та спогадів очевидців російсько-української війни. Одним із них є проєкт «Documenting Ukraine», який проводиться під патронатом Центру міської історії (Львів) та відеоархіву Fortunoff (свідчення щодо Голокосту) Єльського університету. За результатами цього проєкту передбачається створення комплексного архіву матеріалів, зібраних та опрацьованих дослідниками. Виконавці цього проєкту мають можливість отримати фінансову допомогу для більш обширної реалізації цієї роботи [24].

Проблемні питання щодо методики інтерв'ювання різних категорій респондентів привертає увагу не лише українських, а й закордонних дослідників і часто стають предметом обговорення на різних

конференціях, літніх школах [29], онлайн-семінарах, тощо. Ще до початку повномасштабного вторгнення представники Української асоціації усної історії (УАУІ) намагалися залучити та провести навчання для якнайбільшої аудиторії щодо створення та опрацювання усноісторичних джерел [1].

Інтерв'ювання свідків військових дій, біженців, учасників та внутрішньо переміщених осіб відрізняється від звичайного запису споминів. О. Кісь виділяє такі основні проблемні моменти у роботі зі свідченнями як усноісторичними джерелами (на прикладі інтерв'ювання учасників АТО):

– драматичні події на Майдані та досвід АТО змушують звернути особливу увагу на психологічні аспекти роботи усних істориків, яким доводиться мати справу з людьми, що переживають гостру психологічну травму, перебувають в умовах збройного протистояння, зазнали особистих втрат, стали жертвами насильства тощо;

– у сучасних контекстах перед дослідниками постають нові етичні виклики, зумовлені загостренням політичних конфліктів в українському суспільстві, соціально-економічної кризи і зубожіння, тощо. Дослідникам доводиться виробляти додаткові прийоми і заходи, які допомагають «не нашкодити» ані респондентам, ані досліджуванім спільнотам, ані власне самому дослідникові. Збереження психічного здоров'я дослідників та зменшення ризиків «професійного вигорання» стають актуальними темами порядку денного;

– на перший план також виходять (раніше недооцінені) юридично-правові аспекти практики усної історії: у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про захист персональних даних» підвищуються вимоги до належного документального супроводу проєктів, дотримання відповідних норм зберігання і особистих свідчень, пошуку ефективних механізмів їх архівування, удосконалення і використання [10].

Юридичне оформлення супровідної документації до інтерв'ю підпадає під такі законодавчі акти як ЗУ «Про захист персональних даних», ЗУ «Про інформацію», ЗУ «Про державну таємницю», ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України», Конвенція ООН «Про захист прав дітей», тощо.

Відповідно до ЗУ «Про інформацію», не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження [5]. Перед початком інтерв'ювання необхідно отримати згоду респондента на обробку персональних даних.

Відповідно до ЗУ «Про захист персональних даних» згода суб'єкта персональних даних – це добровільне волевиявлення фізичної особи (за умови її поінформованості) щодо надання дозволу на обробку її персональних даних відповідно до сформульованої мети їх обробки, висловлене у письмовій формі або у формі, що дає змогу зробити висновок про надання згоди [4]. Персональні дані обробляються у формі, що допускає ідентифікацію фізичної особи, якої вони стосуються, не довше, ніж це необхідно для законних цілей, у яких вони збиралися або надалі оброблялися. Подальша обробка персональних даних в історичних, статистичних чи наукових цілях може здійснюватися за умови забезпечення їх належного захисту [4]. Бланк згоди на оброблення персональних даних необхідно заповнити перед записом інтерв'ю. Без згоди неможливо опрацювати, використовувати як джерело або здійснювати будь-які інші дії щодо свідчень, які отримуються. Відомості про особу можуть бути будь-якими за формою. Очевидно, що найбільш часто використовується, чи зустрічається, алфавітно-цифровий формат: таблиці, тексти, повідомлення і т. д., тобто те, що зручно обробляти в такому вигляді засобами автоматизованої обробки [13]. Прикметно, що забороняється обробка персональних даних про расове або етнічне походження, політичні, релігійні і світоглядні переконання, членство в політичних партіях та професійних спілках, засудження до кримінального покарання, а також даних, що стосуються здоров'я, статевого життя, біометричних або генетичних даних [4].

Під час проведення опитування та подальшого його транскрибування обов'язково мають бути дотримані всі норми законодавства. Адже, під час інтерв'ю респондент може випадково надати інформацію, яка становить державну таємницю. Публікація такої інформації може тягнути за собою не лише кримінальну відповідальність, а й зашкодити життю та здоров'ю інших людей. З інформацією, яка підлягає під категорію державної таємниці можна ознайомитись у ЗУ «Про державну таємницю» [3]. Так, в інтерв'ю заступниці міністра оборони України Г. Маляр закликала журналістів

не вказувати у своїх сюжетах і текстах назв медичних закладів та населених пунктів, де вони знаходяться [21]. Це пояснено тим, що ворог може обрати ці місця для нанесення ракетних або авіаційних ударів, що призведе до значної кількості жертв і руйнувань. Інформація у мирний час та під час воєнного стану може мати різну цінність, на що потрібно зважати.

Ще одним документом, який стосується зібрання свідчень російсько-української війни є ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». Цей Закон визначає правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки [6]. Війна сучасності, як вказано вище, це не лише військові наступальні чи оборонні операції наземного, підводного чи військова з різними типами й видами озброєння, це ще й війна у кіберпросторі. Як зазначив у своєму інтерв'ю голова Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації Ю. Щиголь «Існує два основних «інструменти» російських військових хакерів – це фішингові розсилання та розсилання шкідливого програмного забезпечення» [8]. Кібератаки можуть призвести до досить неочікуваних наслідків. Зокрема, інформація, яка зібрана дослідником, може бути використана у злочинних цілях, її можуть знищити або фальсифікувати. Тому забезпечення надійного зберігання свідчень є одним із основних завдань дослідника або установи, яка його патрує. Так, інформацію можна зберігати у хмарному сховищі, а сервер має знаходитись у безпечному місці (можливо, навіть за кордоном).

Особливості щодо проведення опитувань певних категорій теж є під прицілом дослідників з усної історії. Наприклад, існують певні норми щодо інтерв'ювання неповнолітніх, які стали свідком/жертвою злочину або військових подій. Якщо діти стають учасниками/свідками негативних подій, то, перш за все вони переживають напруження, тривогу, страх, почуття вини та сорому і, як правило, не розуміють його мету, не знають спеціальних термінів, їх лякає незнайома ситуація та люди.

Діти – це особливі свідки подій, адже через свій розвиток, когнітивні навички, залежність від тих, хто їх виховує, і пережиті ситуації потребують особливого ставлення. Дуже важливим стає планування і підготовка до бесіди з дитиною для того, щоб отримати достовірні відомості, необхідні для формування свідчень та недопущення повторного травмування дитини [12].

Одним з документів, в якому найбільш докладно визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція, 2007 р., CETS № 201), яка була ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 р. і набула чинності з 1 грудня 2012 р. Стаття 35 Конвенції безпосередньо стосується опитування дітей [14].

Конвенція передбачає опитування неповнолітніх компетентними органами для встановлення наявності злочину, однак деякі її постанови можна застосовувати при інтерв'юванні неповнолітнього з метою створення історичного джерела. Однак, якщо є нагальна потреба у такому опитуванні, то необхідно дотримуватись деяких рекомендацій. З етичної точки зору, не варто проводити опитування неповнолітніх взагалі, адже повторне пережиття деяких моментів може негативно вплинути на психічне здоров'я дитини, накласти відбиток на все життя або звести нанівець роботу психолога чи психотерапевта.

Окремою категорією для збору свідчень військових дій є військовослужбовці – представники ЗСУ, тероборони, інші військових підрозділів. Свідчення цієї категорії людей має свої особливості. Часто ці свідчення не можна публікувати або використовувати у наукових дослідженнях, адже вони являють собою державну таємницю. Водночас, окремо отримана інформація не відображає повної картини військового конфлікту.

Програма опитування військовослужбовців, яка розроблена працівниками Інституту національної пам'яті досить розлога, включає фактично всі питання, відповівши на які респондент зможе окреслити повну картину подій, у яких він брав участь. Однак, необхідно зважати на суб'єктивні обставини, що вплинули на розповідь респондента. Серед них у військовій антропології виділяють такі:

- по-перше, залежить у якому підрозділі військових формувань респондент або респондентка брали участь й сконцентрувати питання на цій ділянці військової історії;
- по-друге, необхідно зважати на релігійну приналежність або атеїзм, формування цінностей та традицій й звичаї як самого респондента, так і його оточення;

– по-третє, варто у кожного окремого опитуваного дізнатись про «образи війни» (що було символом їхнього військового формування, що він означає; можливо, відслідкувати певні військові забобони як елемент повсякденності) [18];

– по-четверте, необхідно враховувати емоційний стан респондента або респондентки (чоловіки помічають менше дрібниць, їхнє інтерв'ю може мати менше емоційне забарвлення, ніж жінок);

– по-п'яте, необхідно дізнатись у респондента про реабілітаційні заходи після звільнення із служби, соціальні гарантії, чи підтримує зв'язок із побратимами;

– по-шосте, по можливості, отримати від респондента фото та відео, що підтверджують його свідчення (можливо, наявні відео у Telegram, Instagram, різні меми за участі опитаного або створені ним, тощо). Така інформація допоможе візуалізувати події, наблизити науковця або читача до подій, що відбулися.

Не зважаючи на всі складені програми опитувань, не варто забувати що респондент це не історичне джерело, а жива людина із усім спектром емоцій, потребує відпочинку та психологічного розвантаження, адже спогади про війну надзвичайно важкі. Т. Титаренко вказує на те, що тривала воєнна травматизація може приводити як до негативних, так і до позитивних наслідків. Травматизація в негативному аспекті виявляється як суттєве зниження рівня психологічного здоров'я особистості, втраті нею почуття суб'єктивного благополуччя, а в позитивному аспекті – як підвищення життєстійкості, появи нових життєвих перспектив, активізації власного життєтворення [20].

Дискутується серед дослідників усної історії і питання, наскільки інтерв'юєр є терапевтом для респондента, чи допомагає інтерв'ю відновити душевну рівновагу опитаного. У роботі «Listening On The Edge: Oral History In The Aftermath Of Crisis» співредатор М. Кейв стверджує, що усні історики «ніколи не повинні вважати себе цілителями», і все ж тема усної історії як зцілення простежується по всій роботі.

Психолог і психоаналітик Г. Буланже стверджує, що лікарі, які практикують кризову усну історію, «не прагнуть бути терапевтами, але їх цікавить, чи є щось терапевтичне для їхніх інформаторів у процесі оповідання» [23]. Т. Кеннеллі та С. Е. Флемінг-Кук розмірковують про свій проєкт, який документує свідчення людей, які пережили стрілянину у Технологічному університеті Вірджинії: «Чи є усне інтерв'ю з історії кроком на шляху до зцілення? Можливо, завдяки розповіді вони стають цілителями для колективу, а також діячами історії?» [23]. Е. Кампісі у своїй роботі з тими, хто пережив кубинську міграційну кризу 1994 р., приходять до висновку, що усна історія може «надати можливості для зцілення тих, хто пережив травму, чий історії приносять користь широкому суспільству. Усна історія як методологія добре підходить для допомоги в індивідуальному та соціальному зціленні, оскільки процес розповіді є природним засобом для створення нових значень та ідентичностей» [23]. Не професійні поради можуть лише нашкодити психоемоційному здоров'ю респондента, а тому необхідно врахувати всі фактори для проведення такого інтерв'ю. Г. Буланже, який працював над тим, щоб допомогти об'єднати поля усної історії та психології, вважає, що якщо респондент хоче говорити, то процес розповіді може бути корисним для підтвердження переживань травми респондента.

Усні історики досліджували потенційне збігання психічного здоров'я та усної історії. Е. Маккарті виступає за використання «втручання в усну історію», коли воно може бути корисним для людей, які страждають на рак, а Л. Тейлор проводить семінари для магістерської програми «Усна історія» Колумбійського університету, присвячену практичним усним історикам на тему терапевтичного використання розповіді. За найідеальніших обставин побудова наративу під час інтерв'ю може допомогти оповідачеві в процесі зцілення, навіть якщо воно не є терапією [23]. Хоча між двома сферами усної історії та психічного здоров'я може існувати потенційне збігання, існують також суттєві відмінності. Усна історія є загальнодоступною (за винятком випадків, коли існують обмеження, хоча ми всі знаємо, що вони доступні), тоді як терапія є приватною та захищеною. Терапевти мають вчений ступінь у своїй галузі навчання (психіатрія, психологія, соціальна робота). Вони пройшли сувору наукову та практичну підготовку як в академічних, так і в клінічних умовах, а їхня сфера є глобальною та регламентованою, з керівними органами, які визначають, хто може, а хто не може практикувати. З іншого боку, усні історики не зобов'язані мати вчений ступінь, отримувати ліцензію, брати участь у дослідницькому чи практичному компоненті. Немає клінік усної історії для навчання терапевтиці. Для того, щоб стати дослідником в галузі усної історії, не потрібний спеціальний диплом чи отримання ліцензії. В Україні немає жодного наглядового органу, який контролює

роботу дослідника усної історії за неетичність чи аморальність. Усні історики не обов'язково мають проходити підготовку з історії, антропології, соціології, фольклору чи іншої галузі або дисципліни, брати участь в онлайн-вебінарах, конференціях, тощо. Діяльність у цій сфері можуть здійснювати зацікавлені особи, без особливої підготовки, хоча певна необізнаність може вплинути на кінцевий продукт. Усні історики мають багато цілей, але головною є створення та поширення первинних джерел заради спільної публічної історії. [23].

Особливістю проведення інтерв'ю вирізняється і у таких осіб, як представники дипломатичних установ та діячів контррозвідки. Е. Б. Аарон, викладач Інституту регіональних досліджень LIAS при Лейденському університеті (Нідерланди), у своїй публікації доводить, що для більш об'єктивного висвітлення деяких подій чи ситуацій (які перебувають під грифом «Секретно») можна використувати метод усної історії. При дослідженні певної події варто провести опитування якнайширшої аудиторії, при чому багато інформації можна отримати від представників дипломатичної сфери та контррозвідки [22]. Він вказує, що більшість істориків, зокрема і у сфері міжнародних відносин, все ще покладаються на архівні дослідження, підходячи до усної історії з великою підозрою і вважаючи її невідповідною для своєї роботи. Однак такий підхід є невиправданим. Водночас складність проведення такого інтерв'ю з цими респондентами полягає у тому, що якщо вони не підібрали правильно висловлювання, то це може вплинути на поточні глобальні міжнародні справи.

Дж. Крамер, директор Центру усної історії Т. Гаррі Вільямса (штат Луїзіана, США) [23], розглядає можливість реалізації проєктів усної історії під час кризових ситуацій. Першою тезою її дослідження є – «Не нашкод!»». Тобто, при співбесіді та інтерв'ювання необхідно враховувати не лише психоемоційний стан респондента, а й фізичне здоров'я. Особливо актуальним розроблення методів усної історії такого характеру набуло під час тривалої кризи, як-от COVID-19. Дж. Крамер вказує на те, що питання про те, чи взагалі брати інтерв'ю у людей під час події, що розгортається, є дискусійним, особливо коли ці інтерв'ю відбуватимуться з людьми, які зазнали значних змін і, можливо, травми. Одне з головних занепокоєнь щодо інтерв'ю з людиною, яка пережила або все ще переживає травматичні події, зосереджується на обставинах як оповідачів, так і інтерв'юєрів. Наприклад, враховуючи потенційну фізичну, фінансову та психологічну вразливість опитуваних людей, які постраждали від COVID-19, Товариство усної історії радить практикам оцінювати терміновість інтерв'ю, а також стан інтерв'юєрів і оповідачів [23]. На перший погляд є сенс звернутися до усної історії для збирання нової інформації. Хоча більшість усних істориків стикаються з травмами під час будь-якої життєвої розповіді, природа польової роботи змінюється, коли проєкт усної історії проводиться під час поточної катастрофи – активної кризи – особливо довгострокова, сповільнена медична, економічна та політична криза, як-от COVID-19 [23] чи російсько-українська війна.

Однак Дж. Крамер вважає, що перевагу необхідно надавати очному інтерв'юванню. Багато експертів більше не вважають, що розмови достатньо, і далі виступають за додавання невербальних практик, щоб активувати ділянки мозку, які беруть участь у з'єднанні розуму з тілом. Цей елемент втілення було б особливо важливо пам'ятати під час усних розповідей, орієнтованих на кризу. Спогади про травму часто пов'язані з фізичними травмами та психологічними переживаннями. Досвідчені інтерв'юєри звертають увагу не тільки на власні фізичні відчуття, але й на мову тіла та переживання оповідачів. Це може бути складно під час віддаленого інтерв'ю, коли люди покладаються на з'єднання за допомогою відеоконференцій або телефонних дзвінків, а не віч-на-віч. Записувати історії оповідачів, поки криза все ще є центром їхнього досвіду, є ризиком подальшої травми [23].

А. Томпсон, професор історії в Університеті Монаша і колишній президент Міжнародної асоціації усної історії, також досить докладно розглядає проблему травмування під час проведення інтерв'ю. У публікації «Перегляд спогадів Анзака: травми, пам'ять та усна історія» він дослідив ідеї про травму, інтерсуб'єктивність та спокій пам'яті, які стали важливими теоретичними інструментами для усних істориків [28].

Водночас Дж. Ерін вказує, що в останні роки усна історія була відзначена практиками за її гуманізуючий потенціал та здатність демократизувати історію, обговорюючи розповіді людей і громад, яких зазвичай немає в архівах, з політичною та інтелектуальною елітою, яка зазвичай пише історію. Коли йдеться про наративи простих людей, які живуть в умовах соціальної та політичної стабільності, цінність усної історії безсумнівна.

Останніми роками усні історики все більше розширюють свій погляд, щоб розглянути розповіді про екстремальні людські переживання, такі як розповіді про виживання та втечі у відповідь

на масові звірства, що є особливо актуальним для інтерв'ю щодо російсько-української війни. Ця зміна в академічних і практичних інтересах викликає запитання: чи існують межі для усних історичних методів і теорії? І якщо так, які це межі? Публікація Дж. Ерін починає розв'язувати ці питання, спираючись на чотирнадцять місяців польової роботи в Руанді та Боснії і Герцеговині, під час яких науковиця провела численні інтерв'ю приблизно з сотнею тих, хто вижив, колишніх комбатантів і виконавців геноциду та пов'язаних з ним масових звірств. Дослідниця стверджує, що існують обмеження для застосування усної історії, особливо під час роботи в умовах сильно політизованих дослідницьких умов [26].

Щодо використання сучасних інформаційних технологій як одного із додаткових інструментів для більш об'єктивного дослідження, це питання теж постійно розглядається дослідниками усної історії. Надбаннями у цій сфері є дослідження Асоціації усної історії (<https://www.oralhistory.org/>). Цілий розділ публікацій присвячено розвитку усної історії в цифрову епоху. Перш за все, варто визначитись із технічним забезпеченням, яке може використовувати при створенні джерел як інтерв'ю. Незалежно від того чи це буде відеозапис чи аудіозапис, він має бути створений із подальшою можливістю щодо його транскрибування, збереження та використання у наукових дослідженнях. Докладні інструкції щодо використання цифрових технологій в усній історії прописані у замітках Д. Бойда, Т. Рівза, Б. Рейкеда, Л. Шоупс та ін. [15].

Серед останніх напрацювань у цій сфері для прикладу можна виокремити дослідників з Центру публічної історії та цифрових гуманітарних наук. Вони аналізували гібридний підхід, який передбачав індексацію інтерв'ю в документах Google, а потім створення складних архівних об'єктів в Omeka, які б пов'язували аудіо, проіндексований тематично, з архівним звуком [15].

Методологія усної історії значно більше розроблена за кордоном, ніж в Україні. Надбання у сфері усної історії необхідно активно використовувати при набутті практичних навичок у цьому напрямі. При інтерв'юванні необхідно враховувати такі фактори як фізичне, емоційне та психічне становище респондента. Основною роботою дослідника усної історії є не лише отримати якнайменш суб'єктивне джерело інформації про ту чи іншу подію, а й не нашкодити опитуваному.

Кожна категорія респондентів (можна поділити за різними критеріями) має свої особливості у проведенні інтерв'ювання. Розповідь та техніка опитування залежить від кожної категорії індивідуально, що позначається на методиці збору свідчень.

При інтерв'юванні варто використовувати всі можливі засоби та методи для якісного створення нарративу, його подальшого транскрибування та збереження. Якщо інтерв'ю записується за допомогою аудіо, а не відео, то це не означає, що воно гірше. Кожний тип технічного оснащення має свої переваги та недоліки, а якість джерела, яке буде зберігатись або використовуватись у науковій роботі, у більшій мірі залежить від технічного забезпечення та навичок науковця.

Правильне юридичне оформлення усноісторичних свідчень допоможе використати їх у подальшому із найбільшою користю для науки та суспільно-політичного життя. Дослідники усної історії у процесі збору споминів мають неухильно дотримуватись як юридичних норм чинного законодавства, так і морально-етичних принципів. Водночас не потрібно забувати, що респондент – це не історичне джерело, це жива людина зі своїми переживаннями, страхами та емоціями. І лише тоді створення усноісторичних джерел буде мати позитивний результат.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вебінар: «Усна історія в навчальному процесі: як створювати та працювати з усноісторичними свідченнями». URL: <https://clio.lnu.edu.ua/news/bebinar-usna-istoriia-v-navchalnomu-protsesi-iak-stvoriuvaty-ta-pratsiuvaty-z-usnoistorichnomu-svidchenniamy> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
2. Грінченко Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Харків, 2007. 28 с.
3. ЗУ «Про державну інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
4. ЗУ «Про захист персональних даних». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
5. ЗУ «Про інформацію». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
6. ЗУ «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
7. Історичний фронт: про збереження свідчень війни розповіла Тетяна Ковтунович. URL: <https://www.oa.edu.ua/ua/info/news/2022/06-04-01> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).

8. Кібервійна: російські хакери використовують проти України два основні «інструменти». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3478085-kibervijna-rosijski-hakeri-vikoristovuut-proti-ukraini-dva-osnovni-instrumenti.html> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
9. Кілар А. Методика усної історії: теорія та практика (на прикладі інтерв'ю з учасниками російсько-української війни). *Усна історія в Україні: досвід, перспективи. Джерельна база усної історії*. URL: <http://surl.li/cgjch> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
10. Кісь О. Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу. URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
11. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. Ч. 11. С. 7 – 21.
12. Когут Я., Хомин О., Жидецький Ю., Пряхіна Н., Кіржецький Ю., Січковська І. Формування ювенальної компетентності поліцейських : навчально-методичний посібник. / за заг. ред. Я. Когута. Львів, 2020. С. 81.
13. Козак В. Захист персональних даних та правила приватності при дослідженнях в Інтернет. URL: <http://uam.in.ua/upload/medialibrary/de7/de7199d7eeaf41d8582cbff76d2f4368.pdf> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
14. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ, 2015. С. 4.
15. Нариси УІА. URL: <https://www.oralhistory.org/ohda-essays/> (Дата звернення: 27.06.2022 р.).
16. Почепцов Г. Смисли і війни. Україна і Росія в інформаційній та смислових війнах. Київ, 2016. С. 95.
17. Российские СМИ являются одним из ключевых элементов гибридной войны против Украины – Парубий. URL: <https://www.unian.net/politics/920622-rossiyskie-smi-yavlyayutsya-odnim-iz-klyuchevyih-elementov-gibridnoy-voynyi-protiv-ukrainyi-parubiy.html> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
18. Сенявская Е.С. Военная антропология: опыт становления и развития новой научной отрасли. *Вестник Мининского университета : Социальные и гуманитарные науки*. 2016. № 1–2. С. 1–14.
19. Сіропол В. Усні свідчення та спогади як джерело до вивчення діяльності санітарно-медичної служби радянської армії в роки Великої вітчизняної війни. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/8.pdf (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
20. Титаренко Т. М. Особистість перед викликами війни: психологічні наслідки травматизації. *Проблеми політичної психології : зб. наук. праць*. Київ, 2017. Вип. 5 (19). С. 3 – 10.
21. У Міністерстві оборони пояснили, як журналістам писати про лікарні, щоб не нашкодити. URL: <https://detector.media/infospace/article/200267/2022-06-18-u-ministerstvi-oborony-po-yasnyly-yak-zhurnalistam-pysaty-pro-likarni-shchob-ne-nashkodyty/> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
22. Aharon E. Doing Oral History with the Israeli Elite and the Question of Methodology in International Relations Research. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.
23. Cramer J. «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.
24. Documenting Ukraine. URL: <https://www.iwm.at/program/documenting-ukraine> (Дата звернення: 22.06.2022 р.).
25. How to Do Oral History. URL: <https://siarchives.si.edu/history/how-do-oral-history> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).
26. Jessee E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. *The Oral History Review*. 2011. Vol. 38, Is. 2.
27. Tebeau M. Case Study: «Visualizing Oral History». URL: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/visualizing-oral-history/> (Дата звернення: 27.06.2022 р.).
28. Thomson A. Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History. *The Oral History Review*. 2015. Vol. 42, Is. 1.
29. Witnessing the War in Ukraine: Oral History and Interview-Based Research Summer Institute. URL: <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/conferences/2022/oral-history-research-summer-institute.html> (Дата звернення: 21.06.2022 р.).

References:

1. Hrinchenko, H. *Usna istoriia: Metodychni rekomendatsii z orhanizatsii doslidzhennia: Dlia studentiv i aspirantiv*. Kharkiv, 2007. 28 s.
2. Kilar A. *Metodyka usnoi istorii: teoriia ta praktyka (na prykladi interv'iu z uchasnykamy rosiisko-ukrainskoi viiny)*. *Usna istoriia v Ukraini: dosvid, perspektyvy. Dzherelna baza usnoi istorii*. URL: <http://surl.li/cgjch> (Дата zvernennia: 21.06.2022 r.).
3. Kis O. *Usna istoriia v suchasniy Ukraini: zdobutki i vyklyky chasu*. URL: <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu> (Дата zvernennia: 22.06.2022 r.).
4. Kis O. *Usna istoriia: stanovlennia, problematyka, metodolohichni zasady*. *Ukraina moderna*. Ch. 11. P. 7 – 21.
5. Kohut Ya., Khomyn O., Zhydetskyi Yu., Priakhina N., Kirzhetskyi Yu., Sichkovska I. *Formuvannia yuvenalnoi kompetentnosti politseiskyykh : navchalno-metodychnyi posibnyk*. / za zah. red. Ya. Kohuta. Lviv, 2020. P. 81.
6. Kozak V. *Zakhyst personalnykh danykh ta pravyla pryvatnosti pry doslidzhenniakh v Internet*. URL: <http://uam.in.ua/upload/medialibrary/de7/de7199d7eeaf41d8582cbff76d2f4368.pdf> (Дата zvernennia: 22.06.2022 r.).
7. Pocheptsov H. *Smysly i viiny. Ukraina i Rosiia v informatsiini ta smyslovykh viinakh*. Kyiv, 2016. S. 95.
8. Senyavskaia E.S. *Voennaia antropohyia: opyt stanovleniia y razvytiia novoi nauchnoi otrasly*. *Vestnyk Mynynskoho unyversyteta : Sotsyalnye y humanytarnye nauky*. 2016. № 1–2. S. 1-14.
9. Siropol V. *Usni svidchennia ta spohady yak dzherelo do vyychennia diialnosti sanitarno-medychnoi sluzhby*

radianskoi armii v roky Velykoi vitchyznianoï viiny. URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2010_13/8.pdf (Data zvernennia: 21.06.2022 r.).

10. Tytarenko T. M. Osobystist pered vyklykamy viiny: psykhologichni naslidky travmatyzatsii. Problemy politychnoi psykhologii : zb. nauk. prats. Kyiv, 2017. Vyp. 5 (19). P. 3 – 10.

30. Aharon E. Doing Oral History with the Israeli Elite and the Question of Methodology in International Relations Research. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.

31. Cramer J. «First, Do No Harm»: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. *The Oral History Review*. *The Oral History Review*. 2020. Vol. 47, Is. 1.

11. Jesse E. The Limits of Oral History: Ethics and Methodology Amid Highly Politicized Research Settings. 2011. *The Oral History Review*. Vol. 38, Is. 2.

12. Tebeau M. Case Study: «Visualizing Oral History». URL: <http://ohda.matrix.msu.edu/2012/06/visualizing-oral-history/> (Data zvernennia: 27.06.2022 r.).

13. Thomson A. Anzac Memories Revisited: Trauma, Memory and Oral History. *The Oral History Review*. 2015. Vol. 42, Is. 1.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Отримано: 02.02.2023.

Прорецензовано: 13.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: antonina.skydanova@unifr.ch

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-115-122

Скиданова А. Українці в системі комплектування збройних сил Російської імперії напередодні Першої світової війни: військово-політичний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 115–122.

УДК: 355.48(477+470)"1875/1914"

Антоніна Скиданова

УКРАЇНЦІ В СИСТЕМІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Увага автора зосереджена на тому, як зміни у військово-політичній сфері пізньої Російській імперії вплинули на обсяг, характер і значення служби українців у імперській армії. Доведено, що вплив на комплектування збройних сил колоніальних практик управління та тенденції перетворення уявленої «імперської російської нації» на стрижень державотворення сприяли утвердженню призову наддніпрянських українців як стратегічно важливого чинника військового будівництва і політичного існування держави Романових.

Ключові слова: військова повинність, комплектування збройних сил, імперська російська нація, Наддніпрянищина.

Antonina Skydanova

UKRAINIANS IN THE SYSTEM OF MANNING THE ARMED FORCES OF THE RUSSIAN EMPIRE BEFORE THE FIRST WORLD WAR: MILITARY AND POLITICAL ASPECT

The author is focused on how changes in the military and political sphere of the late Russian empire have affected the number, character and significance of the military service of Ukrainians in the Imperial Army.

The manning of the Armed Forces of the Russian Empire from the reform of 1874 to the First World War was balancing between the two poles: the creation of conditions for rapid deployment of the army and the consideration of the Empire's state-building priorities. Eventually, the second pole turned out to be dominant and became the main for the manning of troops. The Empire Army turned into an instrument and at the same time a mirror of domestic policy. The place of a nation in the structure of the Armed Forces was a projection of its status in the Empire and showed probable prospects for its future.

In the last decades of the XIX century the practice of restrictions and exclusion from the military service was finally established to those nations who the Empire wanted to colonize or keep under the rule. Keeping under the rule was guaranteed by placing on the territories of their residence not the multinational contingent of troops (Grand Duchy of Finland, former Kingdom of Poland, Caucasus, the nations of Siberia, etc.). These troops, as everywhere in the Empire, were 75 percent consisted of so-called «Russian Nation». The «Russian Nation» as an intellectual and ideological construction included Ukrainians, Russians and Belarusians. The idea of the «three-part Russian Nation» centrality as the «Russian Imperial Nation» became predominant for the rule of Alexander III and Nicholas II. This meant that Ukrainians completely became hostages of the Empire in the military and political sense. At the beginning of XX century Ukraine was intensively used as a conscription pool district. In 1907, 22,5% of new recruits were Ukrainians.

It should be noted that the qualification of Ukrainians as part of the «Russian Nation» and military practices with them have provided potential opportunities for the deployment of processes that were in total opposition to the strategic ideas of the Russian Empire. Significant part of Ukrainians in military units, reduced terms of military service, and involvement compatriots in teaching of new recruits gave a good chance to keep local identity among soldiers. Even at the beginning of the 20th century, the Russian Imperial army still had poor chances to become a «school of the nation» according to the German model, first of all because of the undeveloped system of school education – the basis for the education of the citizens. In the army soldiers were memorizing titles, drill and combat commands, responsibilities in Russian, seared the oath of loyalty to the Emperor. This was not enough for radical changes in their identity. With the change of circumstances in 1917, many Ukrainian soldiers

of the Imperial Army had already wanted to create separate Ukrainian military units and quickly joined the Ukrainian revolutionary movement, becoming actors of the collapse of the Russian Empire.

Keywords: *military obligation, manning of military forces, «Russian Imperial Nation», Naddniprianschina (Dnieper Ukraine).*

Стаття є спробою зрозуміти значення українців для військово-політичної системи Російської імперії напередодні Першої світової війни. Розкриваючи тему, ми сподіваємося дати комплексне обґрунтування для подальших кількісних оцінок щодо участі українців у збройних силах імперії, поглибити розуміння історичних передумов пізніших процесів українізації в імперській армії та розширити теоретичну базу для рефлексій щодо місця та ролі імперської доби у військовій історії України.

Участь українців у збройних силах Російської імперії напередодні 1914 р. вивчена частково. Проблеми політичного впливу на військову повинність тих чи інших народів імперії були окреслені Л. Гриневич [3]; загальний аналіз ролі українців у кадровому забезпеченні армії Російської імперії здійснював А. Лозинський [12, 13, 14]; добру документальну базу для розуміння характеру історико-генетичних зв'язків між довоєнним мілітарним досвідом, набутим за часів імперії, та подальшою участю у визвольних змаганнях створюють дослідження офіцерського складу армії УНР Я. Тинченка [22, 23]. Проблематика взаємозв'язків між імперською російською армією і національним питанням є головною у доробку кількох російських істориків [8, 9, 10, 17]. На жаль, ці дослідження жодним чином не деконструють імперської формули «триєдиного російського народу» та не включають українців до предметного поля аналізу. Добрі методологічні підходи для вивчення військової історії Росії з урахуванням соціальних, культурно-антропологічних і національних контекстів, які можуть бути застосовані для студіювання українського кейсу, пропонують західні дослідники [26, 27, 28, 29, 30].

У статті питання участі українців у комплектуванні збройних сил інтегровано до контекстів військового будівництва й державотворчих процесів у імперії Романових, що розгорталися протягом останньої чверті XIX ст. й до 1914 р. Тісно переплітаючись, вони витворювали важливу матрицю, крізь призму якої наші уявлення щодо ролі українців у імперії стають більш системним і послідовним.

Завдання, котрі вирішуються у статті, полягають у тому, щоб: простежити причини, суть і ступінь впливу внутрішньополітичних чинників на включення/виключення до комплектування збройних сил імперії тих чи інших народів/територій, окреслити у зв'язку з цим роль призову до лав імперської армії українців, з'ясувати орієнтовну чисельність та особливості їхнього розподілу між частинами військ у межах держави.

З 1874 р. в Російській імперії набрала чинності система загального військового обов'язку для чоловіків. Перехід від рекрутського набору до нової моделі комплектування збройних сил був частиною військових реформ, які мали на меті створення сучасної масової армії. Але, як виявилось, на впровадження цієї моделі значно вплинули практики управління багатостічним суспільством, територіями з особливим політичним статусом або соціальним устроєм. З огляду на це загальна військова повинність у Російській імперії виглядала фрагментованою, а комплектування збройних сил далеким від уніфікованих правил [15].

Вихідною точкою Маніфесту про запровадження загальної військової повинності та Уставу про військову повинність від 1 січня 1874 р. була ідея перетворення «справи захисту вітчизни» на «загальнонародну справу» шляхом поширення військового обов'язку на всі стани [15, с. 1-2; 24, с. 4]. Цей підхід, підкріплений зміною системи відбування військової служби, запуском механізму для чисельного збільшення збройних сил Російської імперії. Найбільш очевидним зразком для таких трансформацій була Німеччина, чия система відбування військового обов'язку, на думку перших осіб Росії, забезпечила блискучі результати у війні з Францією [5, с. 259-260]. Не менш важливо, що поширення загального військового обов'язку на всі стани спиралося на ідеологічну державницьку складову, де «захист престолу та вітчизни є священним обов'язком кожного Російського підданого» [15, с. 1-2]. Риторика Маніфесту 1874 р., очевидно, відображала спроби творення спільноти підданих-співгромадян, одним із ферментів якої мав стати той самий «священний обов'язок кожного». Пошуки ідеї спільності, заснованої не лише на лояльності до династії, тривали в Російській імперії вже не перше десятиліття, адже у розширених кордонах і з новими викликами національних емансипаційних рухів імперія Романових мусила продукувати ідеологічні конструкти для подальшого

існування. Проте особливості впровадження Маніфесту 1874 р. та подальші зміни у системі комплектування збройних сил Російської імперії, на нашу думку, підважували проголошені гасла.

З усуненням станових привілеїв стосовно військової служби у 1874 р., система призову натовість зазнала впливу виключень і пільг, серед яких були як типові для законодавства усіх держав (пільги за освітою, сімейним та господарчо-майновим становищем), так і специфічні, породжені характером російського імперського управління. Так, від військової повинності звільнялося *все населення* Туркестанського краю, віддалених округів Сибіру, *іногородці* Астраханської губернії, Тургайської, Уральської, Акмолінської, Семипалатинської, Семиреченської та Закаспійської областей, усіх губерній та областей Сибіру, самоїди Мезинського та Печорського повітів Архангельської губернії [21, с. 41]. З 80-х років XIX ст. і до Першої світової війни було кілька спроб поширення військової повинності на ці народи. У залученні *іногородців Сибіру* до служби вбачили спосіб пришвидшення їхньої русифікації та організації військової служби як «об'єднаної в політичному сенсі та цивілізаторської основи» [4, с. 8; 10, с. 143]. Ці спроби не призвели до позитивного результату. Але дискусії, що точилися довкола них, сприяли кристалізації уявлень про колонізований простір. У військовому дискурсі напередодні Першої світової війни віддалені місцевості звільнялися від військового обов'язку «з метою посилення їхньої колонізації російським елементом», а «віддалені народності» через те, що «були ще не достатньо асимільовані, або за своєю некультурністю взагалі не були придатними для залучення їх у військо» [21, с. 146].

Доволі осібно на цьому тлі виглядала політика залучення до армії імперії народів *Туркестанського краю* та *Кавказу*. У цьому випадку йшлося не стільки про ступінь асиміляції, скільки про «недостатню благонадійність» [7, с. 46], яка, вочевидь, витікала зі специфіки регіонів (етнічна та релігійна мозаїка, історичні особливості взаємин між корінними народами, своєрідна суспільна організація, прикордонний статус і обставини завоювання цих територій). У комплексі перелічені чинники були причиною занепокоєнь щодо перспектив утримання цих земель під владою імперії, лояльності корінних народів, породжували численні особливості у військовій політиці на цих землях, зокрема довгий час стримували імперську владу від поширення на місцевих мешканців загальної військової повинності. Так, мусульманське населення Північного Кавказу та Закавказзя було залучене до відбуття військової повинності на загальних підставах лише у 1887 р. Але практично одразу ж – у 1889 р. – постачання новобранців від цієї групи підданих було замінено на виплату спеціального грошового збору [21, с. 195]. Для залучення до військової служби народів Кавказу та Закаспійської області напередодні Першої світової війни російська військова машина практикувала принцип іррегулярності (служба за плату в Дагестанській та Кубанській міліції, Туркменському та Дагестанському кінних полках) [21, с.195]. Водночас із кінця 80-х років XIX ст. загальна військова повинність стабільно поширювалася на християн Кавказу (переважно охоплювала вірмен і грузинів) [8, с.119].

Спеціальним випадком реалізації військового законодавства у Російській імперії було Велике князівство Фінляндське. Питання про спосіб відбування фінами військової служби протягом XIX ст. ставало все більш політичним, зрештою перетворившись на точку напруги у відносинах між імперією й автономією на початку XX ст. З 1809 до 1867 р. для мешканців князівства зберігалася усталена тут зі шведських часів система індельти, або ж поселених військ, яка була доповнена можливістю сплати грошового податку замість відбування військової служби [20, с.145; 11, с.101]. З кінця 50-х років XIX ст. російська влада почала стрімке скорочення фінських військ, скасувавши їх у 1867 р. На той момент у фінських поселених батальйонах нараховувалося лише 700 чоловіків [11, с. 101]. Паралельно з поселеними військами у Великому князівстві Фінляндському існували запроваджені імперською владою ще з 1820-х років Фінські стрілецькі батальйони [20, с. 145-146]. Їхня чисельність коливалася, але значною не була. Існує припущення, що Фінські стрілецькі батальйони виконували радше символічну роль, демонструючи присутність фінів у військовій машині імперії [11, с.103]. На території Великого князівства Фінляндського повсякчас розміщувалися гарнізони російської армії, до яких фінів не набирали. Принципові зміни могли статися в ході військової реформи 1874 р. Проте поширення загальної військової повинності на князівство було відкладене до розробки спеціального закону для Фінляндії. Процес затягнувся до 1881 р., коли набув чинності схвалений сеймом князівства військовий статут. Військова повинність для фінів ставала особистою, але здійснювалася в окремих від військ імперії батальйонах із власною системою управління, забезпечення та судочинства, передбачала коротші терміни служби та, найголовніше, – застосування Фінських військ дозволялося лише в межах автономії [20, с. 147; 11, с. 105]. Чисельність 9 стрілецьких батальйонів та Фінського

драгунського полку складала близько 7 тис. осіб у мирний та близько 12 тис. – у військовий час [8, с. 112]. В останнє десятиліття XIX ст. й на початку XX ст. Фінські війська стали одним із каменів спотикання у протистоянні між централізаторською політикою та боротьбою Фінляндії проти спроб обмежити її статус, котра помітно переростала на рух за емансипацію країни [20, с.147]. У цьому протистоянні, на думку багатьох російських можновладців, Фінські війська становили потенційну загрозу. Найближчою аналогією для них правив польський сценарій, коли армія Царства Польського стала головною силою визвольного повстання 1830–1831 рр. [8, с.112]. На тлі революційних подій 1905 р. російська влада остаточно ліквідувала Фінські війська. Однак, якщо після придушення польського повстання замість ліквідованої армії Царства Польського його мешканців змусили проходити військову службу на загальних підставах у імперській армії, то для фінів військову службу було змінено на сплату військового податку [21, с.194]. Отже, напередодні Першої світової війни фіни не брали участі в імперській армії.

Таким чином, низка народів у Російській імперії не несла особистої військової повинності й *не залучалася до комплектування регулярної армії*. Військове будівництво, незважаючи на проголошений реформою 1874 р. принцип загальності та пов'язані з ним ідеологічні сенси, мало виразний колоніальний підтекст і *навряд чи могло бути фундаментом для творення громадянської єдності в імперії Романових*.

У такому разі постає питання – то яким було ядро збройних сил Російської імперії? Комплектування її постійних військ здійснювалося за рахунок різних національних груп. Але частка залучення того чи іншого етносу/нації помітно відрізнялася (Таблиця 1).

Таблиця 1.

Етнічна приналежність новобранців, залучених до військової служби у Російській імперії 1907 року [2, с. 248]

Етнічна група	Чисельність новобранців	
	абсолютна	частка у %
Росіян	202 044	45,9
Українців	99 014	22,5
Білорусів	30 663	7
Поляків	29 787	6,8
Болгар	1 079	0,2
Чехів	99	0
Литовців та жмудь	4 421	1
Латишів	4 544	1
Фінських племен	12 512	2,8
Німців	5 732	1,3
Молдаван	4 324	1
Вірмен	4 279	1
Грузинів	5 114	1,2
Греків	579	0,1
Татар	8 285	1,9
Башкирів	6 227	1,4
Циган	156	0
Караїмів	25	0
Євреїв	17 828	4
Не перелічених (чуваші, бесермяне, мешчеряки, тептярі, осетини, дунгани, киргизи та ін.)	3 830	0,9

Пропорції, помітні на прикладі відсоткової частки новобранців різних етнічних груп у 1907 р., були відносно сталими. З високою долею ймовірності їх можна спроектувати як мінімум на постійну сухопутну армію та звільнених у запас, оскільки при комплектуванні військових частин закон зобов'язував триматися певних співвідношень. Близько 75% складу нижніх чинів у військових частинах (відповідно, новобранців, які їх щорічно поповнювали), мали складати представники «триєдиного російського народу», до якого імперська влада зараховувала власне росіян, але також українців і білорусів. Інші народи, зобов'язані особистою військовою повинністю, мусили розподілятися в такий спосіб, аби не перевищувати у кожній військовій частині близько 25 % [21, с.231].

У публічній військовій статистиці зрідка можна знайти відображення частки українців, адже відповідно до панівної ідеї «триєдиного російського народу» їх розчиняли у загальній категорії. Тому підрахувати чисельність українців у збройних силах Російської імперії достеменно не можливо. Але навіть умовні калькуляції, які спираються на пропорції, показують, що вони становили питомо значну кількість військового контингенту регулярних військ включно з запасом. Приміром, штатна чисельність регулярних військ імперії у мирний час на 1912 р. складала близько 1 млн. 200 тис. нижніх чинів; до запасу відбувало близько 450 тис. чоловіків на рік [21, с.181]. Якщо частка українців залишалася в межах 20%, то у регулярній армії у мирний час перебувало близько чверті мільйона українців, а запас щороку поповнювало близько ста тисяч. Під час загальної мобілізації їхня чисельність у лавах збройних сил Російської імперії відповідно зростала у рази.

Масштаб залучення українців до військ був однією з похідних державотворчих процесів, які розгорталися у Російській імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. В історичній перспективі саме це, на нашу думку, значно вплинуло на перманентно велику чисельність українців у збройних силах імперії, яка згодом – парадоксально і неочікувано для можновладців – створила фізичну можливість для початку творення національної армії.

Внаслідок польського повстання 1863-1864 років у російському державотворенні панівною стала згадувана ідея «триєдиного російського народу» [19, с.116]. Проте, як видається, до певного часу вона не спричиняла помітного впливу на військову політику. Пропозиція щодо норм комплектування військових частин за пропорцією 75/25 відсотків з'явилася на початку 70-х років XIX ст. під час обговорення переходу до загальної військової повинності. Згідно із задумом, частини військ мали поповнюватися на 75% уродженцями внутрішніх губерній (під якими розумівся той самий «російський народ») і лише на 25% мешканцями прикордонних місцевостей [5, с.270]. На той час така норма, очевидно, була орієнтована перш за все на західне прикордоння імперії, адже саме європейський театр був пріоритетним і стратегічним (Привіслянський край – колишнє Царство Польське, західні і південно-західні губернії відповідно до військової доктрини повсякчас концентрували найбільше військових підрозділів держави). З військово-політичної точки зору, зважаючи на поточний стан польського питання, такі норми комплектування цілком ймовірно були способом уникнути високої концентрації у тамтешніх військових частинах поляків. Разом із тим давалися взнаки уявлення російських військових теоретиків про фактори монолітності армії. Убачаючи в мультиетнічності й мультиконфесійності її слабе місце, вони наполегливо доводили велику користь від переважання серед населення та у війську «панівного племені, російського, та панівної релігії, православної» [6, с. 209; 7, с. 28, 32].

Із 80-х років XIX ст. уявлюваний «триєдиний російський народ» став наріжним ідеологічним фактором державотворення. Суттєве чисельне переважання його представників у збройних силах імперії набуло ширшого значення, стаючи інструментом внутрішньої політики. Так, у 80-90-х роках воно пов'язувалося з метою «об'єднання усіх народностей, які замешкують Росію, – їхнього обрусіння» [6, с.198; 7, с.30]. Але зрештою за цим домінуванням все ж стояв державний націоналізм, який наприкінці XIX ст. відверто проступав у військовому дискурсі. Як було занотовано у підручнику з воєнної статистики для Миколаївської Академії Генерального Штабу, «росіяни і православні стають на відповідну їм в Росії висоту», в той час як населення найважливіших окраїн «не може користуватися такою ж довірою, як області, заселені виключно росіянами», допоки воно не злилося з «головною національністю держави» [6, с.198-199]. Зважаючи на значення західних губерній як потенційного театру розгортання бойових дій при фактичній недовірі до багатьох мешканців цих територій як таких, які не належали до уявлюваного «російського народу», регулярне комплектування та мобілізаційний призов наддніпрянських українців був *стратегічною ділянкою у військовій машині імперії*.

Прив'язані у якості однієї з гілок до імперської нації, яка розглядалася за часів пізньої імперії як чи не єдина благонадійна для комплектування збройних сил, українці у *військово-політичному сенсі ставали заручниками імперії*. Несподіваний вихід із цієї ситуації, на нашу думку, створила логіка європейських мілітарних практик, акцептувати яку реформуючи свою армію намагалася Російська імперія. Важливу роль відіграло прагнення Росії взяти на озброєння територіальний принцип комплектування, котрий передбачав, що кожна з частин військ отримує новобранців по можливості з одного й того самого визначеного району або округу. Уважалося, вона має питомі переваги для формування згуртованих колективів, оптимізації транспортної логістики під час призову, сприяє

якнайшвидшому якісному розгортанню мобілізації. В умовах російської дійсності, коли від особистої військової повинності повністю або частково звільнялося населення значних територій, існувала процентна норма поповнення військових частин євреями і загальне правило 75/25 відсотків, описане вище, територіальна система комплектування могла бути дуже умовною і специфічною за функціональним призначенням. Вона не діяла так, як у взорованій Німеччині, Австро-Угорщині чи Франції з точки зору загальної логістики за виключенням одного випадку [21, с. 179-180, 230-231]. Так, територіальності в Російській імперії дотримувалися стосовно призначення новобранців у частини, розміщені в так званих «російських губерніях», до котрих військова влада априорі зараховувала губернії Наддніпрянщини. Існуюча напередодні Першої світової війни практика полягала у тому, що у війська на таких територіях призначали до 30% новобранців із місцевих уродженців, до 45% – з інших місцевостей (віддаленістю до 1 тис. кілометрів) за умови, що вони належать до «російського народу». До 25% становили новобранці з інших етнічних груп [21, с.180, 231]. Тобто, для багатьох українських місцевостей залишався шанс розмішувати на своїй території частини військ, які склалися як мінімум на 30%, як максимум більш ніж на половину з українців. Останнє було доволі вірогідним, оскільки новобранці так званих Малоросійських, Західноруських і Новоросійських губерній, до числа яких належали заселені переважно українцями губернії (Чернігівська, Полтавська, Харківська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Таврійська), у більшості випадків розподілялися суто в їхніх же межах [25, с. 273-274]. Підтвердження висловленого припущення про значну концентрацію українців у військових частинах Наддніпрянщини можна віднайти у спогадах [1, с.85-86; 18, с.23]. Але разом із тим воно потребує додаткових архівних студій. Застосування територіальної системи комплектування без широкої практики розподілу українців до віддалених регіонів у поєднанні зі скороченими після 1912 р. термінами служби, системою наставництва новобранців земляками давали непогані шанси для збереження серед нижчих військових чинів локальної ідентичності. Застосування у збройних силах Російської імперії виключно російської мови та виховання відданості цареві навряд чи могло перетворити армію на «школу нації» без відповідної розгалуженої системи шкільництва, якої в Російській імперії не було. Заучування титулів, військових звань, стройових команд і військових обов'язків як базова вимога до солдатів, навряд чи могли докорінно змінити їхню свідомість чи мовні переваги на довшу перспективу.

Отже, практики військового будівництва, поєднані зі специфічним утіленням у системі комплектування збройних сил Російської імперії ідеологічної складової призвели до ненавмисного з точки зору імперських можновладців результату – вираженої української національної специфіки багатьох військових частин, розміщених у Наддніпрянщині. Ці війська мали досить підстав для розпаду на національні частини, якщо б у відповідній колективній дії з'явилися мотивації, лідери та зникли зобов'язуючі фактори як-то постать імператора, лояльність якому залишалася стрижнем концепту імперії як вітчизни та фактором, що легітимізував існуючий порядок речей, зокрема в армії. Втілення такої перспективи стало можливим навесні 1917 р. Спроможність такого розвитку подій зрештою була доведена інтенсивними та масштабними процесами українізації у військах, створених колишньою імперією.

Узагальнюючи викладені у статті міркування, варто констатувати, що комплектування збройних сил Російської імперії від реформи 1874 р. до Першої світової війни балансувало між двома полюсами: створенням умов для швидкого розгортання чисельної армії на потрібній території та врахуванням державотворчих пріоритетів імперії. Зрештою, другий полюс виявився домінуючим і базовим для комплектування військ, армія імперії остаточно перетворилася на інструмент та водночас дзеркало її внутрішньої політики. Місце того чи іншого народу в структурі збройних сил таким чином було проекцією його статусу в імперії та вірогідних перспектив на майбутнє. Після нетривалого періоду дискусій та обмежених спроб інтегрування в армії всіх народів імперії шляхом упровадження загальної військової повинності, які поміж тим мали чіткий асиміляційний вектор, в останніх десятиліттях XIX ст. все ж ствердилася практика обмежень і виключень щодо участі у війську тих народів, які належало колонізувати чи утримати у складі імперії переважно шляхом розміщення на їхніх землях далеко не мультинаціонального контингенту військ (Велике князівство Фінляндське, колишнє Царство Польське, Кавказ, народи Сибіру тощо). Впровадження до комплектування військ пропорції із вираженою «російською» домінантою стало свідченням спроби формування імперію довкола уявленого ядра «російської імперської нації». Включення українців до цього ядра робило їх заручниками імперії та прирікало Наддніпрянщину на інтенсивне використання у якості

призовного/мобілізаційного району (до того ж стратегічного через близькість до ймовірного західного театру бойових дій). Чи могла ця ситуація в історичній перспективі стати джерелом чи почасти основою для процесів, цілком протилежних, ніж того очікувала імперія? Як не парадоксально, але, на нашу думку, так. За умови збереження логістики, коли українських новобранців перерозподіляли переважно в межах наддніпрянських губерній, все ще слабких перспектив перетворення російської імперської армії на «школу нації» німецького зразка, питомо значна українська складова в багатьох місцевих військових частинах за певних обставин могла бути конвертована на не на захист інтересів цілісності імперії, а на її дезінтеграцію за національним принципом. Ґрунтовнішому розумінню цього й інших порушених у статті питань сприятимуть подальші архівні студії, впровадження антропологічного фокусу, спрямованого на виявлення й оцінку механізмів збереження/втрати/набуття традиційних/нових ідентичностей під час служби в імперській армії, дослідження імперської армії як соціального ліфту для українців.

Список використаних джерел та літератури:

1. Авраменко Н. Спомини запорожця. Київ, 2007. 456 с.
2. Антонович А. Русский народ и главнейшие народности России перед воинскою повинностью. *Военный сборник*. 1909. № 11. С. 247–274.
3. Гриневиц Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.). *Історія українського війська (1917–1995)*. Львів, 1996. С. 10–34.
4. Дамешек Л.М. Мобилизация сибирских инородцев на тыловые работы в годы Первой мировой войны. *Известия Иркутского государственного университета*. Серия: История. 2014. Т.7. С. 79–87.
5. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. Москва, 1952. 368 с.
6. Записки военной статистики России: курс старшего класса Николаевской академии Генерального штаба. Т.1. Санкт-Петербург, 1894. VII, 450, 135 с.
7. Золотарев А.М. Материалы по военной статистике России. Население России, как источник комплектования ее армии (на основании данных за первое десятилетие отбывания воинской повинности). Санкт-Петербург, 1889. 85 с.
8. Лапин В. Армия империи – империя в армии: организация и комплектование вооруженных сил России в XVI – начале ХХ вв. *Ab Imperio*, 2001. №4. С. 109–140.
9. Лапин В.В. Армия России как имперский интеграционный механизм. *Петербургский исторический журнал*. 2019. №1. С. 302–313.
10. Лапин В.В. Национальный вопрос и проблема «надёжности» в армии России (XIX – начало ХХ века). *Власть, общество и реформы в России в XIX – начале ХХ в.: исследования, историография, источники*. Санкт-Петербург, 2009. С.127–144.
11. Лапин В.В. Финляндия в военной системе Российской империи. *Петербургский исторический журнал*. 2014. №1. С. 98–120.
12. Лозинський А. Українці у складі військових формувань збройних сил Російської імперії (1900–1917 рр.). Львів, 2017. 71 с.
13. Лозинський А.Ф. Українці в системі кадрового забезпечення військовоморського флоту збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 72–81.
14. Лозинський А.Ф. Українці в системі кадрового забезпечення сухопутних військ збройних сил Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Військово-науковий вісник*. 2017. № 27. С. 46–70.
15. Манифест о введении всеобщей воинской повинности. *Полное собрание законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1876. Т.49. С. 1–2.
16. Меннинг Б.У. Пуля и штык. Армия Российской империи 1861–1914. Москва, 2016. 423 с.
17. Национальный вопрос и этнические воинские формирования русской армии в годы Первой мировой войны: кол. моногр. Пермь, 2017. 374 с.
18. Пилишенко В. Чорноморці в українській революції. *Альманах Українського Народного Союзу на 1977 р.* 1977. С. 22–28.
19. Плохий С. Загублене царство. Історія «Русского мира» з 1470 року до сьогодні. Харків, 2020. 308 с.
20. Подпрятков Н. Государственный механизм привлечения жителей Великого княжества Финляндского к службе в русской армии в XIX – начале ХХ вв. *Власть*. 2011. №7. С. 145–148.
21. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1913. VI, 263 с.
22. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Українського Народної Республіки (1917–1921). Кн. 1. Київ, 2007. 535 с.
23. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. 2. Київ, 2011. 424 с.
24. Устав о воинской повинности. *Полное собрание законов Российской Империи*. Санкт-Петербург, 1876. Т. 49. С. 4–29.
25. Цикельн Д. Неспособные к службе новобранцы (Статистический очерк). *Военный сборник*. 1884. № 4. С. 267–298.
26. Fuller W. C. *The Imperial Army. The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. Vol. 2. P. 530–553.

27. Ohren D.M. *All the Tsar's Men: Minorities and Military Conscription in Imperial Russia, 1874–1905*. ProQuest Dissertations Publishing, 2006. Print.

28. Rieber A. *Nationalizing Imperial Armies: A Comparative and Transnational Study of Three Empires. Nationalizing Empires*. Budapest, 2015. P. 593–627.

29. Sanborn J. *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*. DeCalb, 2003. 278 p.

30. Von Hagen M. *The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. London, 1998. P. 34–57.

References:

1. Avramenko N. *Spomyny zaporozhtsia*. Kyiv, 2007. 456 s.
2. Antonovich A. Russkiy narod i glavneyshie narodnosti Rossii pered voinskoyu povinnost'yu. *Voennyi sbornik*. 1909. № 11. S. 247–274.
3. Hrynevych L. *Viiskove budivnytstvo v Radianskii Ukraini (1917 – pochatok 30-kh rokiv KhKh st.)*. Istoriiia ukrainskoho viiska (1917 – 1995). Lviv. 1996. S. 10–34.
4. Dameshek L.M. *Mobilizatsiya sibirskikh inorodtsev na tylovye raboty v gody Pervoy mirovoy voyny*. *Izvestiya Irkutskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriya*. 2014. T.7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mobilizatsiya-sibirskikh-inorodtsev-na-tylovye-raboty-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny> (data zvernennya: 31.01.2023).
5. Zayonchkovskiy P.A. *Voennye reformy 1860-1870 godov v Rossii*. Moskva, 1952. 368 s.
6. *Zapiski voennoy statistiki Rossii: kurs starshego klassa Nikolaevskoy akademii General'nogo shtaba*. T.1. Sankt-Peterburg, 1894. VII, 450, 135 s.
7. Zolotarev A.M. *Materialy po voennoy statistike Rossii. Naselenie Rossii, kak istochnik komplektovaniya ee armii (na osnovanii dannykh za pervoe desyatiletie otyvaniya voinskoy povinnosti)*. Sankt-Peterburg, 1889. 85 s.
8. Lapin V. *Armiya imperii – imperiya v armii: organizatsiya i komplektovanie vooruzhennykh sil Rossii v KhVI – nachale KhKh vv. Ab Imperio*, 2001. №4. S. 109–140.
9. Lapin V.V. *Armiya Rossii kak imperskiy integratsionnyy mekhanizm*. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal*. 2019. №1. S. 302–313.
10. Lapin V.V. *Natsional'nyy vopros i problema «nadezhnosti» v armii Rossii (XIX – nachalo XX veka)*. *Vlast', obshchestvo i reformy v Rossii v XIX – nachale XX v.: issledovaniya, istoriografiya, istochniki*. Sankt-Peterburg, 2009. S.127–144.
11. Lapin V.V. *Finlyandiya v voennoy sisteme Rossiyskoy imperii*. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal*. 2014. № 1. S. 98–120.
12. Lozynskiy A. *Ukrainci u skladi viiskovykh formuvan zbroinykh syl Rosiiskoi imperii (1900–1917 rr.)*. Lviv, 2017. 71 s.
13. Lozynskiy A.F. *Ukrainci v systemi kadrovoho zabezpechennia viiskovomorskoho flotu zbroinykh syl Posiiskoi imperii naprykintsi XIX – pochatku XX st. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: istoriia. Politolohiia*. 2016. Vyp. 16. S. 72–81.
14. Lozynskiy A.F. *Ukrainci v systemi kadrovoho zabezpechennia sukhoputnykh viisk zbroinykh syl Rosiiskoi imperii naprykintsi KhKh – pochatku KhKh st. Viiskovo-naukovy visnyk*. 2017. № 27. S. 46–70.
15. *Manifest o vvedenii vseobshchey voinskoy povinnosti*. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sankt-Peterburg, 1876. T.49. S. 1–2.
16. Menning B. *U. Pulya i shtyk. Armiya Rossiyskoy imperii 1861–1914*. Moskva, 2016. 423 s.
17. *Natsional'nyy vopros i etnicheskie voinskie formirovaniya russkoy armii v gody Pervoy mirovoy voyny: kol. monogr. Perm'*, 2017. 374 s.
18. Pylyshenko V. *Chornomortsii v ukrainskii revoliutsii*. *Almanakh Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu na 1977 r.* 1977. S. 22–28.
19. Plokhii S. *Zahublene tsarstvo. Istoriiia «Russkoho myra» z 1470 roku do sohodni*. Kharkiv, 2020. 308 s.
20. Podpryatov N. *Gosudarstvennyy mekhanizm privlecheniya zHITELEY Velikogo knyazhestva Finlyandskogo k sluzhbe v russkoy armii v XIX – nachale XX vv. Vlast'*. 2011. №7. S. 145–148.
21. Rediger A. *Komplektovanie i ustroystvo vooruzhennoy sily*. Ch. 1. Sankt-Peterburg, 1913. VI, 263 s.
22. Tynchenko Ya. *Ofiterskiy korpus Armii Ukrainskoho Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. 1. Kyiv, 2007. 535 s.
23. Tynchenko Ya. *Ofiterskiy korpus Armii Ukrainskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921)*. Kn. 2. Kyiv, 2011. 424 s.
24. *Ustav o voinskoy povinnosti*. *Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii*. Sankt-Peterburg, 1876. T.49. S. 4–29.
25. Tsikel'n D. *Nesposobnye k sluzhbe novobrantsy (Statisticheskiy ocherk)*. *Voennyi sbornik*. 1884. № 4. S. 267–298.
26. Fuller W. C. *The Imperial Army. The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. Vol. 2. P. 530–553.
27. Ohren D.M. *All the Tsar's Men: Minorities and Military Conscription in Imperial Russia, 1874–1905*. ProQuest Dissertations Publishing, 2006. Print.
28. Rieber A. *Nationalizing Imperial Armies: A Comparative and Transnational Study of Three Empires. Nationalizing Empires*. Budapest, 2015. P. 593–627.
29. Sanborn J. *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905–1925*. DeCalb, 2003. 278 p.
30. Von Hagen M. *The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire. Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*. London, 1998. P. 34–57.

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 13.02.2023.

Прийнято до друку: 02.03.2023.

e-mail: andrii.smyrnov@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-123-127

Смирнов А. Українська православна спільнота в Північній Америці в міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2023. Вип. 34. С. 123–127.

УДК: 281.96(7)«19»

Андрій Смирнов

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА СПІЛЬНОТА В ПІВНІЧНІЙ АМЕРИЦІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена розвитку українського православного руху на північноамериканському континенті в міжвоєнний період. Він почався з масового переходу греко-католиків у православ'я і призвів до появи двох окремих церковних спільнот у Канаді та США. З 1924 р. архієпископ УАПЦ Іван Теодорович об'єднав православних українців Північної Америки. Щоправда в міжвоєнний період Церква в США розвивалася під керівництвом архієпископа, а в Канаді – консисторії на чолі з адміністратором о. Семеном Савчуком. У 1937 р. УПЦ в Америці в юрисдикції Константинопольського Патріархату, яка складалася з понад 40 громад і місій, очолив єпископ Богдан Шпилька. Усі спроби поєднати українські Церкви в Америці виявилися невдалими. Ситуація змінилася тільки після прибуття нової хвилі емігрантів з України.

Ключові слова: Українська Православна Церква, діаспора, священник, Іван Теодорович.

Andrii Smyrnov

THE UKRAINIAN ORTHODOX COMMUNITY IN NORTH AMERICA DURING THE INTERWAR PERIOD

The article deals with the development of the Ukrainian Orthodox movement on the North American continent during the interwar period. It began with the mass conversion of Greek Catholics to Orthodoxy and led to the establishing of two separate church communities in Canada and the United States. The first UOC-USA parishes were founded in 1919, mostly by former Ukrainian Catholics from Galicia or Orthodox from Transcarpathia and Bukovyna. In 1924 Archbishop Ioan Teodorovych of the Ukrainian Autocephalous Orthodox church, formed in Kyiv, was dispatched to serve as a hierarch for the new churches in the United States and Canada. The UOC-USA grew quickly, and by 1932 it included 32 parishes and 25 priests.

Large numbers of Ukrainians who had formerly belonged to the Russian Orthodox church and the Ukrainian Catholic church joined the newly formed Ukrainian Orthodox church in Canada. After 1924 the UOCC insisted on retaining its administrative independence under Rev Semen Sawchuk as church administrator and president of the consistory. By the end of 1928 the church had approximately 64,000 followers, organized in 152 parishes served by 21 priests.

The church, priests, and faithful refused to join the Ukrainian Orthodox Church in the USA because they questioned the canonicity of Archbishop Ioan Teodorovych's episcopal consecration. Rev Yosyf Zhuk (a Catholic priest from Galicia) was selected as the church's bishop in 1931 and he was succeeded by Bishop Bohdan Shpylka (consecrated in 1937) under the jurisdiction of the patriarch of Constantinople.

Some priests and faithful, however, questioned the canonicity of Ioan Teodorovych's episcopal ordination and formed the Ukrainian Orthodox Church of America under the jurisdiction of the patriarch of Constantinople. The Carpatho-Russian Orthodox Diocese was founded in 1938 when a group of 37 Ruthenian Eastern Catholic parishes, under the leadership of Fr. Orestes Chornock, were received into the jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate.

Keywords: Ukrainian Orthodox Church, diaspora, priest, Ioan Teodorovych.

Улітку 2018 р. українська православна спільнота в Північній Америці урочисто відзначила свій столітній ювілей. Заснована західноукраїнськими емігрантами греко-католиками, що перейшли на православ'я, Українська Православна Церква (УПЦ) у діаспорі пройшла важкий шлях здобуття власного історичного досвіду. Українці пережили зіткнення з католицьким єпископатом, випробували російське православ'я, і аж тоді зважилися на утворення власної церковної організації,

що мала б відповідати національним традиціям й водночас інтегруватися до релігійного життя на північноамериканському континенті.

Вагомий внесок у наукове вивчення цієї проблеми здійснили Р. Єринюк, О. Мартинович, М. Марунчак, о. Т. Міненко, Ю. Мулик-Луцик, С. Савчук, О. Хомчук, о. С. Ярмусь та інші автори [1; 3; 5; 8; 9; 10; 13; 14]. Аналіз їх праць свідчить про наявність значного інтересу українських та закордонних дослідників до проблем формування феномену українського православ'я в Америці, міжюрисдикційних відносин, канонічного статусу духовенства. Однак вони не є уособленням повного консенсусу в дослідженні історії УПЦ у діаспорі, а, навпаки, відображають систематичне розширення спектру дискусійних питань. Ця закономірність всебічного наукового пошуку стимулює подальші дослідження у цьому напрямі, відкриває нові грані предмету вивчення. Тому метою статті є висвітлення початкового етапу інституалізації українського православ'я у США та Канаді в міжвоєнний період.

Зародження УПЦ у США і Канаді

Після прибуття до Америки на постійне проживання українські емігранти почали задумуватися про необхідність збереження національної та релігійної ідентичності. Життєві обставини спонукали їх організувати громадське і церковне життя. У фермерських околицях поруч із мальовничими хатами новоприбулих виростали й українські церкви.

Більшість українських емігрантів, що належали до Греко-Католицької Церкви, прибували до Канади й США з Галичини та Закарпаття. Українці з Буковини та інших земель були православними. Буковинські громади обслуговували священники Російської Православної Церкви (РПЦ) [4, с. 457].

Українські греко-католицькі парафії напередодні ХХ ст. увійшли в конфлікт із римо-католицьким єпископатом у США та Канаді стосовно одруженого духовенства, збереження літургійних традицій та церковного майна. Не випадково о. Степан Ярмусь писав, що «творцем українського православ'я в Америці була нерозсудлива церковна політика латинської ієрархії» [10, с. 476].

Унаслідок цього почався масовий перехід греко-католиків у православ'я. Зокрема, в березні 1891 р. карпаторусинська парафія в Міннеаполісі, очолювана талановитим душпастирем Олексієм Товтом (1853–1909), приєдналася до Російської православної місії в Америці. За деякими даними, до кінця 1900-го у православ'я перейшли 6898 вірян із Галичини та Закарпаття [16, р. 150]. У 1911 р. їх було вже 18 224, а до 1914 р. РПЦ в Америці налічувала 43 тис. українців [15, р. 35]. Щоправда російська церковна політика була спрямована на русифікацію галичан, буковинців, лемків і закарпатців, котрі прагнули зберегти давні традиції, і перешкоджала їх переходу до православ'я. «Переселенці були задоволені більше з того, що їм дітей охрещено, молодих повинчано та відслужено похорон чи панахиди по померлих...», – писав церковний історик о. Тимофій Міненко [5, с. 40].

Асиміляційні плани щодо українців мала Пресвітеріанська Церква, яка звернула увагу на радикально налаштованих учителів-соціалістів. 1903 р. вони запросили самозваного митрополита Серафима (Стефана Уствольського) до Вінніпегу, де пресвітеріани планували розпочати новий реформаційний рух серед українських поселенців. Популярний лідер без розбору висвятив близько 50 священників, переважно малограмотних, і користувався масовою підтримкою понад 60 тис. послідовників [1, с. 9; 5, с. 42-51]. Через неканонічний статус і аморальну поведінку він вельми швидко втратив довіру розчарованих емігрантів і маргіналізувався. Церковна структура Серафима занепадала, але виступила своєрідним каталізатором для активізації українського церковного руху в Америці.

У 1915 р. українські священники в Чикаго організували Народну Незалежну Церкву, лідером якої став енергійний священник Григорій Хомицький, висвячений старокатолицьким єпископом Карфоріою. Паралельно з цим рухом у 1919 р. друга група священників заснувала Народну Греко-Православну Церкву в Америці на чолі з о. Володимиром Каськівим. Їх висвятив єпископ РПЦ Стефан Дзюбай, який, однак, не підтримав створення незалежної Української Церкви. Отож, обидві групи залишалися без архиєпископської опіки [4, с. 458].

Подібний український православний рух виник у Канаді з ініціативи світських діячів як результат конфлікту з греко-католицьким єпископом Никитою Будкою. У липні 1918 р. у Саскатуні було скликано таємне засідання лідерів національного руху, організатором якого був Василь Свистун. Учасники вирішили заснувати Українське Греко-Православне Братство для створення УПЦ. Перший церковний Собор відбувся 28 грудня 1918 р. у Саскатуні. Президія Братства затвердила офіційну назву нової церковної формації – Українська Греко-Православна Церква в Канаді [1, с. 12-13].

На Соборі не було жодного архиєрея, тому рішення щодо канонічної організації церковного життя православних українців на ньому не ухвалювалися.

Пошук архипастиря

Відповідно до рішення церковно-народного з'їзду у Вінніпезі 27 листопада 1919 р. тимчасовим першоієрархом Української Церкви став сирійський митрополит Германос Шегеді – представник Антіохійського Патріархату в Америці, що прийняв під свій омофор 5 священників із США і 2 з Канади. Він погодився очолити Церкву на період, поки Братство не знайде українського єпископа для неї. З'їзд, що згодом був проголошений Собором, ухвалив: «Всі українські греко-католицькі парафії і священники переходять з нинішнім днем під тимчасову духовну юрисдикцію митрополита Германоса, котрий зобов'язується сповняти всі архиєрейські потреби в Українській Греко-Православній Церкві і надзирати над духовною стороною її життя до часу вибору й ординації українського православного єпископа, при чім адміністративна церковна власть лишається в руках собору, братства, консисторії і парафії» [цит. за: 5, с. 67-68].

По суті, Українська Греко-Православна Церква (УГПЦ) – це була одна єпархія на дві країни. Насправді новоствореній Церкві бракувало внутрішньої єдності, тому під духовною опікою митрополита Германоса в Канаді та США почали розвиватися дві окремі церковні спільноти [5, с. 66-69]. У березні 1920 р. у Сент-Полі (штат Міннесота) владику висвятив перших священників-українців: С. Савчука, Д. Стратійчука і П. Самця [17, р. 80].

Адвокат Василь Свистун і адміністратор консисторії о. Семен Савчук (1895–1983) керували справами УГПЦ у Канаді, котра розпочала пошук канонічного українського єпископа в Східній Європі. Як писав о. Семен Савчук до Івана Огієнка в листі від 15 серпня 1921 р., «праця тут на церковнім полю тяжка. Однак чоловік енергійний і доброго здоров'я може зробити дійсно багато, так для наших переселенців тут як і для рідного краю. Очі нашого українського народу в Канаді все звернені в сторону рідного краю, лиш треба їм проводирів, котрі зрозуміли би душу народу і котрі посвятили би себе народній і церковній справі» [2, с. 166]. З цією метою наприкінці 1922 р. о. Семен виїхав до Європи і два місяці мешкав у професора Івана Огієнка біля Львова. Від нього він дізнався про створення УАПЦ на чолі з митрополитом Василем Липківським, але виступив проти запрошення неканонічного єпископа для православних українців у США та Канаді. Серед імовірних претендентів розглядалася кандидатура владики Олексія Громадського, майбутнього Волинського архиєрея і лідера Автономної Православної Церкви в роки нацистської окупації [8, с. 600; 7, с. 39, 44]. Однак незважаючи на спротив голови консисторії перемогли прихильники поєднання з УАПЦ.

Тим часом, УПЦ у США самостійно налагодила контакти з липківцями і запросила архієпископа УАПЦ Івана Теодоровича (1887–1971), який прибув до Америки на пароплаві «Беренгарія» 13 лютого 1924 р. Делегацію, що вітала його по приїзді, очолював митрополит Германос, який привітав архієпископа і навіть подарував йому єпископський посох, але участі у відправі спільного молебня не взяв [9, с. 258]. Він тоді заявив членам консисторії, що готовий «канонічно оформити» єпископський статус Івана Теодоровича, але той відмовився. Улітку того ж року обидві Церкви обрали його своїм першоієрархом. Як писав о. Тимофій Міненко, «в постанові 4-го Собору немає згадки про співпрацю владики з Консисторією й Братством, щоб Українська Греко-Православна Церква в Канаді стала частиною УАПЦ в Україні. Пізніше це привело до різних інтерпретацій зв'язку з Церквою в Україні. Архієп[ископ] Іоан вважав, що він є ієрархом УАПЦ, а єпархії, які він очолює, є складовою частиною Церкви в Україні» [5, с. 74]. Натомість УПЦ у Канаді трактувала себе цілком самостійною церковною спільнотою, яка перебуває в «духовній єдності» з УАПЦ Липківського.

Отже, Іван Теодорович об'єднав православних українців Північної Америки під своїм омофором. Щоправда в міжвоєнний період Церква в США розвивалася під керівництвом архієпископа, а в Канаді – консисторії на чолі з адміністратором о. С. Савчуком. Тоді УГПЦ у Канаді перейшла на українську мову богослужіння, перенесла свій адміністративний центр до Вінніпега і почала видавати газету «Вісник» (редактор о. Василь Кудрик). Станом на 1928 р. вона нараховувала 120 парафій і 17 священників, а в США було близько 30 клириків. У 1935 р. кількість канадських громад збільшилася до 180 за рахунок переходу з російської митрополії та серафимівців [5, с. 76; 9, с. 255].

Створення УПЦ в Америці

Американські греко-католики, що сумнівалися в канонічності Івана Теодоровича і конфліктували з єпископом Костянтином Богачевським, 1929 р. провели нараду в Аллентауні (штат Пенсильванія), на якій було вирішено створити українську православну єпархію. Спочатку її духовно опікав

сирійський єпископ Афтіміос Офейш – лідер однієї з невизнаних американських юрисдикцій. У 1932 р. він висвятив колишнього ректора греко-католицької семінарії у Львові о. Йосифа Жука (1872–1934) на єпископа, до якого приєдналися впливові українські священники І. Теодоровича. Згодом владика Афтіміос одружився на молодій сирійській протестантці й УПЦ в Америці очолив Йосиф Жук. Між двома українськими Церквами в США почалася запекла боротьба за вплив на громаду.

На похороні Йосифа Жука, який загинув за загадкових обставин у 1934 р., був присутній представник Вселенського Патріархату Афінагор Спіру. Він сприяв переходу жуківців під омофор Константинополя. Як стверджує О. Хомчук, «від того часу ця Церква стала грати роль одинокої канонічної УПЦ проти неканонічної УАПЦ» [9, с. 268-269]. У 1937 р. УПЦ в Америці очолив Богдан Шпилька (1892–1965), висвячений владиками Афінагором та Каллістом на єпископа Євкарпійського, вікарія Американської архієпископії Константинопольського Патріархату для управління українськими парафіями (понад 40 громад і місій) [4, с. 463].

Занепокоєний архієпископ Іван Теодорович давно почав шукати порозуміння з Вселенською Патріархією, усвідомлюючи, що «треба бути готовим на “жертви”, включаючи нову хіротонію та втрату декого з духовенства, яке не відповідало канонічним вимогам Православної Церкви» [цит. за: 5, с. 81]. 13 березня 1935 р. він написав англійською мовою розлогого листа до патріарха Константинопольського Фотія II із проханням про визнання. Іван Теодорович просив патріарха знайти «мудрий, гідний і безболісний» шлях урегулювання свого канонічного статусу і висловлював бажання перейти разом із очолюваною ним Церквою в юрисдикцію Вселенського патріарха [6, с. 713; 7, с. 65]. Проти цього виступила канадська Церква, що переживала церковну кризу – бурхливе протистояння між мирянами (група Свистуна) та духовенством (група Савчука). На Сьомому Соборі УГПЦ у Канаді (Йорктон, 1935 р.) перемогу отримала консисторія, але священники відмовилися від ганебної для них пересвяти і втратили довіру до упослідженого Теодоровича. Усі спроби поєднати українські Церкви в Америці виявилися невдалими. Ситуація змінилася тільки після прибуття нової хвилі емігрантів з України.

Карпаторуська православна єпархія

Ще однією юрисдикцією Вселенського Патріархату в Америці була самокерована єпархія для карпатських русинів, які претендували на свою окремішність. У липні 1937 р. 30 греко-католицьких парафій вирішили скликати церковний Собор для протидії латинізації. Він ухвалив рішення про утворення Карпаторуської православної єпархії, керівником якої обрав русофіла отця Ореста Чорнока (1880–1977). Наступного року вона перейшла під юрисдикцію Константинопольського патріарха, а о. Ореста висвятили на єпископа Агафонікейського. На той час новостворена єпархія уже охоплювала приблизно 50 тис. членів у 40 парафіях і поступово стала найчисельнішою українською православною спільнотою США [11; 12, р. 245-246].

Підсумовуючи викладене вище, варто наголосити, що напередодні Другої світової війни в Північній Америці існували дві самостійні Українські Православні Церкви, що перебували під омофором владика Івана Теодоровича, і дві єпархії в юрисдикції Вселенського Патріархату. Усі спроби поєднати їх виявилися невдалими. Канадська Церква, що перебувала під контролем парафіяльних священників і мирян, прагнула зберегти свій статус «самостійності й незалежності». Водночас на чолі УПЦ у США стояв єпископ із сумнівною архиєрейською хіротонією, який почав шукати порозуміння з Вселенською Патріархією. Остання не поспішала визнавати Українські Церкви, бо це призвело б до втрати її юрисдикції над частиною українських емігрантів у США та Канаді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Єринюк Р. Короткий опис історії Української Православної Церкви в Канаді з нагоди її 90-ліття (1918–2008). Львів, 2010. 35 с.
2. Листи від громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Лларіона). Київ, 2011. 744 с.
3. Марунчак М. Студії до історії українців Канади. Вінніпег, 1966-1967. Том II. Ч. I. Історія суспільно-культурного росту українців Манітоби. Піонерська доба. 544 с.
4. Міненко Т. Українська Православна Церква діаспори в її інституційному багатоманіттю *Історія релігії в Україні*: в 10 т. Київ, 2013. Т. 9: Релігія і Церква в історії української діаспори. С. 453-471.
5. Міненко Т., о. Заснування в Канаді Української Православної Митрополії. Вінніпег, 2006. 340 с.
6. Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Вінніпег, 1989. Т. 4 : Українська Греко-Православна Церква в Канаді в юрисдикції архієпископа Івана Теодоровича. 831 с.

7. Преловська І. Видатний церковний діяч Іван Теодорович (1887–1971) – портрет на тлі доби. *Теодорович І. Благодатність єрархії УАПЦ (Української Автокефальної Православної Церкви)*. Київ, 2010. С. 5–95.
8. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. Вінніпег, 1984. Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.
9. Хомчук О. Церква поза церковною огорожею. Розколи і руйнація Української Православної Церкви в пошуках «константинопільського визнання». Чикаго, 2002. 622 с.
10. Ярмусь С. Формування феномену Українського православ'я в Америці. *Історія релігії в Україні*: в 10 т. Київ, 2013. Т. 9: Релігія і Церква в історії української діаспори. С. 476.
11. Barriger L. Glory to Jesus Christ: A History of the American Carpatho-Russian Orthodox Greek Catholic Diocese. Brookline, Mass., 2000. 152 p.
12. Magocsi P. R. With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns. Budapest, 2015. 511 p.
13. Martynowych O. Ukrainians in Canada: The Formative Years, 1891–1924. Edmonton, 1991. 562 p.
14. Martynowych O. Ukrainians in Canada: the Interwar Years : Book 1, Social Structure, Religious Institutions, and Mass Organizations. Edmonton ; Toronto, 2016. 650 p.
15. Palij M. Early Ukrainian Immigration to the United States and the Conversion of the Ukrainian Catholic Parish in Minneapolis to Russian Orthodoxy. *Journal of Ukrainian Studies*. Toronto, 1983. Vol. VIII, No. 2. P. 13–37.
16. Procko B. The Establishment of the Ruthenian Church in the United States, 1884–1907. *Pennsylvania History*. Bloomsburg, 1975. Vol. XLII, No. 2. P. 137–154.
17. Sametz W. My Father The Priest: The Life and Times of the Very Reverend Dr Peter Sametz. Toronto, 2008. 262 p.

References:

1. Yeryniuk R. Korotkyi opys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi z nahody yii 90-littia (1918–2008). Lviv, 2010. 35 s.
2. Lysty vid hromadskykh diiachiv, predstavnykiv ukrainskoi nauky, kultury i tserkvy do Ivana Ohiiienka (mytropolyta Ilariona). Kyiv, 2011. 744 s.
3. Marunchak M. Studii do istorii ukrainsiv Kanady. Vinnipeg, 1966-1967. Tom II. Ch. I. Istoriiia suspilno-kulturnoho rostu ukrainsiv Manitoby. Pionerska doba. 544 s.
4. Minenko T. Ukrainska Pravoslavna Tserkva diaspory v yii instytutsiinomu bahatomanittiiu. Istoriiia religii v Ukraini: v 10 t. Kyiv, 2013. T. 9: Relihiia i Tserkva v istorii ukrainskoi diaspory. S. 453-471.
5. Minenko T., o. Zasnuvannia v Kanadi Ukrainskoi Pravoslavnoi Mytropolii. Vinnipeg, 2006. 340 s.
6. Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriiia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi. Vinnipeg, 1989. T. 4 : Ukrainska Hreko-Pravoslavna Tserkva v Kanadi v yurysdyktsii arkhiepyskopa Ivana Teodorovycha. 831 s.
7. Prelovska I. Vydatnyi tserkovnyi diiach Ivan Teodorovich (1887–1971) – portret na tli doby. Teodorovich I. Blahodatnist yerarkhii UAPTs (Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy). Kyiv, 2010. S. 5–95.
8. Savchuk S., Mulyk-Lutsyk Yu. Istoriiia Ukrainskoi Hreko-Pravoslavnoi Tserkvy v Kanadi: U 5 t. Vinnipeg, 1984. T. 1: Kyivska tserkovna tradytsiia ukrainsiv Kanady. 616 s.
9. Khomchuk O. Tserkva poza tserkovnoiu ohorozheiu. Rozkoly i ruinatysiiia Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy v poshukakh «konstantynopilskoho vyznannia». Chikaho, 2002. 622 s.
10. Yarmus S. Formuvannia fenomenu Ukrainskoho pravoslavia v Amerytsi. Istoriiia religii v Ukraini: v 10 t. Kyiv, 2013. T. 9: Relihiia i Tserkva v istorii ukrainskoi diaspory. S. 471–494.
11. Barriger L. Glory to Jesus Christ: A History of the American Carpatho-Russian Orthodox Greek Catholic Diocese. Brookline, Mass., 2000. 152 p.
12. Magocsi P. R. With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns. Budapest, 2015. 511 p.
13. Martynowych O. Ukrainians in Canada: The Formative Years, 1891–1924. Edmonton, 1991. 562 p.
14. Martynowych O. Ukrainians in Canada: the Interwar Years : Book 1, Social Structure, Religious Institutions, and Mass Organizations. Edmonton ; Toronto, 2016. 650 p.
15. Palij M. Early Ukrainian Immigration to the United States and the Conversion of the Ukrainian Catholic Parish in Minneapolis to Russian Orthodoxy. *Journal of Ukrainian Studies*. Toronto, 1983. Vol. VIII, No. 2. P. 13–37.
16. Procko B. The Establishment of the Ruthenian Church in the United States, 1884–1907. *Pennsylvania History*. Bloomsburg, 1975. Vol. XLII, No. 2. P. 137–154.
17. Sametz W. My Father The Priest: The Life and Times of the Very Reverend Dr Peter Sametz. Toronto, 2008. 262 p.

Отримано: 31.01.2023.

Прорецензовано: 06.02.2023.

Прийнято до друку: 17.02.2023.

e-mail: volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-128-137

Марчук В. Волинське воєводство в Другій Речі Посполитій: з історії територіальних змін у 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 128–137.

УДК: 94(477.82) «1921/1939»

Володимир Марчук**ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ:
З ІСТОРІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЗМІН У 1921–1939 РОКАХ**

У статті розглянуто адміністративно-територіальні зміни, які відбулися у Волинському воєводстві в міжвоєнний період. Трансформації у сфері зовнішніх та внутрішніх кордонів Волинського воєводства стали предметом численних дискусій, учасники яких наголошували на їх невідповідності потребам державного управління та економічним викликам. Найбільше проєктів було представлено у 1920-х роках у зв'язку з діяльністю трьох урядових і парламентських комісій. Останні працювали над концепцією оптимального територіального поділу. Пропоновані зміни для Волинського воєводства торкалися в першу чергу західних та північних повітів.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, територіальний поділ, Волинське воєводство.

Volodymyr Marchuk**VOLYN VOIVODESHIP IN THE SECOND POLISH REPUBLIC:
FROM THE HISTORY OF TERRITORIAL CHANGES, 1921-1939**

The article examines the administrative and territorial changes that took place in the Volyn voivodeship in the interwar period. Changes in the territorial division of voivodeships became the subject of numerous discussions, the participants of which emphasized that the division into voivodeships built in 1919–1921 was imperfect and did not meet the needs of state administration and economic challenges. Most projects were presented in the 1920s in connection with the activities of three governmental and parliamentary commissions that worked on the concept of territorial division. The voivodeships of the Second Polish Republic were very diverse in terms of area, population, population density, and level of economic development. Volyn voivodeship was economically and financially weak and could not withstand investment challenges, especially in terms of infrastructure, like most voivodeships. Most of the proposed changes in the administrative-territorial structure of the Volyn voivodeship concerned either the northern territories bordering the Polish voivodeship, or the western territories adjacent to the Lublin Region, but most of these proposals were not implemented. The only significant change in the territorial structure of the interwar Volhynia voivodeship was the inclusion of the Sarny County. At the same time, throughout the interwar period, internal changes took place in the administrative and territorial structure of the voivodeship.

Keywords: Second Polish Republic, territorial divisions, Volyn voivodeships.

Важливим фактором, що визначає адміністративний устрій держави, є поділ її території. У свою чергу, територіальний устрій держави значною мірою залежить від функцій адміністративного апарату, а також, серед усього іншого, і від ступеня економічного розвитку, географічних чи демографічних чинників. Територіальний поділ держави здійснюється насамперед для ефективного функціонування апарату державного управління. Він може виступати у ролі сприятливого або гальмівного фактору у розвитку місцевого та регіонального самоврядування, оскільки є основою для створення цих органів. Запорукою ефективного функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування є сталий територіальний поділ країни.

Реформа децентралізації, на сучасному етапі державотворення, в українському суспільстві викликала неабияке зацікавлення еволюцією територіальних змін та підпорядкувань від минулого дотепер. Однак, питання адміністративно-територіального устрою міжвоєнної Волині недостатньо висвітлено у вітчизняній, і лише частково – у зарубіжній історіографії. Окремі напрямки даної тематики висвітлили такі дослідники, як Ц. Лещинська [8], Т. Любяз [9], А. Піскозуб [12], М. Каллас [6],

А. Айненкель [5]. У статті поєднано наукові напрацювання названих учених зі значною кількістю вперше введених до наукового обігу архівних джерел.

Протягом тривалого часу українські землі перебували у складі різних держав, і відповідно на них поширювався адміністративно-територіальний устрій цих країн. У міжвоєнний період західноукраїнські землі опинилися у складі Другої Речі Посполитої, на просторах якої існувала мозаїка одиниць територіального поділу. Причиною цього стало те, що відроджена Польська держава була сформована з земель колишньої Речі Посполитої, які після поділів в другій половині XVIII ст., перебували у складі Російської, Австрійської імперій та Пруссії, кожна з них замість польського адміністративного устрою запровадила свій власний.

Одним із найактуальніших завдань польської державної влади після відновлення незалежності стала уніфікація державного управління, яка в довгостроковій перспективі прагнула стерти умовні кордони між окремими частинами. Однак, досягти цього за короткий час виявилось неможливим. Ці обставини призвели до відмови від спроб запровадити новий, постійний територіальний поділ Польщі в період визначення остаточного курсу кордонів країни (1919-1923 рр.). Тому було вирішено поступово формувати територіальний поділ Польської держави, а в деяких нормативно-правових актах прямо підкреслювався тимчасовий характер запроваджених змін. Внаслідок видання ряду нормативно-правових актів було досягнуто певної формальної одноманітності територіального поділу Польщі, наприклад шляхом зміни назв деяких адміністративно-територіальних одиниць. У той же час державна влада тимчасово визнавала існуючу устроєву розбіжність в різних частинах країни. Виразником цього стало створення Міністерства колишнього Пруського округу (Ministerstwo byłej Dzielniczy Pruskiej) для Поморського та Познанського воєводств, Управління Генерального Представника Уряду для колишньої Галичини (Urząd Generalnego Delegata Rządu dla Galicji) та Цивільне управління східних земель (Zarząd Cywilny Ziemi Wschodnich).

З середини 1919 р. було запроваджено трирівневий поділ Польщі на воєводства, повіти та гміни, а вже в березні 1921 р. цю норму було закріплено в Конституції. Таким чином, спочатку адміністративно-територіальний поділ новоутвореної Польської держави не міг опиратися на будь-які раціональні засади, створювалися вони випадково, часто навіть механічно, по мірі включення тих чи інших земель до складу Польщі. Саме цим пояснюється існування в межах міжвоєнної Польщі, з одного боку, територіально великих воєводств як, наприклад, Поліське воєводство з площею 41 479 км², і натомість, територіально дрібних воєводств, як наприклад Поморське з площею 16 386 км² чи Тернопільське 16 240 км²[22, s. 6-12].

За цих умов територіальний поділ держав не міг відповідати інтересам усіх сфер державної влади, а в окремих випадках і суперечив найважливішим потребам окремих органів влади. Тому кожне з міністерств, намагаючись зробити для себе найзручніший поділ, незалежно одне від одного, створювало територіальні одиниці та органи влади другої інстанції, які йому найбільше підходили, проте вони не збігалися з основним адміністративно-політичним поділом держави або з розподілом повноважень інших міністерств. Таким чином склалася справжня мозаїка органів влади II інстанції та територіальних округів, які представлені у нижчеподаній таблиці.

Міністерство	Органи влади II інстанції	Кількість органів влади II інстанції
Внутрішніх справ	воєводське управління	17
Військових справ	округ корпусу	10
Фінансів	казначейство	12
Юстиції	апеляційний суд	8
Релігійних віросповідань і народної освіти	кураторіум	11
Зв'язку	дирекція залізниць	9
Пошт та телеграфів	дирекція пошт	9
Праці та соціального захисту населення	інспекція праці	11
Аграрних реформ	земельний відділ	14

Як видно з таблиці, майже жодне міністерство не мало однакової кількості органів другої інстанції чи територіальних підрозділів. Навіть у випадку, якщо кількість органів другої інстанції повністю збігалася, наприклад, кількість кураторіумів та інспекцій праці чи кількість дирекцій залізниць та пошт, ані межі цих округів, ані їх центри не перетиналися. Лише воєводські відділи промисловості,

сільського господарства та ветеринарії, громадських робіт, праці та соціальної опіки після тривалих дебатів були адаптовані до основного адміністративно-політичного поділу Другої Речі Посполитої. Якби адміністративно-політичний поділ був продуманий раціонально, то його можна було б пристосувати до потреб усіх державних органів і уникнути мозаїчності кордонів і місць розташування окремих органів влади другої інстанції.

Саме з цієї причини протягом усього міжвоєнного періоду відбуваються перманентні зміни, як в межах окремих воєводств, так і на нижчих рівнях – повітів та гмін.

Законом від 4 лютого 1921 р., на підставі польсько-радянського перемир'я від 12 жовтня 1920 р., «східні креси» були поділені на 3 воєводства: Новогрудське з центром в Новогрудку, Поліське з центром у Пінську та Волинське з центром у Луцьку [20].

Частину території колишньої Волинської губернії було поділено та включено до складу новоутворених Волинського та Поліського воєводств відродженої Польської держави [20]. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. радянська сторона визнавала за Польщею входження в її межі волинських земель [3, с. 619-621].

До складу Волинського воєводства увійшла лише західна частина території колишньої Волинської губернії, а території окремих з повітів опинилися в складі обох держав. До складу Волинського воєводства повністю увійшли Володимирський, Дубенський, Ковельський та Луцький повіти. Так, з 14 волостей Острозького повіту до складу УСРР повністю увійшли Плужанська, Перерослівська, Уніївська, Ляховецька та Семенівські волості. В свою чергу, до Волинського воєводства повністю увійшли Бугринська, Гоцанська, Здовбицька, Сіянецька (до УСРР з цієї волості відійшли лише два поселення: чеська колонія Дідова Гора та німецька колонія Мощанівка (Грюнталь)) волості, 6 із 12 поселень Довжківської (до Волинського воєводства увійшли села Дуліби, Крилів, Майків, Пашки, Черниця та хутір Лідавка; до УСРР – містечко Киликіїв, села Довжки, Клепачі, Красносілка, Плоска та Малий Скнит), 19 з 31 поселення Кунівської та 36 із 39 поселень Хорівської (до УСРР відійшли села Півнева Гора, Чорновода та Дорогоща) волостей, по три населені пункти Ганнопільської (хутір Борщівка, села Глибочок та Жаврів) та Кривинської (хутір Глибочок, колонія Козелок та село Вельбівно) волостей, що склало близько 47% колишнього повіту. До складу Волинського воєводства також увійшли 93% колишнього Кременецького повіту за винятком Святецької (окрім сіл Гриньки, Козачки, Осняки) та східної частини Ямпільської (окрім сіл Грибова, Загірці, Краснолука, Михайлівка, Юсківці) волостей, «відрізаних» кордоном на бік Радянської України та включених до Старокостянтинівського повіту; 99% Ровенського повіту (окрім Селищенської волості); 10% Овруцького повіту, майже уся Кисорицька волость (без сіл Калинівка та Майдан), з Юрівської волості (села Біловіж, Дубно, Кам'яне, Купель, Мушні, Обсіч), з Олевської волості села Будки Сновидовицькі, Дерть, Залав'я, Остки, Сновидовичі) та Корецька волость зі складу Новоград-Волинського повіту [1, с. 30-31]. Новоутворене Волинське воєводство першопочатково складалося з 9 повітів: Дубенського, Горохівського, Ковельського, Кременецького, Любомльського, Луцького, Острозького, Рівненського та Володимир-Волинського.

Відроджена Республіка Польща, була фактично «склеєна» з територій, які після трьох поділів у другій половині XVIII ст. опинилися в складі Російської та Австрійської імперій та Пруссії, і терміново потребувала актуальної демографічної та економічної інформації. Спочатку планувалося провести перший перепис у 1920 році, але цим планам завадила польсько-більшовицька війна. Зрештою, перепис відбувся 30 вересня 1921 року, проте він не включав території, приєднані до Польщі після 1921 року, тобто Верхню Сілезію та Серединну Литву. Результати перепису не врахували істотних демографічних змін, що відбулися після його завершення – репатріації населення; великі внутрішні міграції в країні. Водночас, однак, це був поки що єдиний перепис в історії Польщі, в якому одночасно перевіряли національність і релігію, а результати публікували для кожного, навіть найменшого, міста, а також в окремих томах для кожного воєводства.

Щоправда, дані статистики не завжди відображали реальний стан речей. Так, Острозький магістрат звернув на це увагу у листі до Головного статистичного управління у Варшаві від 2 жовтня 1922 р. Зокрема, острозькі урядовці вказували, що приймаючи рішення про перепис, Сейм переслідував мету «...в нормальних умовах...» встановити чисельність населення держави. На думку автора документа, час для проведення перепису на території «кресів всхідних» був не зовсім вдалим. Адже ці території межували з територією підрадянської України, «там, де політична ситуація восени 1921 р. коливалася, а населення не було впевненим в собі», і це зрозуміло не могло не вплинути

на результат перепису [2, арк. 41]. Приклад Острога підтверджує це, адже перепис зафіксував чисельність на рівні 13 592 жителів, хоча насправді чисельність населення міста в той час перевищувала позначку у 20 тис. осіб. Магістрат пояснював цю невідповідність наступними причинами. На осінь 1921 р. стосунки з «советами» були ще неврегульовані і мали войовничий характер, що порушувало спокій і нервувало населення, унеможливаючи його спокійне проживання в Острозі, розташованому в безпосередній близькості від кордону з Радянською Україною. Окрім того, за розпорядженням адміністрації міста, з Острога було виселено понад 6 000 осіб як таких, що не мали відповідних документів, хоч пізніше це розпорядження було скасоване [2, арк. 41]. За рік мирного та спокійного життя ситуація в місті змінилася. Чисельність населення збільшилася, в місті з'явилися ціла низка поважних торговельних фірм, філій банків, а торгівля і прикордонний рух спричинили перенаселення в місті. Справа у тому, що в помешканнях, де в 1921 р. мешкали 1-2 родини в 1922 р. мешкало 4-5 родин. У зв'язку з цим, магістрат просив дозволу на проведення повторного перепису в Острозі аби встановити об'єктивну чисельність населення міста, де за їхніми підрахунками, разом з дислокованими військовими підрозділами та поліцією мешкало понад 22 тис. осіб. Спростування результатів мало вплинути і на зміну чисельного складу повітового сеймику в бік їх збільшення [2, арк. 41зв.].

Результати перепису були опубліковані в серії Статистика Польщі в 29 томах, з яких останній том побачив світ у 1932 р. Крім того результати цього перепису лягли в основу іншого видання за назвою «Покажчик місцевостей Речі Посполитої» («Skorowidza miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej») в 15 томах, які побачили світ в період з 1923 по 1926 рр. Видання включало інформацію про усі без винятку населені пункти та їх характер, кількість житлових і нежитлових приміщень поселення, кількість мешканців відповідно до статі, віровизнання і національності.

Отримані в результаті перепису дані щодо чисельності населення зумовили перші зміни в адміністративно-територіальному устрої Волинського воєводства, які відбулися вже у жовтні 1923 р. Тоді, відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ, було ліквідовано гміну Панківці Кременецького повіту, яка була найменшою гміною в повіті, об'єднувала тільки 8 громад і налічувала заледве 5 тисяч мешканців, в той час як інші гміни мали понад 10 тисяч. Відповідні зміни вступали в законну силу з 1 січня 1924 р. Територія Паньковецької гміни була включена до відновленої гміни Ланівці. Сюди також увійшли частини сільської гміни Білозірка – села Гриньки, Малі Козачки, Великі Козачки і Осники та містечко Ланівці та частини сільської гміни Вишгородок – села Красківці та Волиця [14].

Наступного року відбулися чергові зміни, які так чи інакше, торкалися 6 з 9 повітів Волинського воєводства. Відповідно до розпорядження Ради Міністрів від 16 липня 1924 р. з Рівненського повіту вилучалися гміни Деражне, Стидин, Степань, Березно, Людвипіль і Костопіль у нову окрему адміністративно-територіальну одиницю – Костопільський повіт із центром у місті Костопіль. Водночас відбулися й інші зміни: гміна Здовбиця з Рівненського повіту переходила до Острозького, а Майківська навпаки. Значних територіальних змін зазнав Дубенський повіт – гміни Будераж і Мізоч переходили до Острозького, гміна Олика до Луцького, а гміна Берестечко до Горохівського повіту. Натомість до Дубенського з Кременецького повіту перейшла гміна Радивилів. Також цим розпорядженням центр Острозького повіту переносився з Острога до Здолбунова, а сам повіт змінював назву з «Острозького» на «Здолбунівський». Ці зміни мали увійти в життя з 1 січня 1925 р. [17].

Протягом усього міжвоєнного періоду з'явилася ціла низка пропозицій реформ територіального поділу. Так, у 1923 році була створена комісія з адміністративної реформи з підкомісією з адміністративного поділу, яка передусім виступала за зміну кордонів воєводств. Вона, зокрема, запропонувала передати Камінь-Каширський і Сарненський повіти з Поліського до Волинського воєводства. Натомість останнє втрачало на користь Люблінського воєводства Любомльський і Володимирські повіти, частину Дубнівського повіту з Радивиловим і частину Кременецького повіту з Вишнівцем на користь Львівського воєводства [19, s. 63-64].

У 1925 р. уряд Олександра Скринського сформував ще одну комісію, т. зв. «Комісію трьох» для реорганізації адміністрації та зміни кордонів воєводств [7, s. 119-120]. На висновки комісії вплинуло широко обговорюване питання поняття воєводства, як одиниці самоврядування та його ролі в політичній системі країни. Існували побоювання зміцнення воєводських урядів, вважалося, що вони можуть конкурувати з Сеймом, а держава буде нагадувати федерацію великих самоврядних воєводств [8, s. 15]. Тому Комісія запропонувала незначні зміни кордонів воєводств, щоб, з одного

боку, розмити межі поділів, а з іншого – збільшити малі та економічно слабкі воєводства за рахунок великих воєводств.

Третя комісія була створена в 1928 році урядом Казимира Бартеля, офіційна назва якої – Комісія з удосконалення державного управління, розгорнула наймасштабнішу роботу з реформи територіального поділу. До її складу входило багато високопосадовців¹ і функціонувала під формальним керівництвом прем'єр-міністра, а фактичним – міністра внутрішніх справ [9, s. 216]. Одним із завдань Комісії було «розробити проект змін у поділі на воєводства та загальні правила поділу на гміни та повіти з точки зору потреб загального управління та територіального самоврядування». Результати її роботи були опубліковані в одинадцяти томах під назвою «Матеріали Комісії з удосконалення державного управління при прем'єр-міністрі». На думку Комісії Волинське воєводство мало б охоплювати географічну та етнографічну частину Волині, що належала Польщі. З цієї точки зору варто було б переглянути її північну частину кордону. Тут, після приєднання Сарненського повіту до Волинського воєводства, територія воєводства входить до географічного та етнографічного простору Полісся [10, s. 100].

Під час роботи над проектом поділу на воєводства Комісією була висунута концепція ліквідації Волинського воєводства та приєднання його території до Люблінського. Аргументи на захист цієї концепції зводилися до наступного. На Волині немає міста, яке б повною мірою виконувало б функцію воєводського центру. Крім того, позитивне вирішення волинського питання для Польської Держави вимагає, щоб політичне і культурне життя цього краю опиралося на місто, яке могло б «випромінювати польськість» на Волинь, зверталось до культури і політичної думки, заснованої на історичних традиціях. На думку Комісії, цим містом міг бути лише Люблін, як один із культурних центрів Польщі, доля якого і природні умови культурно-економічного впливу спрямовувалися на Волинь. Об'єднання Волині з Люблінщиною, за цим задумом, фактично з Люблінським воєводством після відокремлення від нього кількох північних повітів, створило б велике та економічно однорідне воєводство, що дозволило б сконцентрувати значні кошти на потреби воєводського самоврядування. Люблінсько-Волинське воєводське самоврядування, в якому мали б кількісно збалансуватися «руський» елемент із польським, мало б відіграти велику роль у схиланні населення цього воєводства до спільної позитивної праці в рамках Польської держави [10, s. 131]. Позитивною стороною проекту адміністративного з'єднання Волині з Люблінщиною є спроба заснувати проектоване воєводство на сильному економічному та культурному центрі, якого бракувало на Волині, і це знову ж було слабкою стороною проекту зі збереження адміністративної окремішності Волині. Однак розробники проекту, з обережністю ставилися до того, що Люблін зможе відіграти роль центру для Волині. Надто велика відстань між Любліном та східними повітами Волині (близько 300 км) могла призвести до розвитку місцевих економічних центрів (Рівне, Луцьк) [10, s. 132]. Пропозиції комісії широко обговорювалися міжвоєнними дослідниками, які займалися питаннями територіального поділу.

У другій половині 1920-х років спостерігається значне поживлення проектної роботи з реформування державного управління. Характерно, що в цей період було створено цілу низку індивідуальних проектів. Так, заслуговує на увагу, пропозиція Романа Старжинського від 1928 р. На його думку, найбільш доцільним був би поділ на воєводства з населенням близько 1 млн осіб. Підрахунок проводився за даними загального перепису населення 1921 р. Цей поділ був спрямований передусім на задоволення потреб військової мобілізації. На основі запропонованого критерію було виділено 25-26 воєводств, які мали увійти до 6 провінцій. Автор, зокрема, наголошував, що поділ території на провінції пов'язаний із давнім поділом Речі Посполитої, що був запроваджений у 1771 р. [18, s. 6]. Волинське, Люблінське та Белзьке воєводства, на його думку, мали входити до люблінсько-волинської провінції [18, s. 23-25]. Відповідно до проекту Р. Старжинського, Волинське воєводство мало складатися з 6 повітів: Кременецького, Острозького, Рівненського, Луцького, Дубенського та Ковельського з загальною чисельністю майже 1,2 млн жителів. Володимирський, Любомльський та Горохівський повіти мали увійти до Белзького воєводства з загальною кількістю жителів трохи більше 1 млн. Практично майже така сама кількість жителів проживала і в Люблінському воєводстві. Фактично, за кількісними показниками ці воєводства були між собою рівними, різниця полягала

¹ Комісію очолив Маврицій Ярошинський – колишній підсекретар Міністерства внутрішніх справ, членами були: В. Рацкевич – воєвода віленський, В. Роман – колишній воєвода поліський, Я. Бузек – директор Центрального статистичного управління, В. Бжезінський – писар міністерства внутрішніх справ. При Комісії створено декілька секцій, зокрема секцію адміністративного поділу держави та організації столичного воєводства.

в етнічному складі: повністю польське Люблінське, змішане, з перевагою поляків Белзьке і повністю «руське» Волинське воєводство [18, s. 25].

Свій проект у 1930 р. також представив професор адміністративного права Ягеллонського університету Єжи Стефан Лангрод у праці «3 досліджень про адміністративний поділ держави». Його еволюційна реформа управління, з огляду на міжнародні зобов'язання, а також особливості самоврядування, економічні, культурні, комунікаційні та інші особливості різних частин держави, які були спадщиною поділів, мала пройти в три етапи. Так, на першому етапі передбачалося включення Любомльського, Горохівського та Володимирського повітів з Волинського до Люблінського воєводства. Підставою цьому, на думку Є. Лангорода, слугував той факт, що в часи Речі Посполитої Любомльський повіт входив до складу Руського воєводства, а Володимирський – Белзького, а тому не мають нічого спільного з Волиною [7, s. 171]. Додатковим аргументом включення цих повітів, слугував той факт, що вони з досить етнічно неоднорідним населенням, включалися до регіону з сильною позицією польського елементу. Натомість до складу Волинського воєводства переходило $\frac{3}{4}$ Камінь-Каширського повіту та увесь Сарненський повіт, який був другим за площею повітом в Польській державі (5 455 км²). Як компенсацію, Поліське воєводство на південному-заході отримувало $\frac{1}{2}$ Ковельського повіту з м. Ратне (аж до Прип'яті на півдні) [7, s. 181].

На другому етапі передбачалося розширення Волинського воєводства в південно-східному напрямку, зокрема за рахунок включення двох прикордонних повітів – Збарзького та Скалацького. Натомість Волинське воєводство втрачало на користь Подільського воєводства близько $\frac{1}{2}$ Дубенського повіту з містами Радивилів та Козин [7, s. 200]. По завершенню 2 етапу реформи, на думку Є. Лангорода, раз і на завжди мали зникнути кордони, які виникли внаслідок поділів Речі Посполитої.

Перший етап мав початися на межі 1930-1931 рр. другий в 1931-1932 рр., а третій через 6 років і не раніше другої половини 1937 р. На цьому етапі мало вирішитися питання Верхньої Сілезії, шляхом ліквідації Сілезького воєводства, територія якого мала увійти до складу Краківського воєводства [7, s. 218].

Важливі постулати висунув Юліуш Суськи, радник міністра внутрішніх справ. У передмові до свого проекту він наголосив, що «сьогодні надто пізно будувати новий поділ з нуля, без урахування існуючого стану, і надто рано для ґрунтовної перебудови на основі досвіду». Тому Ю. Суськи виступав за внесення необхідних змін до існуючого територіального поділу, щоб він усунув існуючі помилки і недоліки та створив умови, які б сприяли гармонійному розвитку воєводств і накопиченню досвіду для проведення в майбутньому ґрунтовної реформи адміністративного поділу [19, s. II]. Згідно з проектом Є. Суського до Волинського воєводства передбачалося включення зі складу Поліського воєводства Сарненського та Камінь-Каширського повітів, які етнографічно і економічно тяжіють більше до Волині, аніж до Полісся. Натомість планувалося передати на користь Люблінського воєводства Любомльський та Володимирський повіти, та на користь Львівського воєводства частину Дубенського повіту з Радивиловом та частину Кременецького – з Вишнівцем, Білозіркою та Ланівцями [19, s. 63-64]. Причиною цього, на думку Є. Суського, є той факт, що і Радивилів з околицями, і частина Кременецького повіту комунікаційно тяжіють до Львівщини, а не до Волині, крім того ці зміни дозволять перенести кордони воєводств, що зумовить тенденцію до розмивання кордонів поділів [19, s. 74-75].

Відповідно до розпорядження президента Речі Посполитої Ігнація Мосціцького від 29 листопада 1930 р. територія Сарненського повіту вилучалася зі складу Поліського воєводства і включалася до Волинського воєводства [16]. Фактично, це була єдина зміна, серед усього загалу пропозицій, які активно обговорювалися у міжвоєнний період.

У 1933 р. відбулася внутрішня реорганізація в Рівненському та Кременецькому повітах. У Рівненському повіті було ліквідовано гміну Майків, а населенні пункти, які входили до неї були включені до Гошанської та Корецької гмін [15]. Також відбулися зміни в Дятьковицькій, Александрійській, Гошанській, Тучинській, Клеванській, Межиріцькій, Рівненській та Бугринській гмінах [15]. Відповідно до наказу міністра внутрішніх справ від 14 серпня 1933 р. ліквідовувалися Білокриницька, Бірківська, Борсуківська, Вербовецька і Зарудненська сільські гміни, а натомість було утворено гміни Колодне, Угорськ та Катербург. Також було реорганізовано міську гміну Кременець, до якої увійшли навколокремонецькі села (Сичівка, Грабівка, Андруга Велика і Білокриниця) – частина колишньої Білокриницької волості [13].

Штабом командування округу корпусу № II в Любліні в липні 1936 р. було запропоновано зміни до адміністративно-територіального поділу Волинського воєводства. Аргументувалося, це тим, що аналіз ситуації на терені воєводства протягом останніх років, на тлі його національного складу, визначався цілим рядом проблем суспільно-політичного та економічного характеру, які досить часто вдавалося усунути шляхом моніторингу ситуації на місцях з можливістю запобігти їм шляхом адміністраційного впливу. На думку авторів проекту, виділення з Волині надбужанських повітів до складу Люблінського воєводства дозволить викоринити штучне значення лінії Бугу, як лінії псевдокордону т.зв. «лінія Керзона» між центром держави і кресами українсько-волинськими («на захід від Бугу Польща – на схід наша Україна»). Ці повіти, будучи організаційно пов'язані з Люблінським воєводством, отримують значно кращі і вигідніші умови до організації в них активного, суто польського за характером життя у господарській, суспільній та культурній сферах. Включення цих повітів до складу Люблінського воєводства дозволить вилучити їх з під юрисдикції законів, які пов'язані з національною політикою на Волині. Це стосується перш за все українців, які мають певні привілеї, що впливають на розвиток і зміцнення українського національного руху, як наприклад закон 1924 р. про т. зв. «шкільний плебісцит». Долучення повітів до Люблінського повіту, на думку розробників проекту, дозволить здійснювати більш глибокий польський вплив з центру держави, що дозволить швидше і легше асимілювати і полонізувати ці терени, а в наступній фазі дозволить утворити з них ширший ніж тепер бастион полонізації для впливу на Волинь [4, арк. 41].

Часткове виокремлення з Волині до Поліського воєводства північно-східного району, так званого «Волинського Полісся», на думку авторів пояснювальної записки, викликане з одного боку, спільним характером із Поліссям, а з іншого – адміністраційно-політичними обставинами. Ці території, як йшлося у відповідних інтерпретаціях, знаходяться під агресивним впливом українського націоналізму, який йде з південної Волині. Перехід під адміністраційний уплив Полісся, де лише спорадично з'являються прояви українського націоналістичного руху, писали ініціатори змін, дасть змогу поступитися тут місцем насильницькій державно-асиміляційній політиці серед «тутейшого» населення. Зважаючи на ці фактори, а також у зв'язку з отриманням користі для організації польського володіння і зростання загальних умов безпеки на Волині було запропоновано два варіанти змін територіального поділу Волині [4, арк. 41-42].

Перший варіант мав наступний географічний вигляд. Любомльський повіт і частково Володимирський мали увійти до складу Люблінського воєводства. Любомльський повіт, як свідчать спостереження, з господарського погляду (мережа доріг і сталий зв'язок із близькими поселеннями за Бугом) тяжів до Холмського та Влодавського повітів. Як самостійна адміністративна одиниця цей повіт мав бути ліквідований, а його гміни увійти до інших повітів. Зокрема гміни Пулемець і Шацьк пропонувалося приєднати до Влодавського повіту, як і гміну Домачеве з Брестського повіту Поліського воєводства, яка вклинювалася сюди вузькою смугою між Волинським та Люблінським воєводствами. В такому випадку Влодавський повіт територіально входив в склад командування Округу Корпусу II і Округу Корпусу IX. Решта ж Любомльського повіту, тобто південна його частина, мала повністю увійти до складу Холмського повіту [4, арк. 42-43].

Західна частина Володимирського повіту досить сильно в господарському та суспільному житті пов'язана з Грубешівським повітом. Зміна кордону і пропонуваній поділ повіту мав би наступний вигляд: гміни Олесек, Коритниця і західна частина гміни Хотячів мала увійти до складу Грубешівського повіту Люблінського воєводства, гміну Порицьк передбачалося передати до складу Горохівського повіту. Взамін відданим теренам, до нового Володимирського повіту мали увійти гміни Турійськ і Купичів з Ковельського і гміна Киселин з Горохівського повіту [4, арк. 43].

У північній частині Волині (Камінь-Каширський, Ковельський і Луцький повіти) були запропоновані наступні зміни. Повіт Камінь-Каширський, в його північній частині – гміни Хотешів, Велика Глуша і Любешів мали залишитися у складі Поліського воєводства. Сюди ж мали увійти гміни Кримно, Заболоття і Гірники з Ковельського повіту, які і географічно, і економічно тяжіють до Поліського воєводства [4, арк. 43-44].

Центральна частина Камінь-Каширського повіту разом з містом Камінь-Каширським, на сході до р. Стохід, мала увійти до Ковельського повіту, у зв'язку з тим, що ця частина повіту завжди, з погляду господарського життя, мережі доріг і залізничних шляхів була повністю пов'язана з Ковелем. З решти частини Камінь-Каширського повіту – гміни Пневно (до 1929 р. Угриничі), східна частина Ковельського повіту, яка лежить на правому березі р. Стохід, гміни Маневичі, гміна

Велицьк, яка розташовувалася на лівому березі р. Стохід, гміни Більська-Воля Сарненського повіту та гміни Чорторийськ та Колки Луцького повіту утворювали новий повіт – Маневицький з центром у м. Маневичі. Відповідно до кордонів новоутвореного повіту на півночі були б південні кордони гміни Любешів Камінь-Каширського повіту і далі південна межа Поліського воєводства аж до р. Стир. На заході: східна межа гміни Камінь-Каширськ і гміни Великий Обзир (Камінь-Каширського повіту) далі гміни Повурськ і Голоби (Ковельський повіт). На півдні і південному-сході: північна частина межі Луцького повіту вздовж р. Стохід, а також південно-західна і південно-східна межа Колківської гміни. На сході: частина теперішньої межі з Костопільським і Сарненським повітами і далі по р. Стир до кордону Поліського воєводства. Основними комунікаційними вісями новоутвореного повіту були б: з заходу на схід, залізнична колія Ковель-Сарни; з півночі на південь, державна дорога Нові-Червища-Маневичі, Колки-Тростянець і її розгалуження дорога Колки-Журавичі [4, арк. 44].

Північно-східна частина Волині. Сарненський повіт (без гміни Більська-Воля) планувалося включити до Поліського воєводства або залишити у складі Волинського воєводства. Решта терену Волинського воєводства залишалася без змін [4, арк. 44-45].

Незначні відмінності містив другий варіант територіальних змін. Зокрема, Володимирський повіт передбачалося повністю включити до Люблінського воєводства. Туди ж мали включити Любомльський повіт як самостійну одиницю в межах Округу Корпусу (О.К) II. В такому випадку вдалося б уникнути поділу Влодавського повіту між О.К. II і О.К. IX. Гміну Домачево з Брестського повіту, з огляду на конфігурацію терену, в будь-якому випадку передбачалося включити до складу Влодавського повіту. Решта проекту без змін [4, арк. 45].

З точки зору проблем мобілізації і поповнення військових частин запропоновані зміни не містять певних застережень чи труднощів як в покритті мобілізаційних одиниць, так і з точки зору резервів і засобів. Новозапланований Маневицький повіт пропонувалося віднести до Штабу Ковельського округу поповнення.

Запропоновані зміни, на думку авторів проекту, мали низку переваг. Зменшення Волинського воєводства, дасть можливість приділити більше уваги стратегічно важливим районам, таким як ковельський вузол, облаштуванню району річок Стир та Іква, організації адміністрації безпеки, більше часу і можливостей можна буде приділити набираючому значення і ваги питанню відродження і зміцнення польського елемента на цьому терені .

У 1938 р. Міністерство військових справ виступило з ініціативою до Міністерства внутрішніх справ про проведення нового адміністративного поділу в Люблінському, Волинському і Поліському воєводствах, а можливо і Білостоцькому, Новоградському та Віленському. Ця реформа, передбачала: 1) створення вздовж східного кордону держави смуги з територіально малих воєводств з густою адміністративною мережею де проживали представники національних меншин; 2) утворення на захід від цієї смуги воєводств, де б переважало польське населення, наближаючи тим самим значну частину східних земель до центру Польщі; 3) збільшення кількості центральних воєводств, які в жодному місці не мали б виходу до державного кордону; 4) можливість узгодження адміністративного поділу на воєводства з військовим поділом [4, арк. 18].

Розв'язання усієї справи перебувала у сфері компетенцій міністерства внутрішніх справ, яке мало підготувати проект закону та узгодити його на міжміністерському рівні. Військові прагнули, щоб закон в найкоротші терміни був внесений на розгляд до Сейму, а з 1 квітня 1939 р. вступив в законну силу. Щоправда, представники міністерства внутрішніх справ у своєму листі до військового міністерства вказували на нереальність таких термінів, адже питання зміни кордонів воєводств в Сеймі провести надто складно навіть через пів року після появи закону [4, арк. 10].

Більш реальний термін був озвучений міністерством внутрішніх справ – 1 рік. Разом з тим вони припускали, що можливо, як виняток, вдалося б впровадити зміни 1 жовтня 1939 р. замість 1 квітня 1940 р., зважаючи на той факт, що зміни пов'язані з обороною країни. Проти терміну 1 квітня 1939 р. був і той факт, що в цей день вступав у дію закон від 9 квітня 1938 р., що стосувався зміни кордонів Варшавського та Лодзького воєводств. Якби навіть і вдалося погодити реалізацію запропонованих змін кордонів воєводств в життя, то впровадити це було б надзвичайно складно, адже тоді б зміни стосувалися території 10 воєводств. В міністерстві внутрішніх справ наголошували, що адміністративно-територіальні зміни мають впроваджуватися поступово і протягом тривалого часу [4, арк. 11].

Впровадити нові зміни в адміністративно-територіальному устрої Волинського воєводства завадив початок Другої світової війни і окупація території Волині радянськими військами.

Отже, питання оптимального територіального поділу держави на адміністративно-територіальні одиниці жваво обговорювалося у міжвоєнний період. Практично, усі учасники дискусії, включно з державними посадовими особами, мали тверде переконання, що побудований у 1919–1921 роках поділ був недосконалим та не відповідав потребам державного управління й економічним викликам. Воєводства Другої Речі Посполитої були дуже різноманітними за площею, густотою населення та його національним складом, потенціалом економічного розвитку тощо. Волинське воєводство було економічно та фінансово слабким та не могло витримати інвестиційні виклики, а особливо з точки зору інфраструктури, як і більшість воєводств. Пропозиції щодо змін у адміністративно-територіальному устрої Волинського воєводства стосувалися переважно північних територій, порубіжних з Поліським воєводством, або західних, суміжних з Люблінщиною територій. Проте більшість з цих пропозицій не вдалося реалізувати. Єдиною суттєвою зміною у територіальному устрої міжвоєнного Волинського воєводства стало включення до його складу Сарненського повіту. Разом з тим, упродовж міжвоєнного періоду відбувалися внутрішні зміни в адміністративно-територіальному устрої воєводства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Административно-территориальный состав СССР на 1 июля 1925 и 1 июля 1926 в сопоставлении с довоенным делением России. Москва, 1926. 231 с.
2. Державний архів Рівненської області. Ф. 239. Оп. 2. Спр. 51. 244 арк.
3. Документы внешней политики СССР. Москва, 1959. Т.3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. 724 с.
4. Archiwum Akt Nowych. Zespół Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Sygn. 178. Zmiana granic województwa białostockiego, lubelskiego, poleskiego i wołyńskiego szkolnictwo, wybory, sprawy finansowe: zarządzenia, okólniki, sprawozdania, opinie, korespondencja, 1936-1939. 77 k.
5. Ajnenkiel A. Administracja w Polsce. Zarys historyczny. Warszawa, 1975. 209 s.
6. Kallas M. Województwo w Drugiej Rzeczypospolitej (z dziejów podziałów terytorialnych w latach 1919-1939). *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*. Toruń, 1997. Zeszyt 322. S. 145-161.
7. Langrod J. Ze studiów nad podziałem administracyjnym państwa. *Kraków stolica kresów południowo-zachodnich. Studia nad nowym podziałem administracyjnym państwa*. Kraków, 1931. S. 137-233.
8. Leszczyńska C. Dyskusje o podziale na województwa w Drugiej Rzeczypospolitej. *Mazowsze. Studia Regionalne*. Warszawa, 2021. Nr 38. S. 11–27.
9. Lubiarski T. Konceptje województwa w Materiałach Komisji dla Usprawnienia Administracji Publicznej przy Prezesie Rady Ministrów w II Rzeczypospolitej (1928–1933). *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. Kraków, 2008. T. XI. S. 215-244.
10. Materiały Komisji dla Usprawnienia Administracji Publicznej przy Prezesie Rady Ministrów. T. V: Podział administracyjny państwa, Warszawa 1931. 169 s.
11. Molenda J. Podział terytorialny kraju. Podstawowe problemy. *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*. Warszawa, 1992. S. 203-238.
12. Piskozub A. Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1987. 337 s.
13. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 14 sierpnia 1933 r. w sprawie zmiany granic miasta Krzemieńca i gmin wiejskich w powiecie krzemienieckim, województwie wołyńskim. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1933. Nr 67. Poz. 504.
14. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 17 października 1923 r. o rozwiązaniu gminy Pańkowce, utworzeniu gminy Łanowce oraz zmianie granic gmin: Białozórka i Wyszogródek w powiecie Krzemienieckim. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1923. Nr 112. Poz. 899.
15. Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 6 grudnia 1933 r. o zniesieniu gminy wiejskiej Majków i o zmianie granic gmin wiejskich w powiecie rówieńskim, województwie wołyńskim. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1933. Nr 97. Poz. 753.
16. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. o zmianie granic województw poleskiego i wołyńskiego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1930. Nr 82. Poz. 649.
17. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 16 lipca 1924 r. w sprawie podziału powiatu rówieńskiego na dwie jednostki administracyjne i kreowania powiatu kostopolskiego tudzież regulacji granic powiatów: rówieńskiego, dubnowskiego, łuckiego, ostrońskiego, krzemienieckiego i horochowskiego. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1924. Nr 68. Poz. 655.
18. Starzyński R. Projekt podziału terytorialnego Rzeczypospolitej, Warszawa, 1928. 69 s.
19. Suski J. Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1930. 76 s.
20. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminarjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. Warszawa, 1921. Nr 16. Poz. 93.

References:

1. Ajnenkiel A. Administracja w Polsce. Zarys historyczny. Warszawa, 1975. 209 s.
2. Kallas M. Województwo w Drugiej Rzeczypospolitej (z dziejów podziałów terytorialnych w latach 1919-1939). *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia*. Toruń, 1997. Zeszyt 322. S. 145-161.
3. Langrod J. Ze studiów nad podziałem administracyjnym państwa. *Kraków stolica kresów południowo-zachodnich. Studia nad nowym podziałem administracyjnym państwa*. Kraków, 1931. S. 137-233.
4. Leszczyńska C. Dyskusje o podziale na województwa w Drugiej Rzeczypospolitej. *Mazowsze. Studia Regionalne*. Warszawa, 2021. Nr 38. S. 11–27
5. Łubiarz T. Koncepcje województwa w Materiałach Komisji dla Usprawnienia Administracji Publicznej przy Prezesie Rady Ministrów w II Rzeczypospolitej (1928–1933). *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*. Kraków, 2008. T. XI. S. 215-244
6. Molenda J. Podział terytorialny kraju. Podstawowe problemy. *Samorząd terytorialny i rozwój lokalny*. Warszawa, 1992. S. 203–238.
7. Piskozub A. Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1987. 337 s.
8. Starzyński R. Projekt podziału terytorialnego Rzeczypospolitej, Warszawa, 1928. 69 s.
9. Suski J. Podział administracyjny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa, 1930. 76 s.

Отримано: 28.01.2023.

Прорецензовано: 24.02.2023.

Прийнято до друку: 27.02.2023.

e-mail: stepansyniak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-138-143

Сияк С. Інциденти та конфлікти в житті польських парамілітарних організацій на Волині в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 138–143.

УДК: 94 (477.82):355.01+061(438) «1921-1939»

Степан Сияк

ІНЦИДЕНТИ ТА КОНФЛІКТИ В ЖИТТІ ПОЛЬСЬКИХ ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ В 1921–1939 РОКАХ

У статті зроблено спробу окреслити інциденти та конфлікти, які відбувались в житті польських парамілітарних організацій на Волині в 1921 – 1939 рр. Встановлено, що найбільш поширеною формою опору польським переселенцям з боку місцевого населення були підпали господарств колоністів. Констатовано, що велику кількість інцидентів та конфліктів української молоді припало на Стрілецький союз. Зазначено, що самі польські військові переселенці часто були агресорами щодо місцевого населення.

Ключові слова: польські парамілітарні організації, інцидент, конфлікт, Стрілецький союз, Волинь.

Stepan Syniak

THE INCIDENTS AND CONFLICTS THAT TOOK PLACE IN THE LIFE OF POLISH PARAMILITARY ORGANIZATIONS IN VOLYN, 1921–1939

The article attempts to outline the incidents and conflicts that took place in the life of Polish paramilitary organizations in Volyn in 1921–1939. It was established that the most common form of resistance to Polish immigrants by the local population was attacks on colonists' farms. It was established that a large number of incidents and conflicts among Ukrainian youth fell on the Rifle Union. It is noted that the Polish military emigrants themselves were often aggressors in relation to the local population. From the very beginning, the resettlement of military settlers to a «foreign» territory was strongly opposed by the Ukrainian peasantry, which rightly did not want to share the land with former Polish soldiers. According to the documents of the State Archives of the Rivne and Volyn regions, in the period of the 20s – 30s of the 20th century. A large number of displaced persons turned to the police and the army with a request to provide weapons (pistols, rifles and even grenades) for self-defense of themselves and their families. It is worth noting that the squatters often appealed to the district elders with complaints about the local voyts and soltis, who insulted and even harassed the squatters and their work. This does not seem surprising, because almost most of the positions in the villages and towns were held by Ukrainians, who made up the majority, and whose attitude towards the Polish military and civilian immigrants was extremely negative. As a form of resistance, raids by local peasants of the settlement farms were extremely common in the Volyn Voivodeship. Polonization, the eradication of Ukrainian identity, multiplied by colonialist treatment, created the basis for the superior behavior of representatives of Polish paramilitary organizations.

Keywords: Polish paramilitary organizations, incident, conflict, Rifle Union, Volyn.

Проблематика взаємовідносин між польськими парамілітарними організаціями та місцевим населенням, а також між самими союзами на Волині в міжвоєнний період, фактично не була предметом наукового дослідження як серед українських, так і польських дослідників. В українській історіографії вперше дане питання підняв В. Смолей [13], який надав великого значення переселенню польських колишніх військових на західноукраїнські землі та конфлікти з місцевим населенням. Варто зазначити, що в науковому доробку С. Сияка [11, 12] відображені взаємовідносини польських напіввійськових організацій з місцевим населенням у міжвоєнний період та конфлікт Стрілецького союзу з українською молоддю в с. Невірків.

Після підписання Ризького мирного договору 1921 р. за поляками було закріплено західноукраїнські та західнобілоруські землі. Для українського населення, яке опинилося у складі Польської держави, розпочався новий етап полонізації. Одним з інструментів даного процесу на західноукраїнських землях, в тому числі і на Волині, було утворення польських парамілітарних товариств та

організацій, завдання яких полягало у закріпленні на місцях польської влади з подальшою економічною, господарською та культурно-освітньою експансією.

Свій початок польське військо та цивільне осадництво бере із закону «Про осадництво», який був прийнятий 17 грудня 1920 р. польським Сеймом [16, с. 4]. Осадники – це колишні військово-службовці, ветерани польського війська, які брали участь у війні за незалежність Польщі 1917 – 1920 рр. та мали право отримати від держави безкоштовні земельні наділи і кредити в облаштуванні господарств на західноукраїнських землях [12, с. 206].

Основною метою, до якої прагнув уряд Другої Речі Посполитої під час проведення аграрної реформи на території Волинського воєводства, було відродження, знищеної війною, головної гілки польської економіки – сільського господарства. Польський уряд планував з допомогою військових осадників досягти декількох важливих цілей: 1) заохотити призовників до служби у польській армії (військовослужбовці мали право отримати наділ землі після відбуття терміну служби в армії); 2) сформувати єдину систему національної економіки, до складу якої входили території, які до недавнього часу перебували у складі трьох різних держав: Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини; 3) контролювати новостворений кордон з Радянською Україною; 4) використовувати військовий потенціал осадників на випадок збройної агресії з боку радянської влади; 5) розв'язати проблему малоземелля та безземелля у центральних воєводствах держави [13, с. 11].

Парцеляція і пов'язана з нею колонізація впродовж двадцяти міжвоєнних років служила постійною причиною ескалації між українськими селянами та польськими новопоселенцями. У виникненні польських осадницьких господарств українські селяни цілком правильно вбачали причини свого безземелля і тому виступали проти насадженого польського елемента. Селяни вдавалися до побиття новопоселенців, нищення і підпалів осадницьких господарств, намагалися не допустити парцеляції землі серед колоністів, вступали в збройні сутички з ними, а також з представниками польської влади на місцях [13, с. 101].

З самого початку переселення військових осадників на «чужу» їм територію знайшло жорсткий опір українського селянства, яке справедливо не бажало ділитися землею з колишніми польськими військовиками. Як свідчать документи Державного архіву Рівненської та Волинських областей, у період 20-х – 30-х рр. ХХ ст. велика кількість переселенців зверталась до поліції та армії з проханням надати зброю (пістолети, рушниця та навіть гранати) для самооборони себе та своїх родин [11, с. 96].

У Волинському воєводстві восени 1921 р. польська поліція провела масові арешти у Кременецькому, Рівненському, Дубенському та Луцькому повітах, де відбувались заворушення селян проти осадницького руху. Часто останні самовільно користувалися сервітутами, не сплачуючи орендної плати. Зокрема, влітку 1921 р. жителі сіл Губин і Городище Луцького повіту самочинно випасали худобу в панському лісі, а коли патрулі затримали їх, то селяни вступили в сутичку з поліцією [1, с. 22].

Антипольський селянський рух в двадцятих роках ставав дедалі активнішим. Начальник слідчого відділу доповідав комендантові поліції Волинського округу: «Причини більшості випадків підпалів не встановлено. Підпалюють скирти збіжжя і цілі господарства хліборобів. Можна припустити, що ці підпали вчиняються на політичному ґрунті (саботаж). Підпали збільшуються». Саме тут в липні-вересні 1923 р. селяни спалили 78 сільськогосподарських об'єктів, котрі належали особам польської національності [1, с. 33].

Підпали місцевими селянами осадницьких господарств, як форма опору, були надзвичайно поширеними у Волинському воєводстві. Лише у 1928 р. у Ковельському повіті було 7 таких підпалів, які завдали господарям збитків майна на суму 20 тис. зл., у Володимирському – 6 підпалів на суму 7850 зл., у Кременецькому – 5 підпалів на 20 тис. зл. [13, с. 86].

В 1938 р. у військових осадах Бельмаж Здолбунівського повіту, в господарствах осадників Сарнецького Францішка та Кокошинського Хенрика, а також Тельми Францішка осади Завидів, гміни Хорів одночасно відбулися пожежі. В ніч з 12 на 13 вересня приблизно о 12 годині ночі дружина Х. Кокошинського побачила у вікно, як їхні чотири скирти соломи біля стодоли охоплені пожежею. В підсумку, згоріли всі господарські приміщення: стодола, стайня, хлів, всі продукти та збіжжя. Вцілів тільки житловий будинок, дякуючи своєчасним діям пожежників. Загальна сума збитку становила 5-6 тис. злотих.

Паралельно палали скирти з соломою в сусіда Ф. Сарнецького, який проживав неподалік. Його розбудила сусідка та повідомила про пожежу в господарстві. Господар спочатку спробував сам боротись з вогнем, але дивлячись, як він швидко поширювався, то кинувся рятувати родину та

худобу. Вогонь з часом, підсилений вітром, перекинувся на господарські приміщення, а згодом на будинок. Як наслідок, стодола та стайня згоріли повністю, а в будинку пошкодилися дах та частина стіни. Постраждали також сільськогосподарські продукти, збіжжя та свині. Загальна сума збитків Х. Сарнецького нарахувала близько 10 тис. злотих. В обох випадках пожежі розпочинались з підпалу чотирьох копиць соломи, які були поряд з господарськими приміщеннями.

Приблизно о тій же годині була проведена диверсія у військовій осаді Завидів у господарстві осадника Ф. Тельми, яка знаходилась від Бельмажу на відстані близько чотирьох кілометрів. Постраждали всі господарські приміщення (стайня та хлів), а також стодола з збіжжям, сіно, продукти харчування та дах житлового будинку. Загальну суму збитку Ф. Тельма оцінив у 4 тис. злотих.

Прикметно, що вогонь виник та поширився в різних осадах за однаковою схемою. Спочатку запалювалися копиці з соломною, звідкіля полум'я переходило на господарські приміщення та житлові будинки. В процесі розслідування злочину поліцією, в осаді Бельмаж на відстані 17 м. від спаленої стодоли Ф. Сарнецького, було знайдено пляшку ємністю ½ літра із залишками нафти та закоркована шматком газети «І.К.С.». По гарячих слідах поліція не знайшла винуватців, оскільки пожежники та люди, які гасили пожежу, затоптали місця злочину [2, арк. 433].

Під час огляду місця пожежі у Ф. Тельми було знайдено на полі на відстані 60 м. від місця пожежі людські сліди. Сліди вели в бік лісу, який знаходився на півночі села на відстані 600 м. від господарства військового осадника. Сам господар ще перед прибуттям поліції знайшов поблизу стодоли на городі півлітрову пляшку із запахом нафти (вірогідно керосину), але не надав цьому значення, оскільки поспішав гасити пожежу.

Слідством була висунута версія про саботаж, виконавцями якого могли бути українці, які належали до ОУН. Була опитана українська молодь, яку підозрювали в приналежності до націоналістичних організацій, але у всіх їх виявилось алібі. Згодом слідство у справах пожежа в господарствах Сарнецького та Кокошинського встановило, що підпал могли здійснити мешканці м. Острога Гришук Абрам та Ляшук Петро. Вони відкрито виступали проти політики ревіндикації, католиків та вказували, «що Україна скоро стане незалежною». Ці двоє також радикально висловлювались проти осадників та вказували на те, що їх необхідно було знищити. 14 липня 1938 р. гродський суд Острога засудив А. Гришука до двох місяців арешту за фальшиві свідчення [2, арк. 433 зв.].

Слідство провело обшуки в господарствах згаданих фігурантів справи. В А. Гришука знайдено кілька сторінок газети «І.К.С.», подібної до тої, що знайшли поряд з пляшкою з керосином в господарстві Ф. Сарнецького, а в помешканні П. Ляшука обшуки не принесли очікуваних результатів. Крім того, було обстежено пасовисько біля осади Бельмаж, яке знаходилось неподалік. Там було знайдено невеличкий шматок конопляного полотна, в якому загорнуто червоний шнурок, одна півлітрова та дві малі порожні пляшки, кусок газети «І.К.С.», а також кишеньковий ніж.

Підозрювані у підпалі відмовилися визнавати свою провину у вчиненому злочині. Вони стверджували, що в ту ніч пасли коні, до пожежі не мали відношення, а речі, які знайшли слідчі на березі, були не їхні. Лише П. Ляшук визнав ножа за свою власність, якого він в ту ніч загубив.

Враховуючи всі наявні непевні докази, отриманих в результаті обшуку в господарствах та на пасовиську, слідство дійшло висновку про причетність А. Гришука та П. Ляшука до підпалів. Слідчими були зроблені гіпсові знімки взуття у підозрюваних, але виявлені сліди паліїв в осадника Ф. Тельми не збігались з їх розміром. Але замість того, щоб зняти всі підозри, «детективи» припустили про наявність третього невідомого співлика. Незважаючи на таку непевну доказову базу, гродський суд Острога 15 вересня 1938 р. присудив А. Гришуку та П. Ляшуку арешт без права внесення застави [2, арк. 434].

Варто зазначити, що часто осадники звертались до повітових старост зі скаргами на місцевих віїтів та солтисів, які ображали та навіть цькували осадників та їхню роботу. Це не видається дивним, адже майже чималу кількість посад на селі та в містечках займали українці, які становили більшість, тому відношення до польських військових і цивільних переселенців була вкрай негативним. У 1932 р. військові осадники з гміни Новомалин Здолбунівського повіту звертались з проханням до старости про притягнення до відповідальності віїта цієї ж гміни за образу. Новоселецький Юзеф називав польських відставних військових «босяками», «ослами», «дурнями» та бажав, щоб «холера забрала всіх осадників». Він це мотивував тим, що вони забрали в українців землю. Ю. Новоселецький на кожному кроці здійснював всілякі труднощі в роботі осадників, як то визначення шарварку під час жнив, ігнорування ремонту доріг, які проходили через осаду. На думку військових осадників

Новомалина, вїт зловживав своїм становищем. Зокрема, першочергово стягував податки, які йшли на гміну, і лише тоді ті, які були загальнодержавними [3, арк. 46].

Конфлікти між польськими парамілітарними організаціями та українцями існували увесь міжвоєнний період. Чи не найчастіше на Волині конфронтація відбувалася зі Стрілецьким союзом. Його діяльність, як решти інших польських парамілітарних організацій на Волині, посилювала напруженість в українсько-польських відносинах у 1921 – 1939 рр. Це пояснюється тим, що Стрілецький союз активно долучав до своїх членів не лише поляків, а й українців, конкурував з українськими організаціями, на зразок таких, як «Луг», «Січ» та «Пласт». Окрім того, Стрілецький союз проводив активну діяльність серед місцевого населення, пропагуючи ідеї польської державності, що вносило напругу у стосунки не тільки між польськими та українськими організаціями, але й між місцевими поляками та українцями загалом. Як приклад, де напруженість у взаємних стосунках переросла у локальний конфлікт, можна навести події у селі Невіркив, гміни Межирич Рівненського повіту [12, с. 209].

У 1935 р. між підрозділом Стрілецького союзу та українською молоддю с. Невіркив, сталася сутичка. У ході розслідування було встановлено, що члени Стрілецького союзу під командуванням Юзефа Фігля йшли маршем по дорозі з села до колонії Жарнівки. Поблизу населеного пункту Невіркив до стрільців підійшли троє українців, Жильчук Іван та Микола та ще одна особа, яка не була встановлена, і почали насміхатись зі стрільців, які несли жалобні пов'язки по маршалку Ю. Пілсудському. На адресу поляків почали лунати нецензурні висловлювання. Стрільці на дану провокацію не реагували, допоки на них не рушила українська молодь. Останні почали бити стрільців, зривати з ременів жалобні та стрілецькі відзнаки.

25 лютого 1936 р. апеляційний суд виніс вирок по даній справі: «Данилу Баюну – три місяці, Григорію Баюну, Іванові, Миколі та Якову Жильчукам, Микиті Баюну та Гордію Захаруку – три з половиною місяці кожному» [4, арк. 177 зв.].

Інциденти за участю Стрілецького союзу та місцевого населення продовжились і в наступному році. У 1937 р. в с. Білашівці, гміни Березно, Костопільського повіту на співочий хор, який належав Союзу та складався з 12 чоловік, напали невідомі особи. Пізніше вдалося упізнати чотирьох, які нападпитку вчинили напад з палицями в руках та камінням. Нападаючі викрикували: «Розійдись, поляки», «Бо виб'єм поляків», а також політичні «Відайте Україну». Одного із стрільців було поранено поліном в голову так, що він впав на землю весь у крові, а двох побито камінням. Стрільці задля порятунку почали тікати до найближчих населених пунктів, а місцеві хлопці бігли за ними та співали: «Ще не вмерла Україна». В ході слідства були впізнані Прадун Теодор, Деркач Теодор, Курильчик Томаш. Всі вони проживали в с. Білашівці [5, арк. 115].

Ще одним способом протистояння українського населення членам згаданої організації була агітація проти вступу до неї. У 1933 р. Добростанський Микола, керівник відділу Стрілецького союзу військової осади в Ярославовичах, повідомляв, що мешканці с. Яловичі Дубенського повіту брати Ян та Людвик Моленди активно переконували місцевих поляків та українців проти вступу до даної організації. На їхню думку, члени союзу були «банда, що складалась з самих ледарів і тих, хто хоче війни». У своїх промовах згаданий дует вказував на той факт, «що дана організація є непотрібною та не повинна існувати». Окрім промов, Я. та Н. Моленди свою неприязнь до «союзників» підкріплювали фізичним насиллям. Подібний випадок мав місце увечері 2 квітня 1933 р. по дорозі з с. Ярославичі до Луцька, біля колонії Рудецька, де вони із засідки з палками та кілками в руках напали на прохожих стрільців Квятковського Владислава та Чижевського Казимира і побили їх. Брати були прихильниками політичної партії «Сельроб-єдність». За свою позицію та за побиття членів Стрілецького союзу, суд засудив їх до ув'язнення в м. Дубно. Але в ході апеляції їх було відпущено під домашній арешт [6, арк. 9].

Схожі інциденти мали місце також в житті Союзу польських харцерів. Один із таких трапився 2 липня 1936 р. Близько 22 год. до табору харцерок, який знаходився в Шубківських лісах (гміна Тучин), наблизилась чотири невідомі особи, які своїми криками спричинили значний переполох у таборі. Лише втручання чоловіка керівниці табору Голубовського Жигмунта, який здійснив 5 пострілів з револьвера, вдалося відлякати непроханих гостей. У зв'язку із цією подією, постерунок поліції в Тучині вислав патруль для пошуку даних осіб [7, арк. 179].

Необхідно констатувати, що не завжди польські переселенці були «жертвами», але й виступали в ролі агресорів. У Кременецькому повіті на Волині селянин з Вишнівця Левенець зустрів у своєму

лісі літом 1926 р. жінку осадника Белдову, яка рубала молоде дерево та т. зв. «тички». З метою перевірки прізвища українець подався до осади, в якій вона мешкала. По дорозі його перестрів чоловік Белдавою з одинадцятьма товаришами, котрі гуртом побили Левенця до втрати свідомості за одне тільки намагання установити прізвище особи, яка його обкрадала. Белда вистрілив в Левенця з револьвера, внаслідок чого той дістав важке поранення. За своє діяння осадник так і не був при-тягнутий до кримінальної відповідальності [13, с. 84].

Бували випадки, що осадники організовували банди, які займалися грабежом та розбоєм. Подібне мало місце в с. Загаїці Кременецького повіту, де кілька осадників напали на тамтешнього купця, який віз алкогольні напої, та пограбували його.

Іноді протистояння українців та поляків набувало релігійного забарвлення, що нерідко погро-жувало перерости у кровопролиття. Такий випадок мав місце у серпні 1928 р. у с. Вишгородок Кременецького повіту на Волині, коли до 300 озброєних осадників намагалися захопити право-славну церкву і перетворити її на костюл. Вони серед ночі підняли священника О. Засидальського і настирливо домагалися видачі церковних ключів. Селяни підійшли на допомогу священнослужи-телю з наміром відстояти храм. Від кривавої бійні врятувало втручання поліції, яка, традиційно в подібних ситуаціях розігнала селян. При цьому осадники залишилися безкарними, незважаючи на те, що один з них вистрілив і ранив селянина Н. Рудницького 13, с. 86].

Доволі часто членів польських парамілітарних організацій державні органи залучали до підтрим-ки правопорядку в населених пунктах Волині. Така робота була небезпечною, особливо в 20-ті роки, оскільки у Волинському воєводстві діяло багато бандитських угруповань, а населення мало велику кількість зброї на руках. 9 вересня 1925 р. військовий колоніст Сигізмунд Полль, який проживав в одній із колоній воєводства, виконував функції члена самооборони і перебував в караулі, помітив декількох підозрілих осіб. На оклик караульного, один із них вистрілив та поранив колоніста в жи-віт, а бандити тим часом зникли в невідомому напрямку. Через декілька годин осадник Полль помер, а на місце злочину негайно прибули поліцейські та представники суду, але зловмисників по гарячих слідах не вдалось розшукати [15, с. 3].

Необхідно відмітити, що конфлікти відбувались не тільки між польськими колоністами та укра-їнцями, а й між самими польськими переселенцями. Так, у 1924 р. між жителями колонії Креховець, Тучинської гміни Іваном Долинським та Казимиром Корчмарським виник конфлікт на особистому ґрунті. В результаті сварки І. Долинський вистрілив у свого односельчанина з револьвера та поранив його в руку. Постраждалого К. Корчмарського доставили в лікарню у Тютюковичі, а Долинського заарештували [14, с. 3].

У 1926 р. в колонії Варварівка Володимирського повіту на весіллі колоніста Франца Буковського виник конфлікт між унтер-офіцерами 23-го піхотного полку, які гостювали в нього та з місцевими колоністами. Причинами для цього послужила непристойна поведінка військових, які прийшли на свято в якості непростих гостей. Після довгих умовлянь вести себе культурно, господар будинку змушений був попросити буйних унтер-офіцерів залишити весілля. Військові, опинившись на вули-ці, намагались силою проникнути назад. Врешті-решт між обома сторонами виникла перестрілка, під час якої були поранені унтер-офіцери Новаковський та Оликовський [9, с. 3].

Бували випадки, коли самі осадники були підозрюваними у вчиненні різного роду злочинів на Волині. У 1926 р. в колонії «Поможанка» Горохівського повіту сталася трагедія. Поліція прийшла провести арешт колоніста Івана Войцеховського, якого підозрювали в крадіжці. Сам осадник, не бажаючи бути заарештованим, схопив дві шрапнелі та вдарив однією об іншу, цим самим спричи-нивши вибух, який розірвав колоніста на частини [10, с. 3].

Звичайно, траплялись також і менш значимі інциденти з представниками польських парамілітар-них організацій у Волинському воєводстві. Так, у Здолбунові в 1938 р. у відділі Стрілецького союзу була здійснена крадіжка з клубу. Слідство встановило, що вкрадено блюзу, спідне, кашкет, рюкзак, щітку для взуття, 12 столових ложок столових та сім виделок. Загальна вартість заподіяної шкоди складала – 25 зл. 12 гр. Крадіжка сталася в клубі через відсутність вахтового стрільця [8, арк. 310].

Підсумовуючи вище зазначене, можна стверджувати, що інциденти в с. Невірків та Білашівці яскраво відображали політику польської адміністрації щодо українського населення. Полонізація, викорінення української ідентичності, помножене на колонізаторське поводження, створювало під-ґрунття для зверхньої поведінки представників польських парамілітарних організацій. В тім, в окре-мих випадках варто віддати належне польській феміді. Ті тюремні строки, які виніс суд, показують,

що українці відбулися «легким переляком». Але подібні вироки можна вважати радше винятком, ніж закономірністю. Загалом, схожі інциденти між поляками та українцями зайвий раз підкреслюють градус напруги в стосунках.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і воз'єднання з Радянською Україною. (1921 – 1939 рр.): Збірник документів і матеріалів. Луцьк, 1957. Ч.1. 271 с.
2. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) ДАРО. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 19. 633 арк.
3. Держархів Рівненської обл. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 19. 50 арк.
4. Держархів Рівненської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 4740. 386 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 88. 269 арк.
6. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 2. Спр. 2029. 50 арк.
7. Держархів Рівненської обл. Ф. 33 Оп. 4. Спр. 80. 263 арк.
8. Держархів Рівненської обл. Ф. 33 Оп. 5. Спр. 19. 633 арк.
9. «Кровавая свадьба». *Волинское слово*. 1926. 19 октября. № 1049. С. 3.
10. «Разорван на части». *Волинское слово*. 1926. 17 июня. № 1004. С. 3.
11. Сinyaк С. Взаємовідносини польських парамілітарних організацій з місцевим населенням Волині у 1921 – 1939 рр. *Актуальні проблеми сучасної політики*. Рівне, 2014. С. 96 – 97.
12. Сinyaк С. Інцидент у селі Невірків 1935 р. як приклад локального польсько-українського конфлікту на Волині в міжвоєнний період. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність*. Збірник наукових праць. Луцьк, 2019. С. 205 – 212.
13. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919 – 1939 рр.). Тернопіль, 2003. 111 с.
14. «Ссора двух колонистов». *Волинское слово*. 1924. 29 июля. № 732. С. 3.
15. «Убийство колониста». *Волинское слово*. 1925. 17 сентября. № 897. С. 3.
16. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*, 1921, Nr. 4, Poz. 17 i 18. 6 s.

References:

1. Syniak S. Vzajemovydnosyny polskykh paramilitarnykh orhanizatsii z mistsevym naseleнням Volyni u 1921 – 1939 rr. Aktualni problemy suchasnoi polityky. Rivne, 2014. S. 96 – 97.
2. Syniak S. Intsydent u seli Nevirkiv 1935 r. yak pryklad lokalnoho polsko-ukrainskoho konfliktu na Volyni v mizhvoiennyi period. Etnichni spilnoty ta konfesii na Volyni: istoriia ta suchasnist. Zbirnyk naukovykh prats. Lutsk, 2019. S. 205 – 212.
3. Smolei V. Polske tsyvilne i viiskove ahrarne osadnytstvo u Zakhidnii Ukraini: istoryko-pravovy kontekst (1919 – 1939 rr.). Ternopil, 2003. 111 s.

Отримано: 28.11.2022.

Прорецензовано: 19.01.2023.

Прийнято до друку: 21.02.2023.

e-mail: danylo.m.kravets@lpnu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-144-151

Кравець Д. Правописні дискусії в середовищі української діаспори другої половини ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 144–151.

УДК: 94(=161.2)(100):[811.161.2'35:001.8]"194/198"

Данило Кравець

ПРАВОПИСНІ ДИСКУСІЇ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У 1940–1980-х рр. у середовищі української діаспори тривала суперечка щодо «правильного» правопису української мови. Частина закордонних українців не схвалювали новий радянський правопис та воліли зберегти норми української мови затверджені в Харкові у 1929 р., а інші вважали, що українська мова в діаспорі повинна бути добре зрозумілою читачам радянської України, а тому рішуче відкидали харківські правописні норми.

Ключові слова: історія української мови, правопис, українська діаспора другої половини ХХ ст., русифікація, Радіо Свобода.

Danylo Kravets

ORTHOGRAPHY DISCUSSIONS AMONG UKRAINIAN DIASPORA (1940TH–1980TH)

The paper aims to describe an orthography discussion in the Ukrainian diaspora in the second half of the XX century. Language processes that took place in the environment of the Ukrainian diaspora are an essential element of the history of the national language. The practice of language use among Ukrainians abroad is a unique source of data, part of the national linguistic fund.

Archive documents from the personal archive collections of M. Demkovich-Dobryanskyi (head of the Ukrainian editorial office of Radio Liberty), R. Chomiak (international journalist), and O. Horbach (a famous linguist) stored in the Manuscripts department of the V. Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv were used to prepare the presented paper.

Many diaspora publicists criticized Radio Liberty (Munich) broadcasts for using the orthography officially accepted in Soviet Ukraine. M. Demkovich-Dobryanskyi, as editor-in-chief, thought that norms of the Ukrainian language adopted in 1929 were dated and sounded weird to Ukrainian listeners. On the other hand, critics of Soviet orthography underlined that this version of the Ukrainian language was very russified and couldn't be used.

Spelling discussion of the second half of the XX century is an exciting and vital stage in developing the Ukrainian language. Disputes continued over the relevance of the so-called Kharkiv spelling of 1929 and the appropriateness of using the Soviet spelling, which many considered Russified. Although diaspora Ukrainians escaped the Russifying invasion of the USSR, they still failed to unify the norms of the Ukrainian language, so the spelling of independent Ukraine continued Soviet traditions. It practically did not use the achievements of diaspora linguistics.

Keywords: history of the Ukrainian language, orthography, Ukrainian diaspora in XX cen., russification, Radio Liberty.

В умовах російської військової агресії збереження української мови знову актуалізується. Мовні процеси, що відбувалися у середовищі української діаспори є важливим елементом в історії національної мови. Практика вживання мови серед закордонних українців є унікальною частиною національного лінгвофонду.

Метою статті є проаналізувати аргументи учасників дискусії, що тривала серед закордонних українців у 1940–1980-х рр. щодо вживання різних варіантів правопису української мови.

У представлений публікації досліджена досі не вивчена тема суперечок серед представників української еміграції другої половини ХХ ст. щодо вживання українського правопису в діаспорі.

Окремі проблеми пов'язані з історією української мови закордоном досліджувались мовознавцем Б. Ажнюком [1] та радянським дослідником Ю. Жмутенком [4]. Для підготовки статті були використані документи особових архівних фондів М. Демковича-Добрянського (голови української редакції Радіо Свобода), Р. Хом'яка (діаспорного журналіста-міжнародника), О. Горбача (відомого мовознавця), що зберігаються у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника

Контрольоване владою унормування правопису в радянській Україні, яке було складовою частиною асиміляційної політики, викликало природний спротив більшості зарубіжного українства. Мова, зокрема правопис, потрапили в сферу політичного протистояння. За альтернативу колонізаторському правописові було визнано так званий харківський правопис 1928–1929 рр. Він цілком відповідав популярній у діаспорі соборницькій національній ідеології, оскільки мав протягом певного часу офіційний статус і був чинним на всіх українських землях (на відміну від своїх попередників – регіональних та «авторських» правописів). Водночас він не був позбавлений серйозних вад та непослідовностей, що визнавали і мовознавці діаспори. Правописна анархія, зумовлена недостатнім знанням його правил та впливом друкованої продукції з етнічного материка, не одне десятиліття викликала занепокоєння і серед професійних філологів, і в ширших колах української громади. Як зазначав В. Манастирський, активний учасник правописної дискусії в 1960–1970-х рр., «трагедія харківського правопису в тому, що він має доволі оборонців, але не має практиків, охочих вивчити його і вживати». Видання, що були в опозиції до всього більшовицького, принципово не користувалися «радянським» правописом. Його вживали тільки нечисленні в діаспорі газети прокомуністичного спрямування [1, с. 2].

Самі ж українські емігранти часто іронізували над явищами інтерференцій у власній мові. Ще на початку ХХ ст. у діаспорних газетах часто вмщувалися пародійні «листи на батьківщину», у яких кількість лексичних запозичень з англійської мови, була навмисне збільшена з метою досягнення комічного ефекту. «Слава Ісусу Христу і словом “гало” вас поздоровляю. Тепер довідуся о вашім здоровлю і поведженню, “мі” здорова і “гут тайм” маю і “файно ворк”» [4, с. 11].

Отож харківський правопис таки не став «панацеєю» для українців. На західних українських землях під час німецької окупації (1941–1944 рр.), а також на еміграції, замість беззастережно вживати «знаменитий» правопис кожен учений, що в той чи інший спосіб був пов'язаний із правописною справою, робив власні корективи, уважаючи себе за «єдиноправедного» інтерпретатора харківського правопису. З цього приводу відомий історик О. Пріцак іронізував: «Під час німецької окупації в Галичині обов'язували реформи харківського правопису опрацьовані професором Іваном Зілинським. Після 1945 р. емігранти зі східних земель, а теж і дехто з галичан, відкинули ці реформи як “локальні” й “генерал-губернаторські”. Замість них вони створили кілька “єдиноправильних” варіантів, що себе поборюють» [16, с. 2].

У зв'язку з таким «правописним хаосом» доволі скептичними виглядали пропозиції, щоб котрась із українських наукових твердинь на Заході (Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українознавства, Українська вільна академія наук) приступила до опрацювання найновіших правописних норм української мови та затвердила правила єдині для всіх закордонних українців [21, с. 59].

У самій Україні від кінця 1920-х рр. більшовики відновили царську політику русифікації. Як відзначає дослідниця Л. Масенко: «Більшовицьке урядування у мовній сфері характеризувало рідкісне фарисейство, як і в інших царинах суспільного життя. На відміну від колишньої самодержавної практики, московський центр не вдавався до офіційних заборон української мови. Навпаки – пропаганда поширювала гасла про «невиданий розквіт національних мов у СРСР», про «гармонійну російсько-українську двомовність» тощо. Насправді ж московський уряд запровадив політику штучного зближення «братніх» мов – української та білоруської – з російською. Кінцевою метою мала стати реалізація проекту «триєдиного російського народу» [6]. На жаль, результати такої політики маргіналізації української мови відчутні і в сучасній Україні.

У незалежній Україні до 2019 р. використовувався правопис, затверджений ще у 1989 р. у преамбулі до якого зазначено, що він «продовжує традиції, закладені першим правописом 1946 р». Так званий перший радянський український правопис 1946 р. був уведений Народним комісаром освіти Української РСР П. Тичиною. Його проєкт був підготовлений групою наукових співробітників Інституту мови і літератури, створеного в м. Уфа на базі Інституту мовознавства, Інституту

української літератури імені Т. Г. Шевченка та інших вивезених у Башкирію українських установ. Тобто впродовж другої половини ХХ і початку ХХІ ст. українці користувались правописом, що був створений на території РСФРР та спеціально наближений до російської мови [14]. У 1961 р. набула чинності четверта редакція українського правопису, де українські правила наближено до «Правил русской орфографии и пунктуации», що вийшла друком 1956 р. [7, с. 34]. Та сама практика повторилася в 1970-х рр. У письменницьких колах розповідали, що призначений на посаду головного партійного ідеолога В. Маланчук на засіданні Співки письменників України зачитував список слів, заборонених до вжитку. У статтях тогочасних журналів, таких як «Мовознавство», «Комуніст України» та інших – викривали «прояви націоналізму на мовному фронті». Там вміщали чимало прикладів «шкідливих» слів та словотвірних категорій [6]. Саме за таке «зближення» української мови з російською частина української діаспори відкидала тогочасний правопис з УРСР.

Активний учасник правописної дискусії д.п. ХХ ст. історик та публіцист М. Демкович-Добрянський був залучений до розв'язання правописних проблем ще працюючи в Українському Центральному Комітеті (УЦК) під час Другої світової війни. Голова УЦК В. Кубійович відзначав, що «з приєднанням Галичини до Генеральної Губернії виринула потреба переглянути ще раз справу українського правопису, бо ж виявилось, що в нас тут і там помітні ще деякі, хоч і невеликі та несутні, відхилення від тих правописних правил, що їх установили впорядковані проф. д-ром І. Зілинським два видання “Українського правопису”, виданого в Кракові 1940 і 1941 р.» За ініціативи В. Кубійовича у Львові була скликана комісія, до складу якої увійшли видатні західноукраїнські вчені, мовознавці, педагоги, редактори: І. Зілинський, В. Сімович, В. Радзикович, М. Демкович-Добрянський, Г. Лужницький, О. Панейко. За результатами діяльності комісії у 1943 р. в «Українському видавництві» вийшла друком праця «Український правопис» [15]. Проте ці норми так і не стали канонічними та були відкинуті частиною закордонних українців.

М. Демкович-Добрянський, як у своїх публікаціях, так і в ефірі Радіо Свобода, теж звертав увагу на «зросійщення» української мови в УРСР, а однією з головних причин цього вбачав брак українсько-російських словників. На особливу увагу заслуговує стаття М. Добрянського «Чому зволікають публікацію 10-томного словника української мови?». Автор доводив, що російсько-український словник 1948 р. впроваджував тисячі російських слів в українську мову і пояснював це на власному прикладі: «Я слабо знаю російську мову. Тому читаючи російські тексти раз у раз заглядаю до словника. Та словник 1948 р. помагав мені мало. Бо часто траплялося, що російське слово цей словник на українському боці перекладає тим самим російським словом». Історик вважав, що найкращий український словник виходив за редакцією А. Кримського, проте його видання зупинила радянська влада. У Москві та Ленінграді діяли кілька видавництв, які спеціалізувались на словниках у той час як в УРСР таких не було, а самі книги були «занедбані і з поліграфічного боку» [12, арк. 31].

Український журналіст у діаспорі Р. Хом'як теж вказував на брак словників в УРСР посилаючись на Я. Славутича, професора канадського Університету Альберти: «Він навів приклад українсько-російського словника, який почав виходити у 1950 році накладом 75 000 примірників, і якого третій і четвертий том вийшов накладом 25 000 примірників у 1961 році. Д-р Славутич закінчив свою доповідь твердженням, що совети “знижують націю до етнографічного рівня щоб улегшити злиття націй”» [22, с. 3].

Відзначимо, що справу видання українсько-російського словника в УРСР критикував навіть поет М. Рильський: «Хто тільки не нарікає у нас на наших лексикографів, робота яких зосереджена в Інституті мовознавства АН УРСР. Чому, мовляв, так довго тягнеться справа з виданням шеститомного українсько-російського словника? Чому досі не перевидано в доповненому та виправленому вигляді російсько-український словник 1948 р.?» [17, с. 3].

Проблемами української мови цікавилися також і закордонні дослідники. Знаний діаспорний мовознавець О. Горбач в авторитетному журналі «Сучасність» (Мюнхен) написав рецензію на книгу «Сучасні тренди у лінгвістиці», зокрема на її том про східноєвропейські мови. Український науковець відзначав помилковість трактування мовних традицій українців з боку західних учених: «У німецького дослідника В. Кіпарського вражають декотрі дразливо фальшиві інтерпретації: мовляв, у 1930-их рр. в УРСР замінювано насильно польські слова української мови російськими (йдеться тут про задомашнений у німецькій славістиці погляд, ніби українщина різнилась від російщини головне полонізмами) [3, с. 108]. Відзначимо, що радянська влада вважала О. Горбача

поряд із Ю. Шевельовим «ідеологами українського буржуазно-націоналістичного мовознавства» і критикувала їхні дослідження.

Велику публікацію М. Демкович-Добрянський присвятив А. Багмету, українському академіку, який на межі 1950–1960-х рр. працював над синонімічним словником української мови та робив спроби його публікації в УРСР: «Академік Багмет упродовж багатьох років укладав синонімічний словник. Не міг знайти видавництва для словника, хоча М. Рильський дуже позитивно оцінив його труд». Київський журнал «Вітчизна» в 1959–1962 рр. у серії статей під назвою «Матеріали до синонімічного словника української мови», опублікував частину праці А. Багмета. Проте з приходом нового редактора «Вітчизна» перестала видавати «націоналістичний словник». У журналі навіть з'явилися статті-доноси зі звинуваченнями укладача в «теоретичній плутанині», невизначеності поняття синонімів, безсистемності тощо. Друкований донос подіяв: словник окремим виданням в Україні не з'явився. У 1969 р. письменник Д. Гринько розшукав рукопис словника, що його почав друкувати журнал «Україна». Проте в 1972 р. публікацію знову заборонили [10, арк. 3]. Доля «Матеріалів» А. Багмета наглядно ілюструє російську антиукраїнську політику з маргіналізації української мови.

У середовищі української діаспори популярним був словник Г. Голоскевича та його доповнене видання за редакцією О. Ізюмова (Нью-Йорк, 1952 р.), у якому збільшено загальну кількість слів у словнику до 60 тис. Словники Голоскевича/Ізюмова був «дітищем» харківського правопису 1929 р. Проте як сам правопис, так і словник Г. Голоскевича неодноразово піддавався критиці: «Повторюю думку деяких мовознавців. Словник Голоскевича вже при своїм народженні мав багато недотягнень і навіть грубих помилок... і він вже ... постарівся» [20, с. 5]. Погоджувався з цією думкою і М. Демкович-Добрянський: «Словника Голоскевича не вистачає нам із таких міркувань: в писанні іншомовних слів Голоскевич пішов за західноукраїнською традицією і подає вимови чужих слів з літерами «ль». Автор не провів у словнику ніякої системи логічно, тому словник має багато непослідовностей. У ньому нема сучасних термінологічних назв» [9, арк. 11].

М. Демкович-Добрянський вважав, що тогочасна літературна мова в Україні була результатом двох тенденцій – русифікаторської, яка хотіла зблизити нашу мову з російською і національної, яка змагалася за чистоту мови. Публіцист порівнював українську мову, з радянських видань «Вітчизна» чи «Літературна газета», з мовою української преси у вільному світі: «Українська мова в неволі КПРС чистіша за мову наших видань у вільному світі. Треба взяти до уваги той факт, що сьогодні в Україні з великим патріотизмом і відданістю працюють над піднесенням культури рідної мови. Тоді ясна відповідь, хто сьогодні рішає про чистоту і розвиток української мови: край чи еміграція». М. Демкович-Добрянський уважав, що радянський правопис слід визнати позитивним досягненням українського мовознавства, «бо він вводить порядок у літературне мовлення і писання» та не варто відкидати його повністю через «зросійщення» [9, арк. 18].

М. Демкович-Добрянський писав, що для того щоб підтримати ідейний спротив українського народу задля визволення від російського колоніалізму і національного поневолення треба говорити тією мовою, якою говорили українці в СРСР: «Якою мовою вони говорять, про це ми можемо дізнатись з творів кращих письменників, які дбають про свою мову, та з їхніх публікацій, головню періодичних, літературних журналів... Не наша справа й не наше право міняти що-небудь із основних рис української мови чи українського правопису. Але наш обов'язок – з сучасної української лексики добирати таких слів і фраз, які будуть найлегше зрозумілі нашим слухачам. За останні роки, коли нас нема в Україні, наша мова там розвивалась, збагачувалась, мінялась». М. Добрянський доволі оптимістично характеризував супротив русифікації в УРСР. Редактор вважав, що русифікаційні елементи в радянському правописі доволі легко ідентифікувати та усунути: «Не можемо викинути з української абетки літеру «г», хоч вона і з'явилася в українському письмі досить пізно (щойно наприкінці 16-го століття) і хоч роль її обмежена. Не можемо писати Гете, Груг, тільки Гете, Гріг, гава, Гюго, гніт, ганок, гудзик. Але пропаганда, еміграція, агітація, інтелігенція, агітація, інтелігенція, бо це цілком відповідає давній українській традиції... Не можемо писати Хемінгуей, Ейзенхауер, хоккей, тільки Гемінгвей, гокей, Айхенгауер». Вважалось, що в радянському правописі 1960 р. частина 3 (слова іншомовного походження) і частина 4 (правопис власних назв) – вимагали «обережнішого» ставлення, а в загальному М. Добрянський підкреслював, що черговий правопис був прогресом у порівнянні з правописами 1928 р і 1946 р. [9, арк. 20].

Проблемі русифікації УРСР була присвячена значна частина програм Радіо Свобода. У радіо-передачі «Українська мова й українська наука» (серія «Україна між минулим і майбутнім») автор

уважав, що Інститут кібернетики В. Глушкова не повинен видавати свою енциклопедію російською мовою: «Кожен історик науки залічить цей твір до здобутків науки російської. Бо в світі встановився такий порядок, що мова наукового твору вирішує питання, до науки якого народу залічити даний твір». М. Добрянський переконливо доводив, що під натиском радянської влади українська мова у точних науках занепадала. «Міжнародна книга» – союзна установа яка мала монополію на торгівлю радянськими книжками за кордоном, щороку випускала каталог «Нові книги України». Каталог реєстрував лише твори видані українською мовою: «Я переглянув каталог за шість років (1967–1972). Шукав книжок з математики. За 6 років я знайшов 19 книжок, переважно популяризаторського, не наукового напрямку. Всю математично-видавничу продукцію за 6 років ви могли б набути за 20 карбованців і 80 копійок». Історик із сумом зазначав, що впродовж 1967–1972 рр. Українська академія наук видала україномовних книг утричі менше аніж праць російською мовою [12, арк. 18]. «Міста України перетворено на лабораторію русифікації» – таку назву має інша програма про утиски української мови. У ній, зокрема, йшлося про те, що закордонні українці особливо були вражені «зросійщеністю» українських міст [12, арк. 21].

Закордонні українці завжди звертали особливу увагу на чистоту мови, як в друкованих виданнях так і в радіомовленні: «Окрема справа з чистотою мови, вимови і наголосу у наших радіопередачах. Ніде погана мова, вимова чи неправильний наголос не вражає так дуже вухо слухача як саме в радіопередачах, де для слухача, поза єдиним слухом, зачинені всі інші можливості сприймати образи і поняття. Тому українські автори текстів повинні звертати особливу увагу на чистоту мови, а диктори повинні мати добру українську вимову пильно слідкувати за правильністю наголосу» [19, с. 1]. Українські емігрантські кола часто критикували українську редакцію Радіо Свобода за вживання української мови з багатьма «русизмами» [23, с. 1]. Про цю проблему М. Добрянський писав в одному зі своїх листів: «Ми говоримо до земляків на Україні і ми повинні вживати їхньої мови, щоб наші пересилання до них не звучали їм так, як нам звучали українські газети Америки перед 2-ю Світовою війною». Саме тому всі програми редагувалися згідно з київським правописом. Автор із сумом відзначав: «Мова українців на еміграції – на жаль – відстала від розвитку мови на Україні... не можемо в радіопрограмі вживати емігрантських висловів – ЗДА [З'єднані Держави Америки – США. – Д. К.], жиди, особові авта, випуск ракети ті ін.» [9, арк. 11].

В авторитетному радянському журналі «Мовознавство» відзначалося, що українці на Заході звинувачували радянських філологів у русифікації української мови, проте самі вживали застарілий її варіант: «Яких принципів дотримуються автори з Мюнхена, Лондона, Нью-Йорка в боротьбі за культуру мови? Мова усіх без винятку буржуазно-націоналістичних видань далека від своєї природної чистоти. Є в ній і не освячені традицією вживання германізму і полонізму, і різні варваризми. Ось кілька прикладів: *сприємливо* для всіх, перший *здвиг* (тобто зібрання) українців в Австралії *стрільно, творило* (утворення), *виконав атентат*» [18, с. 42].

Громадсько-політичний діяч, публіцист та колишній співробітник Радіо Свобода І. Лучишин критикував за вживання «малоросійського» правопису як українську редакцію загалом, так і самого М. Демковича-Добрянського зокрема. У своєму листі до редактора І. Лучишин писав: «Прошу Вас берегти українську мову від її засмічування русизмами советськими штампами та змінити свій дотеперішній спосіб керівництва, щоб уможливити гармонійну, товариську співпрацю між усіма членами редакції». Автор листа наводив такі приклади «засмічування»: «У програмі з 6.4.60 писав «Представники Сов.Союзу заперечували проти обговорення цього питання»... (заперечувати можна щось); 12.9.60. «Сов.уряд надав Люмумбі певну кількість літаків, також сто вантажних авт» (замість : поставив); «Розквіт і благополуччя» (замість: добробут); «двотомну історію», а не двотомову, як досі писала українська редакція; «підвищення зручностей життя» замість: вигод життя... До 19 вересня 1961 року вся редакція писала лише слово «кляса», згідно з правописом 1929-го року. Але шефред. Добрянський вирішив впровадити до нашого лексикону лише «клас», мовляв, згідно з новим правописом, обов'язуючим в радянській Україні». Це мовляв ніяка не русифікація, бо «клас» вживає також проф. Огієнко. На мою думку, українців слово «кляса» не сердить» [11, арк. 2]. Традиційно, як і інші критики, І. Лучишин закликав не відступати від харківського правопису 1920-х рр.

У 1962 р. І. Лучишин надіслав свій мовознавчий аналіз українських радіопрограм до Філологічної секції НТШ у Нью-Йорку. Директор секції В. Лев погодився з багатьма зауваженнями щодо чистоти мови на Радіо Свобода: «Ваші зауваження за деякими винятками слушні. Між цитованими Вами словами є русицизми, яких не належить уживати, коли йдеться про передачу радієву за

залізну заслону нами українцями, що живемо у вільному світі і маємо обов'язок стояти на стороні чистоти і правильності української літературної мови. Нам треба співчувати тим нашим робітникам пера, що живуть під більшовиками у мусять приймати те, що їм накидають». Науковець уважав, що норми харківського правопису краще підходять «духові української мови» та рекомендував дотримуватись правил з книги репресованого мовознавця О. Синявського «Норми української літературної мови». [11, арк. 5]. Підтримав І. Лучишина і дописувач газети «Народна Воля» (Скрантон, США) І. Вовчух. Автор закидав головному редактору Радіо Свобода «насильне» усунення правопису 1929 р. «переконуючи американців, що «новий советський правопис і термінологія згідні з живою мовою українського народу» [2, с. 2].

У 1970 р. керівництво української служби Радіо Свобода звернулося до відомого мовознавця Ю. Шевельова щоб він здійснив фаховий мовний аналіз у радіопрограмах. Дослідник слушно підкреслював складність проблеми вживання «правильної» мови серед українських емігрантів: «Питання чистоти мови – є питання дуже складне для еміграційних авторів, тому що мова еміграції становить собою досить специфічну говірку, чи коли хочете жаргон, в якому поєдналися різно-територіальні традиції українські з впливами чужих мов, і позбутися цього часом не так легко, зокрема тут особливо небезпечні специфічно еміграційні вислови і слова, які досить рясно вживається у цих манускриптах» [13, арк. 5]. Філолог уважав, що мова українського радіо не мусить бути мовою еміграції, зокрема через домінування галицького варіанту правопису, який був абсолютно неактуальним на радянській Україні. У царині правопису і вимови в українських програмах, на думку вченого, можна було б використовувати деякі особливості української літературної мови, що не визнавались у радянській Україні. Насамперед він радив зберегти вимову «г», а не «ґ» в іншомовних власних назвах і в тих словах української мови, які не є чужими, як наприклад «ґанок»: «Я вважаю, що можна дотримуватися закінчення «сти», – а не «сті», як пишуть на радянській Україні. Натомість я вважав би, що треба погодитися з практикою радянської України, щодо роду чужих слів, наприклад, писати «візит», а не «візита»; «метод» – а не «метода.»» [13, арк. 4].

Відзначимо, що українські науковці в діаспорі активно домагалися визнання в українському правописі літери «г», яку відкидали радянські мовознавці. Я. Рудницький (президент українських канадських та американських наукових установ і товариств) у грудні 1969 р. надіслав меморандум англійською мовою до ЮНЕСКО в Париж у справі повернення букви «Г» українському правописові: «Ця буква – йшлося в меморандумі – існувала в українській абетці від 17 сторіччя, була насильно скасована в Советському Союзі в 1933 році і була одним з актів лінгвоциду сталінської ери в ССРСР» 5, с. 2]. Я. Рудницький понад 25 років збирав українські слова з буквою «г» і опублікував працю «Г – проскрибована буква в ССРСР» (Вінніпег, УВАН) в якій зібрано близько тисячі слів з «г».

Найбільше зауважень мав Ю. Шевельов до лексики українських радіопрограм. Наприклад, автори і диктори систематично вживали слово «ряд», «ряд питань» тощо. Мовознавець радив натомість вживати українське слово «низка», яке було зрозуміле в Україні хоча і було там відсунене на другий план. Замість «Керівництво Комуністичної партії» – краще було б казати «Провід Комуністичної партії», або «провідники»: «Керівництво має значення передусім дії, а не людей» [13, арк. 6].

Ю. Шевельов уважав, що мова українських радіопрограм здебільшого була правильна, проте «не можна її назвати багатою, не можна її назвати гнучкою». Аналізуючи скрипт М. Добрянського, Ю. Шевельов зауважив такі недоліки: «Непотрібне чуже слово «репрезентації», коли можна вжити слов'янського слова «представництва» або «представники». «Акція» в українській літературній мові має тільки одне значення – це уділ в якійсь кампанії. Автор тут має на увазі акцію в значенні процесу, дії. Накопичення іменників зовсім не потрібне. Читаю ще раз «заради успішного ведення акції на міжнародному терені». Це треба було сформулювати просто, «щоб успішно діяти на міжнародному терені треба створити». Далі «треба створити постійне тіло». Це калька з західних мов, яка не характерна для української мови. В юридичній українській мові «тіло» не вживається, отже треба було б сказати «треба створити постійну організацію». «Пресовий» такого слова в українській літературній мові немає. Автор пише «советський колоніалізм». Я не знаю чи слово «колоніалізм» відоме на Україні. Советський слухач більше звик до «колоніальна політика», «колоніальне гноблення» [13, арк. 5]. З огляду на майбутні радіопрограми М. Демковича-Добрянського та безпосередньо його листування з Ю. Шевельовим стає зрозуміло, що редактор прислухався до порад знаного мовознавця.

Цікава дискусія виникла у середовищі діаспорних публіцистів щодо правильного вживання числівника «дев'яносто» чи «дев'ятдесят». Публіцист О. Лотишка стверджував, що «дев'яносто» слово

«московське», і належить воно до тих слів, які «московські большевики пропихають... в українські видання». А за кордоном прорадянські «поплентачі» вживали це слово в своїх виданнях. Як аргумент О. Лотишка наводив словник Б. Грінченка який для числа «90» подавав «українську назву «дев'ятдесят'» [8, с. 5]. Колишній співробітник Радіо Свобода І. Лучишин публічно критикував українську редакцію та особисто М. Добрянського за вживання слова «дев'яносто». «Він звернувся до нашої стенографістки і спікерки за наказом усі мої “дев'ятдесят” переписати на “дев'яносто”. Я сприйняв цей вчинок як своєрідну деспотію» [11, арк. 5].

М. Добрянський приєднався до дискусії та вважав, що «дев'яносто» є питомо українським словом. Його вживали у своїх працях знані відомі мовознавці: Ю. Шевельов у книзі «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен 1951 р.), дослідники М. Грунський і П. Ковальов у книзі «Нариси з історії української мови» (Львів, 1941 р.). М. Добрянський наводив фахові аргументи на захист вживання слова «дев'яносто»: «І. Срезневський у своїх славних «Матеріалах до словаря древнерусского языка» подає як джерело до цього слова «Грамоту Бенка» тобто лист Бенка, «Старости Галицького і Снятинського», написаний у Коломиї 1398 р. В цей час не може бути ніякої мови про якісь російські впливи в Галицькому Покутті. Бо де ж тоді ще була росія?... Слово це реєструють такі словники нашої сучасної мови – Голоскевича (Правописний словник), Ізюмова (Правописний словник), Андрусіяшина (українсько-англійський), Онацького (українсько-італійський), Кузелі-Рудницького (українсько-німецький), Саластина (англійсько-український)» [9, арк. 8]. Публіцист свідомо покликався лише на небільшовицькі видання, а їх авторів аж ніяк не можна було зарахувати до «комуністичних поплентачів».

Правописна дискусія другої половини ХХ ст. є цікавим та важливим етапом у розвитку української мови. Суперечки тривали навколо актуальності харківського правопису 1929 р. та доцільності використання радянської орфографії, яку багато хто вважав зрусифікованою. Хоч діаспорні українці й уникнули русифікаторської навали часів СРСР, усе ж вони не спромоглися уніфікувати норми української мови, тому правопис незалежної України продовжував радянські традиції і практично не використовував здобутки діаспорного мовознавства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ажнюк Б. Еволюція української мови в діаспорі (етно- і соціолінгвістичні аспекти): автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 1999. 22 с.
2. Вовчук І. В чий інтересах від нас говориться? *Українське Народне Слово* (Пітсбург). 1962. 29 листопада. С. 2.
3. Горбач О. Критичний огляд мовознавства в УРСР. *Сучасність*. 1964. № 3. С. 107–108.
4. Жмутенко Ю. Українсько-англійські міжмовні відносини. *Українська мова у США і Канаді*. Київ, 1964. 267 с.
5. Заходи перед ЮНЕСКО в справі повернення букви «Ґ» українській абетці. *Новий Шлях*. 1969. 27 грудня. С. 2.
6. Коціра Х. Як СРСР репресував українську мову. Інтерв'ю з Ларисою Масенко. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iak-srsr-represuvav-ukrayinsku-movu> (дата звернення 22.10.2022).
7. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови ІХ–ХХ ст. Київ, 2020. 192 с.
8. Лотишка С. Звідки взялося слово «дев'яносто». *Народна Воля*. (Скрентон). 1961. 28 грудня. С. 5.
9. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (ЛННБ). Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «М. Добрянський. Дискусії про українську мову». 59 арк.
10. ЛННБ. Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «Словникові злидні в Україні». 9 арк.
11. ЛННБ. Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «Листи Лучишина Івана до М. Демковича-Добрянського». 8 арк.
12. ЛННБ. Відділ рукописів. Ф. 298 (М. Демкович-Добрянський). Спр. «Скрипти програм на Радіо Свобода за 1972 р.», 44 арк.
13. ЛННБ. Відділ рукописів. Ф. (Р. Хом'як). Спр. «Шевельов Юрій». 18 арк.
14. «Ми втрачаємо свою територію в мові». Розмова з А. Содоморою. URL: https://tvoemisto.tv/exclusive/pravylamy_lyubovi_do_movy_shche_nihto_ne_vyhovav_andriy_sodomora_135791.html. (дата звернення: 01.11.2022).
15. Постанови в справі українського правопису. URL: <https://zbruc.eu/node/75904> (дата звернення: 01.11.2022).
16. Прицак О. Наші правописні проблеми *Народна Воля* (Скрентон). 1978. 21 грудня. С. 2.
17. Рильський М. Словник і питання культури мови. *Радянська Україна*. 1963. 2 квітня. С. 3.
18. Тарасюк М. Їхні ідеологічні позиції (буржуазно-націоналістична преса про українську мову і мовознавство). *Мовознавство*. 1970. № 4. С. 39–49.
19. Українські радіопередачі і диктор. *Новий Шлях*. 1962. 15 вересня. С. 1.

20. Фесолович М. Тим разом не про культобмін, а про мову. *Наш Клич* (Буенос-Айрес). 1965. 8 липня. С. 5.
21. Харчун Я. Українська мова чи мова української еміграції? *Журнал*. 1978. № 5. С. 57–61.
22. Хом'як Р. Русифікація продовжується. *Свобода*. 1963. 16 червня. С. 3.
23. Чи голос вопіючого в пустині? *Українське життя* (Чикаго). 1969. 4 травня. С. 1.

References:

1. Azhniuk B. Evoliutsiia ukrainskoi movy v diaspori (etno- i sotsiolinhvistychni aspekty): avtoref. dys. ... d-ra filol. nauk. Kyiv, 1999. 22 s.
2. Vovchuk I. V chyikh interesakh vid nas hovorytsia? *Ukrainske Narodne Slovo* (Pitsburh). 1962. 29.11. S. 2.
3. Horbach O. Krytychnyi ohliad movoznavstva v URSR. *Suchasnist*. 1964. № 3. S. 107–108.
4. Zhmutenko Yu. Ukrainsko-anhliiski mizhmovni vidnosyny. *Ukrainska mova u SShA i Kanadi*. Kyiv, 1964. 267 s.
7. Kubaichuk V. Khronolohiia movnykh podii v Ukraini: zovnishnia istoriia ukrainskoi movy IX–XX st. Kyiv, 2020. 192 s.
8. Lotyshka S. Zvidky vzialosia slovo «devianosto». *Narodna Volia*. (Skrenton). 1961. 28.12. S. 5.
16. Pritsak O. Nashi pravopysni problemy. *Narodna Volia* (Skrenton). 1978. 21.12. S. 2.
17. Rylskiy M. Slovyk i pytannia kultury movy. *Radianska Ukraina*. 1963. 2.04. S. 3.
18. Tarasiuk M. Yikhni ideolohichni pozytsii (burzhuazno-natsionalistychna presa pro ukrainsku movu i movoznavstvo). *Movoznavstvo*. 1970. № 4. S. 39–49.
20. Fesolovych M. Tym разом не про культобмін, а про мову. *Nash Klych* (Buenos-Aires). 1965. 8.07. S. 5.
21. Kharchun Ya. Ukrainska mova chy mova ukrainskoi emhiratsii? *Zhurnal*. 1978. № 5. S. 57–61.
22. Khomiak R. Rusyfikatsiia prodovzhuietsia. *Svoboda*. 1963. 16.06. S. 3.
23. Chy holos vopiiushchoho v pustyni? *Ukrainske zhyttia* (Chykaho). 1969. 4.05. S. 1.

Отримано: 01.02.2023.

Прорецензовано: 13.02.2023.

Прийнято до друку: 21.02.2023.

e-mail: nazar.martyniuk@oa.edu.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-152-160

Мартинюк Н. Культурна дипломатія Світового Конгресу Українців як чинник популяризації України в світі (2014–2022). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острого, 2023. Вип. 34. С. 152–160.

УДК: 94(477).15

Назар Мартинюк

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ СВІТОВОГО КОНГРЕСУ УКРАЇНЦІВ ЯК ЧИННИК ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ УКРАЇНИ В СВІТІ (2014–2022)

У статті звернено увагу на роль закордонного українства в промоції України в світі. На основі аналізу різних напрямів діяльності Світового Конгресу Українців (СКУ)¹, зокрема Світової Ради Культури, прикладах роботи українських організацій – членів мережі СКУ, розповідається про форми і шляхи здійснення культурної дипломатії міжнародною координаційною надбудовою світового українства в 2014–2022 роках. Відзначено, що збереження української національної ідентичності, включення української історико-культурної спадщини в світовий контекст, популяризація української мови є чільними напрямками, в яких простежується культурна дипломатія СКУ.

Ключові слова: Світовий Конгрес Українців (СКУ), культурна дипломатія, дипломатія діаспори, українські громади, Україна, імідж, промоція, українська мова.

Nazar Martyniuk

CULTURAL DIPLOMACY OF THE UKRAINIAN WORLD CONGRESS AS A FACTOR OF PROMOTING OF UKRAINE IN THE WORLD (2014–22)

The article draws attention to the role of Ukrainians worldwide in the promotion of Ukraine in the world. The author characterizes the historiography and source base of the scientific problem. The issue of cultural diplomacy of the Ukrainian World Congress (UWC) is practically unexplored.

Based on the analysis of various directions of work of the UWC, in particular its councils, examples of the work of Ukrainian organizations-members of the UWC network, the forms and ways of implementing cultural diplomacy as an international coordination superstructure of Ukrainians worldwide in 2014–22 are discussed. The events after the end of the Revolution of Dignity, the beginning of Russian aggression against Ukraine, and the full-scale Russian military invasion of Ukraine became turning points for the conduct of various activities of the UWC. The world community paid special attention to Ukraine, and culture began to be used more seriously as a tool for promoting Ukrainian interests in foreign countries.

It was noted that the preservation of the Ukrainian national identity, the inclusion of the Ukrainian historical and cultural heritage in the world context, the popularization of the Ukrainian language are prominent areas of activity of the UWC, in which cultural diplomacy can be traced.

Marking of commemorative dates of Ukrainian history and culture by the UWC, the implementation of large-scale projects, and the support of cultural initiatives are discussed. It was emphasised on the changes that affected the mechanisms of implementation of cultural diplomacy of the UWC: the transition of events to the virtual space during the COVID-19 pandemic, the organization of actions with a wide representation of Ukrainian symbols after the full-scale Russian military invasion of Ukraine.

Conclusions have been made about the main forms of cultural diplomacy in the activities of the UWC, which are shown both at the level of work of its councils and at the level of work of organizations-members.

Keywords: The Ukrainian World Congress (UWC), cultural diplomacy, diaspora diplomacy, Ukrainians worldwide, Ukraine, image, promotion, Ukrainian language.

У сучасних міжнародних відносинах культура відіграє важливе значення та є одним із інструментів дипломатії. Культурна дипломатія спрямована на промоцію держави серед світової спільноти, налагодження, покращення та розбудову дво- та багатосторонніх зв'язків, що в свою чергу сприяє

¹ У статті використовується правопис назв СКУ / СКВУ, найменувань офіційних посад, структурних підрозділів та членів мережі СКУ відповідно до орфографічних особливостей їхнього написання в офіційних документах та на офіційних сайтах організацій / об'єднань.

досягненню політичних, економічних та інших цілей країни. В умовах російської воєнної агресії проти України вкрай важливо зруйнувати штучні міфи про українську історію, вигадані та поширені ворожою пропагандою, а також розвінчати стереотипи про український народ. Культура є містком для поліпшення відносин із іноземними державами, допомагає знайти спільні дотичні грані, цінності та точки взаємодії в процесі історичного розвитку.

Важливість культурної дипломатії для України обумовлена в «Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки». Відповідно до документа, її завданням є покращення впізнаваності України та її культурного розмаїття, формування позитивного ставлення іноземців до України. З метою досягнення цілей культурної дипломатії передбачається також координація та співпраця з різними державними установами, агентствами, громадськими організаціями, в т. ч. об'єднаннями закордонних українців [32, с. 11–12].

Діаспора є транснаціональним і соціокультурним явищем. Представники діаспори пов'язані з країною свого фактичного проживання (країною-реципієнтом) і державою свого походження (країною-донором). Діаспора може виконувати роль недержавного учасника міжнародних відносин і тоді безпосередньо можна вести мову про дипломатію діаспори (або ж діаспорну дипломатію). Остання може здійснюватися в співпраці з країною свого походження або ж без неї. Причому дипломатія діаспори може бути спрямована як для підтримки країни-донора, так і для боротьби з чинним у ній політичним режимом [3, с. 80–81]. Успішність діаспорної дипломатії залежить від низки чинників: матеріального становища діаспори, політичних прав у країні-реципієнті, чисельності, інституційної структури та ін. [3, с. 81].

Закордонне українство є важливим джерелом і рушієм для розвитку іміджевої політики України в світі, тому державі потрібно налагоджувати з українськими громадами співпрацю, ініціювати та координувати спільні проекти культурної дипломатії [23, с. 16–18, 46]. Українці зарубіжжя є носіями української культури та можуть відігравати роль амбасадорів України в світі. Українські громади, створені ними громадські організації в країнах поселення є учасниками громадсько-політичного життя і репрезентантами України перед іноземною спільнотою. Вони взаємодіють із органами влади, ЗМІ, суспільством і тому можуть сприяти підвищенню інтересу до України та підтримці її інтересів [32, с. 25]. Голова Товариства української культури в Угорщині Ярослав Хортяні влучно відзначила роль закордонних українців: «Світове українство – це культурна дипломатія, м'яка сила, адже ми завойовуємо серця тих народів, серед яких ми проживаємо. Ми навчилися жертвувати собою заради місії – нести правду про Україну» [22, с. 19].

Міжнародною координаційною надбудовою українських громад у діаспорі є Світовий Конгрес Українців (СКУ)², який у 2021 році відзначив своє 55-ліття. Він представляє інтереси більше 20-ти мільйонів українців у понад 60-ти країнах Земної кулі [22, с. 2]. У 2003 р. СКУ був визнаний Економічною та соціальною радою ООН як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом, а в 2018 р. – набув статусу міжнародної неурядової організації-учасника в Раді Європи [9, с. 4]. Серед ключових завдань СКУ: інтеграція української історико-культурної спадщини в світовий простір, зміцнення міжнародної коаліції на протидію російській агресії та дезінформації, збудова українських громад у діаспорі, збереження українських національних цінностей, зміцнення зв'язків із Україною, піднесення її іміджу в світі та ін. [22, с. 2]. Перелічені напрями роботи СКУ свідчать про реалізацію ним самостійної дипломатії, адже сприяють формуванню позитивного іміджу України серед іноземної спільноти та зміцненню її міжнародного авторитету. Між Кабінетом Міністрів України та СКУ було укладено Меморандум, який передбачає двосторонню взаємодію задля всебічної підтримки України [34].

Проблематика публічної дипломатії та її підвидів, зокрема й культурної дипломатії, в діяльності закордонних українців викликає дедалі більший інтерес в українському дослідницькому дискурсі. Про лобізм у діяльності української діаспори йдеться в наукових студіях Ірини Мусієнко. Вона аналізувала можливості української діаспори для лобіювання інтересів України та нарощування її «м'якої сили», акцентувала на тому, що цей процес має відбуватися з врахуванням безпосереднього потенціалу діаспори, геополітичних інтересів України, реальних умов у кожній країні чи регіоні [16, с. 282]. Водночас науковиця зауважила, що етнічний лобізм як інструмент зовнішньополітичного впливу в Україні ще не розвинувся, а присутність України в світі за допомогою діаспори як важливий ресурс

² У 1967 році було засновано Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), який в 1993 році, під час VI Конгресу СКВУ, було перейменовано на Світовий Конгрес Українців (СКУ).

задля просування державних інтересів ще недостатньо усвідомлений [16, с. 282]. І. Мусієнко також охарактеризувала вплив діаспоральної політики на європейське сприйняття України, зауваживши, що діяльність СКУ сприяє формуванню глобального українського простору [15, с. 56]. Під терміном «діаспоральна політика» вона розуміє політику держави, що спрямована на підтримку об'єднань діаспори / етнічних груп за кордоном, збереження етнічної ідентичності та культури і використання їхнього потенціалу для лобіювання інтересів і створення позитивного іміджу держави-донора [15, с. 54]. Розглядаючи українську культурну дипломатію в США, Наталія Мусієнко відвела значиму роль у її реалізації українським громадам [17]. Роль закордонних українців в українській публічній та культурній дипломатії з точки зору історичного та сучасного аспектів охарактеризувала Алла Атаманенко. Вчена наголосила, що тандем «закордонні українці» та «публічна / культурна дипломатія» існує вже багато років, а українські експатріанти реалізовували обидві моделі цих дипломатій: за участі держави та без неї [2, с. 59]. В іншій публікації А. Атаманенко висловила про необхідність вдосконалення роботи дипломатичних і консульських представництв, підтримку ініціатив закордонного українства та необхідності використання бажання молодих і активних українців за кордоном, котрі набули високого і значимого статусу в різних сферах діяльності (науці, бізнесі, культурі та ін.), допомогти Україні розповісти про себе світові [1, с. 12]. Як приклад наведено мережу «Global Ukrainians», засновану Віолетою Москалу. Мета цієї організації – стати мостом у ланцюжку «Україна – Європа – світ» для забезпечення інтересів України, використовуючи інструменти різних видів дипломатії (народної, культурної, наукової та ін.) [38].

Історія СКУ привертала увагу науковців раніше в руслі окремих аспектів. Анна Вахнянин вивчала безпосередньо ідею створення СКВУ [7]. Андрій Яців дослідив особливості підготовки та ходу роботи I Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) і зосередив увагу на його значенні в процесі консолідації світового українства [36]. Також він висвітлив особливості роботи VI Конгресу СКВУ, який був переломним моментом у діяльності Організації та окреслив нові цілі щодо підтримки України та подальшого її існування [37]. Руслан Сіромський розглянув діяльність Комісії прав людини СКВУ в 1970–1980-х роках [30]. Роль СКУ в процесах відновлення Незалежності України та підтримки її суверенітету розглядали Юрій Недужко [19] та Алла Кононенко [12]. У публікації А. Атаманенко та Наталії Матвійчук СКУ згадано при характеристиці публічної дипломатії закордонних українців як прояву дипломатії діаспор. Звернено увагу на одне з чільних завдань СКУ на сучасному етапі, яке полягає у підтримці європейських і євроатлантичних прагнень України та протидії російській агресії з метою відновлення територіальної цілісності нашої держави [3, с. 85]. Авторки також розповідають про форми здійснення культурної дипломатії українськими громадами і організаціями в світі [3, с. 89–91]. Леся Біловус на основі аналізу україномовної періодики США окреслила напрямки роботи СКУ як репрезентанта українства на світовій арені, вказала на його діяльність задля збереження української національної ідентичності серед молодого покоління, міжнародну підтримку України та ін. [5]. Наталія Бем вела мову про СКУ як центр об'єднання українців закордоння та його шляхи просування інтересів України в світі [4].

Значну роботу по вивченню та висвітленню історії СКУ було проведено Міжнародним інститутом освіти, культури та зв'язків із діаспорою (МІОК) Національного університету «Львівська політехніка». До його 50-ліття (2017 р.) МІОКом було підготовлено низку проектів. Особливий інтерес для науковців і практичну цінність має виставка «Світовий Конгрес Українців. Вчора, сьогодні, завтра», яка була презентована в різних містах України та світу. За її матеріалами було підготовлено відповідний тематичний веб-ресурс [27]. Віртуальна виставка яскраво, чітко та логічно, але доволі стисло, ілюструє різні віхи діяльності СКУ, розповідає про його структуру, ради та комісії, проведені Конгреси, містить фото та документи тощо.

Усе ж культурна дипломатія СКУ в наявних працях висвітлена опосередковано та майже недосліджена. СКУ відіграє значиму роль як промоутер української культури в світі та допомагає у поширенні правдивої інформації про Україну. Розгляд культурної дипломатії в діяльності СКУ є важливим для пошуку та розробки подальших шляхів розвитку дипломатії та зовнішньої політики України, її взаємодії зі світовим українством. Відсутнє вивчення проблеми обумовлює актуальність пропонованого дослідження.

Джерелами для вивчення цієї теми є матеріали XI Конгресу СКУ (24–27 листопада 2018 р., Київ, Україна), річні звіти СКУ, а також доступні публікації та повідомлення на офіційному сайті

Організації та в його соціальних мережах. Зауважимо, що на час написання статті ще не опубліковано річний звіт про діяльність СКУ за 2022 рік, що дозволило б його використати як джерело.

Метою статті є простежити та висвітлити форми і механізми реалізації Світовим Конгресом Українців культурної дипломатії в 2014–2022 рр. Нижня хронологічна межа обґрунтовується розвитком подій після завершення Революції гідності, початком російської агресії проти України, а верхня хронологічна межа сягає наших днів і розгортання повномасштабного російського воєнного вторгнення до України. Ці події стали переломними і для ведення різних напрямів діяльності СКУ. Світова спільнота з особливою увагою звернула свій погляд на Україну, а культура почала серйозніше використовуватися як інструмент просування українських інтересів у зарубіжних державах.

Одним із ключових завдань СКУ, з моменту його заснування, є збереження українцями своєї ідентичності. Це є визначальним у процесі їхньої самоідентифікації та пов'язуванні свого походження з Україною [1, с. 8]. На цьому напрямі роботи було зроблено наголос вже в ході I Конгресу СКВУ (12–19 листопада 1967 р., Нью-Йорк, США), а пізніше воно займало чільне місце ще з перших кроків новоствореної Організації. Крім того, СКУ від початків своєї діяльності намагався через культуру поширювати знання про Україну в світі.

Ідея створення СКВУ, скликання та проведення його I Конгресу викликала неабиякий резонанс серед українців західної діаспори, українських діаспорних ЗМІ [36, с. 390]. До дат проведення Конгресу готувалися різні події, серед яких були і мистецькі виставки. Наприклад, Об'єднання Мистців Українців в Америці (ОМУА) готувало виставку українського образотворчого мистецтва [36, с. 391]. Як інформувалося до початку роботи Конгресу, СКВУ мав би дбати про виховання своїх земляків в українському дусі, а особлива вага надавалася б збереженню української культури і мови в країнах поселення. Крім того, СКВУ мав стати рушієм змін задля викорінення значних масивів дезінформації про Україну, які були поширені в західних наукових колах [36, с. 391–392].

2–7 липня 1993 р. в Торонто (Канада) відбувся VI Конгрес СКВУ. Під час його роботи було прийнято нову назву – Світовий Конгрес Українців (СКУ). В новому Статуті йшлося, що завданням СКУ є збереження української національної духовності, мови, культури та надбань українців поза межами України [37, с. 1381].

Загалом треба відзначити, що Конгреси, які проводилися СКУ кожні п'ять років (останній відбувся в 2018 р.), були чинником єднання українських громад і організацій з усього світу та одним із факторів, що допомагав покращувати співпрацю з Україною. Конгреси супроводжувалися насиченою культурною програмою.

На сьогодні структура СКУ включає різні ради, комісії, комітети, програми, кілька десятків українських організацій-членів у зарубіжних країнах, а також низку асоційованих членів і українських громад у різних державах із якими підтримується зв'язок. Відповідно до Статуту Організації її члени діляться на кілька груп: 1) Постійні учасники (мають право голосу) та 2) Асоціативні учасники (не мають права голосу). Постійні учасники мають ще один поділ: 1) Постійні учасники категорії А (Українські крайові центральні репрезентації в країнах, де кількість українців становить більше 100 000 тис. осіб і Світова Федерація Українських Жіночих Організацій – СФУЖО) і 2) Постійні учасники категорії Б (Українські крайові центральні репрезентації в країнах, де кількість українців менша, ніж 100 000 тис. осіб, Українські церкви, Європейський Конгрес Українців (ЕКУ), Українські світові організації) [9, с. 247–248]. Загалом можна виокремити такі групи членів: Українські крайові центральні репрезентації та ЕКУ, Світові надбудови українських крайових репрезентацій, Українські крайові організації та СФУЖО. У звітах СКУ різних років бачимо поділ організацій із прописом за даними критеріями [20; 10] або ж за географічним показником (по регіонах світу) [9].

Важливу роль у процесах реалізації культурної дипломатії СКУ простежуємо в діяльності Світової Ради Культури (СРК СКУ). Її мета полягала в репрезентації української культури в світі, збереженні її надбань, координації діяльності організацій-членів СКУ у сфері культури та інформуванні закордонних українців про визначні події української культури [20, с. 159; 25]. Провідними завданнями цього підрозділу були реалізація різних мистецьких акцій, в т. ч. благодійних (збір коштів для родин «Небесної сотні», потерпілих під час протестів і війни на сході України), фінансування видавничих проєктів та ін. [25]. На сьогодні Світової Ради Культури немає в переліку програм, рад і комісій СКУ, про що свідчить відповідний розділ на офіційному сайті Організації [21]. Можемо припустити, що згортання активної роботи ради пов'язано із відходом у засвіти її багатолітньої очільниці Анни Кісіль (1960–2020), котра також була Головою СФУЖО та Другим Віцепрезидентом СКУ.

Голова СРК брала активну участь у різних подіях, які стосувалися культурного життя в діаспорі, а також представляла СКУ на мистецьких заходах в Україні та Канаді. 28 лютого 2017 р. у Торонто (Канада) відбулася зустріч голови СРК Анни Кісіль, члена ради Олега Лесюка та провідників української громади Торонто з міністром культури України Євгеном Нищуком. Серед питань, які були обговорені, йшлося про створення електронної бази культурних цінностей, які пов'язані з історією та культурою українського народу та знаходяться за межами України [20, с. 159]. До виконання цього завдання мали бути долучені українські закордонні дипломатичні представництва. Культурну дипломатію в діяльності СРК СКУ за серпень 2013 – листопад 2018 рр. простежуємо на основі аналізу матеріалів XI Конгресу СКУ та вбачаємо у: реалізації значимих проєктів, покликаних відзначити пам'ятні дати історії України, популяризувати її культуру; організації різного типу мистецьких імпрез; проведенні благодійних акцій та марафонів; наданні фінансової підтримки для реалізації культурних ініціатив та ін. [20, с. 159–170]. Праця СКУ по поширенню знань про Голодомор 1932–1933 рр., визнанні його геноцидом українського народу світовими державами, ознайомленням із історією цієї чорної сторінки історії України також супроводжувалася проведенням культурних заходів. Однак питання ролі СКУ в інформуванні світу про Голодомор потребує окремого вивчення, тому розглядати в контексті даної публікації ми його не будемо.

Яскравим прикладом культурної дипломатії СКУ є мистецький проєкт «Монументальна Шевченкіана», реалізований в 2014–2018 рр. під патронатом СКУ в 15 країнах світу. На урочистих відкриттях експозицій були присутні представники українських громад, Посольств України, офіційні представники місцевих влад [20, с. 161–162]. У межах іншого проєкту – «Тарас Шевченко. Пісенний «Кобзар». Хорова Шевченкіана» – СРК в 2017 р. фінансово підтримала видання «Пісенний Кобзар» (три томи) і «Моя хорова школа» у рамках Всеукраїнського мистецького проєкту «Україна співає Кобзаря». Оскільки на Шевченкову поезію написано понад 3 тис. музичних творів, реалізація цього проєкту сприяла популяризації поетичної спадщини Кобзаря та української хорової музики в світі. Під час Річних загальних зборів СКУ в 2017 р. делегати від українських громад із мережі СКУ отримали по одному комплекту цього видання [20, с. 163]. В 2018 р. СРК підтримала випуск музичного альбому «Пісенний Кобзар»³ [20, с. 164]. СРК з 2008 року підтримувала проєкт історико-археологічних і архітектурних досліджень міста Батурин [20, с. 164].

У 2015–2018 рр. голова СРК СКУ Анна Кісіль очолювала Організаційний комітет благодійного марафону «Діти Торонто – сиротам в Україні». Головним організатором цього заходу була Міжнародна організація українських громад «Четверта хвиля» у співпраці з різними мистецькими та громадськими організаціями Торонто [20, с. 164]. Також надавалося сприяння проведенню міжнародного турне танцювального ансамблю «Барвінок» (Торонто, Канада). Концерти цього творчого колективу відбулися в низці країн Європи, а завершилися в Посольстві України в Німеччині [20, с. 165].

У добу пандемії COVID-19 механізми реалізації культурної дипломатії СКУ не припинялися, а набули нових форм, зокрема йдеться про популяризацію української культури у віртуальному просторі та перехід багатьох заходів в онлайн-формат. СКУ виступив ініціатором кількох Інтернет-флешмобів і акцій, активно поширює відомості, цікаві факти, тематичні вісники та ін. до пам'ятних дат української історії на своєму офіційному сайті, YouTube-каналі та в соціальних мережах, що дозволяє охоплювати більшу аудиторію читачів⁴. Зокрема, це стає можливим завдяки формі написання та подачі Інтернет-публікацій, які мають зрозумілий, чіткий публіцистичний та науково-популярний характер. Крім того, на сайті СКУ висвітлюються новини про відзначення українськими громадами в світі значимих подій для української історії та культури. Таким чином, можемо стверджувати, що на допомогу здійсненню культурної дипломатії використовується також інструментарій цифрової дипломатії. Відзначимо також те, що новини / публікації про культурні імпрези, інформація про їхню організацію, результати проведення поширюється різними іноземними мовами, що

³ Як зазначено в матеріалах XI Конгресу СКУ, велася робота, щоб ці альбоми отримали всі делегати та гості Конгресу [20, с. 164].

⁴ 1) Офіційний сайт СКУ: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/>

2) Facebook: <https://www.facebook.com/UkrainianWorldCongress>

3) Instagram: <https://www.instagram.com/uwcongress/>

4) Twitter: <https://twitter.com/UWCongress>

5) YouTube: <https://www.youtube.com/user/UkrWorldCongress/videos>

дозволяє інформувати іноземну спільноту про той чи інший захід. Таким чином до них долучаються представники українських громад та громадяни країн поселень.

Значимою датою в 2021 році було відзначення 150-річчя з дня народження Лесі Українки. Для учнів суботніх шкіл СКУ створив відеоролик «Мандрівки з Лесею», де представники мережі СКУ розповідали про місця, які відвідувала Дочка Прометея [22, с. 16; 29].

Помітною віхою роботи СКУ стало започаткування глобального віртуального форуму «Єднаймося Україною», який проводився в 2020 і 2021 рр. Захід ознайомив майже мільйонну аудиторію із усього світу з працею СКУ, внесок Організації в процеси відновлення незалежності України, досягненнями українців у різних регіонах Земної кулі [22, с. 16].

Після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, робота СКУ спрямована на всебічну підтримку України: фінансову, гуманітарну, інформаційну та ін. Під час численних акцій, маніфестацій, протестів українських громад у світі майоріла українська символіка, мас-медіа, офіційні ЗМІ країн-реципієнтів наповнюються відомостями, які допомагають протистояти брехливій російській дезінформації [28]. Світова спільнота по-новому відкриває Україну, закордонні українці всіляко підтримують вимушених українських переселенців, допомагають адаптуватися до життя в нових країнах. Українські біженці фактично теж стають амбасадорами України в різних державах світу, адже до них особливо прикута увага місцевої влади. Культурний фактор також не залишився осторонь. Члени мережі СКУ надалі проводять культурно-мистецькі заходи в руслі українських народних традицій та звичаїв, залучають до них вимушених переселенців. Це сприяє збереженню української етнічної ідентичності, а також допомагає в розбудові «українського світу» в країнах-реципієнтах.

Вагомий внесок у культурну дипломатію закордонного українства можна простежити також і на рівні організацій-членів СКУ. У межах однієї публікації неможливо висвітлити багатогранну діяльність українських громад, об'єднань і організацій із кількох десятків держав світу. Українські громадські організації за кордоном – члени мережі СКУ, не лише підтримують і відгукуються на загальні акції, які пропонуються від координаційних рад і комітетів, але активно проводять власні заходи. Їхні форми є різноманітними: літературні / музичні вечори, читання поезій, лекторії, показ відеосюжетів, марафони, покладання квітів до пам'ятників, відзначення пам'ятних дат історії України, проведення українських вечорів у дусі народних традицій, організація та проведення Днів української культури / Днів України, фестивалів тощо. Всі ці події сприяють збереженню української ідентичності, вихованню молоді в руслі українських традицій. Важливо, що до них також долучаються громадяни країн поселень, що в свою чергу слугує промоцією України в очах іноземців. Наведемо кілька прикладів у розрізі стислого огляду діяльності членів мережі СКУ з різних регіонів світу.

У Центральному Домі Союзу Українців у Великій Британії (СУБ) відбуваються різні мистецькі імпрези: виставки, презентації книг, лекції та ін. Це місце є свого роду комунікаційною платформою, де зустрічаються не лише надбання української культури, а й відбуваються виставки європейських митців. Там було проведено виставку «Грузія – Україна – Європа», участь у якій взяли представники дипломатичної місії Грузії у Великій Британії. У грудні 2014 року в співпраці з британським журналістом і продюсером Філіпом Райтом (Philip Wright) було організовано виставку «Ukrainian's Myth and Magic», де було представлено роботи молодих українських художників [20, с. 214]. Помітною подією була виставка в березні 2017 року «Lessons From The Past. Marking 100 Years Since the Ukrainian Revolution» («Українська революція 1917–1921: уроки минулого»). Відкрили виставку Посол України у Великій Британії Наталія Галібаренко та голова СУБ Петро Ревко. Експозиція містила безліч фотографій, офіційне та приватне листування, прижиттєві видання В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри та ін. [20, с. 214].

Конгрес українців Естонії (КУЕ) також займається активним пропагуванням української культури, співпрацює з Посольством України в Естонській Республіці, місцевими органів влади, ЗМІ та громадськістю [10, с. 182]. Наприклад, популярними є майстер-класи із писанкарства⁵. Особливу

⁵ Майстер-класи з писанкарства традиційно перед Великоднем організовує Центр української культури (м. Таллінн), який входить до складу КУЕ, а також інші українські об'єднання та товариства. Традиційним є майстер-клас для дружин акредитованих в Естонії дипломатів [10, с. 182]. Про організовані майстер-класи в Таллінні публікується інформація на офіційному сайті Посольства України в Естонській Республіці [13].

увагу КУЕ приділяє функціонуванню Українського музею в м. Кохтла-Ярве⁶. Регіон, у якому він розташований, є переважно російськомовним, а наявність там цього музею сприяє утвердженню української культури. Виставки, які проводяться Музеєм у різних куточках Естонії, користуються популярністю серед місцевих жителів. КУЕ порушував питання про підтримку діяльності Музею, зокрема під час візиту Президента СКУ Євгена Чоля до Естонії в 2017 р. воно обговорювалося під час низки зустрічей з офіційними особами [10, с. 183].

За 2013–2018 рр. завдяки зусиллям Асоціації «Українці Казахстану» (АУК) в Павлодарі в ефірі обласного радіо вийшли 60 україномовних передач «Українська родина», в яких висвітлювалися новини з України, йшлося про життя української діаспори, а слухачі мали змогу ознайомитися з історією України, біографіями відомих українців, звичаями українського народу. Як зазначається в звіті АУК, що входить до матеріалів XI Конгресу СКУ, за цей період також було оприлюднено 88 публікацій в періодичних виданнях України, Казахстану та США про побут українців у Казахстані. Художні колективи українців беруть активну участь у різних творчих конкурсах, офіційних урочистостях тощо (у 2015 році вокально-інструментальний ансамбль бандуристів «Чарівні струни»⁷ виступав у резиденції Президента Казахстану «Аккорді» під час офіційного візиту до країни Президента України Петра Порошенка) [20, с. 237–238].

За ініціативи Президента СКУ Павла Грода в 2022 році було створено Фонд розвитку громад та адвокації, головними цілями якого є розбудова українських громад у світі, формування правдивого іміджу України та її народу, інформування про українську історію та культуру [35]. Існування цього Фонду допоможе членам мережі СКУ реалізовувати власні ініціативи по промоції України та розвитку «українського світу» в країнах свого поселення.

Важливим вектором роботи СКУ є збереження та популяризація української мови. Спільно з Уповноваженим із захисту державної мови Тарасом Кременем, Національною комісією зі стандартів державної мови СКУ слідкує за дотриманням Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» на офіційному рівні, в мас-медіа тощо [22, с. 6]. СКУ пильно відстежує мовне питання та рішуче виступає проти політизації на його ґрунті та послабленні позицій української мови як єдиної державної [26]. Президія Світової Наукової Ради СКУ в 2003, 2006 і 2007 рр. висловлювала протести проти застосування російської мови, її легалізацію в усіх сферах суспільного життя та оголошення другою державною [14, с. 248–255]. Навчання української мови в університетах світу та розробка тестів для її акредитації входять до сфери роботи Світової Координаційної Виховно-Освітньої Ради (СКВОР) СКУ [24]. СКУ привітав Українсько-Бразильську Центральну Репрезентацію, яка входить до його мережі, із затвердженням української мови як офіційної муніципалітету Прудентополіс у Бразилії [33]. Проект Закону про це та його обґрунтування було підготовлено очільником Репрезентації, Віцепрезидентом СКУ Віторіо Соротюком [33].

Отже, СКУ є глобальним голосом світового українства та чинником його консолідації. В його діяльності ми чітко простежуємо різноманітні заходи, спрямовані на збереження української національної ідентичності в країнах поселення українців, а також різні форми культурної дипломатії, що сприяють включенню української історії та культури в світовий контекст, плеканню української мови, ознайомленню населення приймаючих країн з Україною, її історією, традиціями, культурою. Форми та методи реалізації культурної дипломатії СКУ є різноманітними: проведення масштабних акцій та імпрез світовими радами, програмами, комітетами, а також на рівні членів мережі СКУ; організація благодійних акцій; надання фінансової підтримки для культурних ініціатив; залучення іноземної аудиторії до заходів культурного і мистецького спрямування. Культурна дипломатія СКУ зазнавала змін відповідно до викликів часу: пандемії COVID-19 та розгортання повномасштабної російської агресії. Водночас, вона була спрямована на протидію російській дезінформації та пропаганді, поширенню правдивих знань про Україну.

⁶ Приватний Український музей в м. Кохтла-Ярве було відкрито 21 жовтня 2014 року. Його засновницями є Тетяна Івушкіна та її мама Наталія Гвоздьова. Вони обоє родом із Дніпропетровської області. Керує Музеєм Т. Івушкіна. У 2013 р. вона зареєструвала і очолила Українське земляцтво «Два кольори». Саме на його базі спочатку, як музейний куточок, функціонував Музей. Офіційний статус йому було присвоєно 11 липня 2017 року [17]. 2 жовтня 2019 р., під час Днів української культури в Естонії, відбулося відкриття Музею. У події взяли участь представники закордонного українства Естонії, співробітники Посольства України в Естонській Республіці, місцевої влади м. Кохтла-Ярве, Міністерства культури Естонії та Інтеграційного фонду Естонії [6].

⁷ Зазвичай кожна українська громада має власні колективи художньої самодіяльності, які беруть участь у подіях обласних асамблей народу Казахстану, фестивалів національних культур [17, с. 237]. Вокально-інструментальний ансамбль бандуристів «Чарівні струни» діє в Павлодарі.

Питання дослідження культурної дипломатії в діяльності СКУ потребує подальших наукових студій, зокрема детальнішої характеристики роботи в цьому напрямі членів його мережі. Крім того, наукового опрацювання вимагає питання діяльності СКУ в розрізі різних видів публічної дипломатії: наукової, освітньої, цифрової, спортивної та ін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Атаманенко А. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2015. Вип. 23. С. 7–13.
2. Атаманенко А. Роль закордонних українців в українській публічній та культурній дипломатії: історичний і сучасний аспекти. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 29. С. 54–65.
3. Атаманенко А., Матвійчук Н. Публічна дипломатія закордонних українців як прояв дипломатії діаспор. *Публічна дипломатія: навчальний посібник*. Київ ; Острог, 2021. С. 80–94.
4. Бем Н. Технології просування інтересів України Світовим Конгресом Українців. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53296/1/%D0%9C_3.2_%D0%A1%D1%82%D1%80.%20172-178.pdf (дата звернення: 25.01.2023).
5. Біловус Л. Світовий Конгрес Українців на шпальтах української діаспори США (після 1991 р.) – напрям роботи для збереження національної ідентичності. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2017. № 2 (4). С. 197–209.
6. В Естонії пройшли Дні української культури до відкриття Українського музею в Кохтла-Ярве. *Українформ*. 2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2812307-v-estonii-projsli-dni-ukrainskoi-kulturi-do-vidkritta-ukrainskogo-muzeu-v-kohtlaarve.html> (дата звернення: 25.01.2023).
7. Вахнянин А. Шлях до єднання: ідея створення Світового Конгресу Вільних Українців. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2021. № 6/48. С. 395–407.
8. Вітаємо з Днем українсько-канадської спадщини!. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. 2022, 7 вересня. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/vita%20d1%94mo-z-dnem-ukra%20d1%97nsko-kanadsko%20d1%97-spadshhini/> (дата звернення: 24.01.2023).
9. Збірник звітів Світового Конгресу Українців. 17–18 жовтня 2020 р. 259 с.
10. Збірник звітів Світового Конгресу Українців. 6–8 вересня 2019 року. Берлін, Німеччина. 334 с.
11. Кампанія СКУ #StandWithUkraine – від Нью-Йорка до Таллінна. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. 2022, 24 січня. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/standwithukraine-vid-nyu-jorka-do-tallinna-akcziyi-svitovyh-ukrayinskyh-gromad/> (дата звернення: 24.01.2023).
12. Кононенко А. «Світовий Конгрес Українців» у контексті підтримки суверенітету України та непорушності її кордонів. *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 129–133.
13. Майстер-клас з розпису писанок у Центрі української культури м. Таллінн. *Офіційний сайт Посольства України в Естонській Республіці*. 2015, 27 березня. URL: <https://estonia.mfa.gov.ua/galleries/1452-majster-klas-z-rozpisu-pisanok-u-centri-ukrajinskyoji-kulyturi-ntallinn> (дата звернення: 25.01.2023).
14. Матеріали до історії Світової Наукової Ради при Світовому Конгресі Українців / ред. Л. Винар, А. Атаманенко; упоряд. А. Хеленюк. Нью-Йорк; Торонто; Острог, 2011. 388 с.
15. Мусієнко І. Діаспоральна політика та її вплив на європейське сприйняття України. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 15. С. 54–57.
16. Мусієнко І. Етнічний лобізм як інструмент нарощування «м'якої сили» України. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2013. Вип. 77. С. 280–283.
17. Мусієнко Н. Українська культурна дипломатія в США: актори і ролі. *Агора*. Київ, 2016. Вип. 16: Зброя та культура як чинники зовнішньої політики України. С. 90–96.
18. Наші за кордоном: Приватний Український музей м. Кохтла-Ярве (Естонія). *Diplomat. International Media Group*. 2019, 25 квітня. URL: <http://diplomat.media/2019/04/25/nashi-za-kordonom-privatnij-ukra%20d1%97nskij-muzej-m-kohtla-arve-estoniya/> (дата звернення: 25.01.2023).
19. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття). Луцьк, 2009. 618 с.
20. XI Світовий Конгрес Українців (25–27 листопада 2018 р.). Звіти 2013–2018. Київ, 2018. 484 с.
21. Програми. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/programi-ua/> (дата звернення: 24.01.2023).
22. Річний звіт Світового Конгресу Українців – 2021. Торонто; Київ; Брюссель; Нью-Йорк, 2021. 23 с.
23. Розумна О. Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи: аналітична доповідь. Київ, 2016. 53 с.
24. Світова Координаційна Виховно-Освітня Рада. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/programi-ua/skvor/> (дата звернення: 24.01.2023).
25. Світова Рада Культури в розділі «Ради і Комісії СКУ». *Світовий Конгрес Українців. Вчора, сьогодні, завтра. Виставка присвячена 50-літтю Світового Конгресу Українців / ідея та виконання – Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка»*. URL: <http://uwc.mio.k.lviv.ua/rady-i-komisiyi#gallery-9> (дата звернення: 24.01.2023).
26. Світовий конгрес українців застерігає владу від підтримки законопроекту Бужанського про мову. *Радіо Свобода*. 2020, 15 липня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sku-proty-zakonoproiektu-buzhanskoho/30728915.html> (дата звернення: 24.01.2023).

27. Світовий Конгрес Українців. Вчора, сьогодні, завтра. Виставка присвячена 50-літтю Світового Конгресу Українців / ідея та виконання – Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». URL: <http://uwc.mio.k.lviv.ua/> (дата звернення: 23.01.2023).
28. Світові українці єднаються у підтримці і боротьбі з російською агресією. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. 2022, 8 квітня. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/svitovi-ukrayinczi-yednayutsya-u-pidtrymczii-i-borotbi-z-rosijskoju-agresiyeu/> (дата звернення: 24.01.2023).
29. Світові українці святкують 150 років з дня народження Лесі Українки. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. 2021, 25 лютого. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/ukrainians-around-the-world-celebrate-the-150th-anniversary-of-lesya-ukrainkas-birth-2/> (дата звернення: 24.01.2023).
30. Сіромський Р. Діяльність Комісії прав людини Світового Конгресу Вільних Українців (1970–1980-ті роки). *Eminak*. 2020. 3 (31). С. 234–242.
31. СКУ відзначає 31 річницю референдуму про Незалежність України. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. 2022, 1 грудня. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-vidznacha-d1%94-31-richniczuu-referendumu-pro-nezalezhnist-ukra%97ni/> (дата звернення: 24.01.2023).
32. Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки. 32 с.
33. Українська мова стала офіційною мовою муніципалітету у Бразилії. *Укрінформ*. 06.10.2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3328110-ukrainska-mova-stala-oficijnou-movou-municipalitetu-u-brazilii.html> (дата звернення: 24.01.2023).
34. Уряд та Світовий Конгрес Українців підписали Меморандум про співпрацю. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України*. 2020, 10 грудня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-ta-svitovij-kongres-ukrayinciv-pidpisali-memorandum-pro-spivpracu> (дата звернення: 25.01.2023).
35. Фонд розвитку громад та адвокації. *Офіційний сайт Світового Конгресу Українців*. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/fond-rozvitku/> (дата звернення: 24.01.2023).
36. Яців А. Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: на шляху до консолідації світового українства. *Народознавчі зошити*. 2019. № 2 (146). С. 387–402.
37. Яців А. Шостий Світовий Конгрес Вільних Українців: дискусії про місію та майбутнє. *Народознавчі зошити*. 2018. № 6 (144). С. 1376–1384.
38. Global Ukrainians Network. *Офіційний сайт «Global Ukraine»*. URL: <https://www.global-ukraine.org/about-us/details> (дата звернення: 23.01.2023).

References:

- Atamanenko A. Zakordonne ukrainstvo ta Ukraina: problemy ta perspektyvy vzajemovydosyn. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2015. Vyp. 23. S. 7–13.
- Atamanenko A. Rol zakordonnykh ukraintsiv v ukrainskii publichni ta kulturnii dyplomatii: istorychni i suchasni aspekty. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky»*. Ostroh, 2019. Vyp. 29. S. 54–65.
- Atamanenko A., Matviichuk N. Publichna dyplomatia zakordonnykh ukraintsiv yak proiav dyplomatii diaspor. *Publichna dyplomatia: navchalnyi posibnyk*. Kyiv; Ostroh, 2021. S. 80–94.
- Bem N. Tekhnolohii prosuvannia interesiv Ukrainy Svitovym Kongresom Ukraintsiv. URL: https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/53296/1/%D0%9C_3.2_%D0%A1%D1%82%D1%80.%20172-178.pdf (дата звернення: 25.01.2023).
- Bilovus L. Svitovi Konhres Ukraintsiv na shpaltakh ukrainskoi diaspori SShA (pislia 1991 r.) – napriamy roboty dlia zberezhenia natsionalnoi identychnosti. *Problemy vsesvitnoi istorii: naukovyi zhurnal*. 2017. № 2 (4). S. 197–209.
- Vakhnianyn A. Shliakh do yednannia: ideia stvorennia Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukraintsiv. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istorii*. 2021. № 6/48. S. 395–407.
- Kononenko A. «Svitovi Konhres Ukraintsiv» u konteksti pidtrymky suverenitetu Ukrainy ta neporushnosti yii kordoniv. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2016. Vyp. 19. S. 129–133.
- Musiienko I. Diasporalna polityka ta yii vplyv na yevropeiske spryiniattia Ukrainy. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2014. Vyp. 15. S. 54–57.
- Musiienko I. Etnichni lobizm yak instrument naroshchuvannia «miakoi syly» Ukrainy. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, 2013. Vyp. 77. S. 280–283.
- Musiienko N. Ukrainska kulturna dyplomatia v SShA: aktyori i roli. *Ahora*. Kyiv, 2016. Vyp. 16: Zbroia ta kultura yak chynnyky zovnishnoi polityky Ukrainy. S. 90–96.
- Nashi za kordonom: Pryvatnyi Ukrainskyi muzej m. Kokhtla-Yarve (Estoniia). *Diplomat. International Media Group*. 2019, 25 kvitnia. URL: <http://diplomat.media/2019/04/25/nashi-za-kordonom-privatnij-ukra%D1%97nskij-muzej-m-kokhtla-yarve-estoniya/> (дата звернення: 25.01.2023).
- Neduzhko Yu. Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh – pochatok 90-kh rokiv XX stolittia). Lutsk, 2009. 618 s.
- Rozumna O. Kulturna dyplomatia Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy: analitychna dopovid. Kyiv, 2016. 53 s.
- Siromskiy R. Diialnist Komisii prav liudyny Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukraintsiv (1970–1980-ti roky). *Eminak*. 2020. 3 (31). S. 234–242.
- Yatsiv A. Pershyi Svitovi Kongres Vilnykh Ukraintsiv: na shliakhu do konsolidatsii svitovoho ukrainstva. *Narodoznavchi zoshyty*. 2019. № 2 (146). S. 387–402.
- Yatsiv A. Shostyi Svitovi Kongres Vilnykh Ukraintsiv: dyskusii pro misiui ta maibutnie. *Narodoznavchi zoshyty*. 2018. № 6 (144). S. 1376–1384.
- Global Ukrainians Network. *Ofitsiyni sait «Global Ukraine»*. URL: <https://www.global-ukraine.org/about-us/details> (дата звернення: 23.01.2023).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Атаманенко Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Бардецький Андрій – голова Міжрегіональної громадської організації «Дубенський археологічний осередок» (м. Дубно).

Близняк Микола – кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Боряк Тетяна – кандидат історичних наук, дослідниця історичного факультету Вільнюського університету (Литовська Республіка).

Годжал Світлана – кандидат історичних наук, старший лаборант кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Кравець Данило – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаніка (м. Львів).

Кучеров Геннадій – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т.Г.Сосновської НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» (м. Кам'янець-Подільський).

Мартинюк Назар – аспірант Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Матвійчук Наталія – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Михальчук Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Палилюцько Оксана – кандидат історичних наук, в.о. завідувача кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності імені Т.Г.Сосновської НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут» (м. Кам'янець-Подільський).

Пшеничний Юрій – кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно (м. Дубно).

Симонович Дмитро – аспірант Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Синяк Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Скакальська Ірина – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (м. Кременець).

Скиданова Антоніна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник університету Фрібура (Швейцарська Конфедерація).

Смирнов Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Сопельняк Анастасія – аспірантка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (м. Харків).

Стопчак Микола – доктор історичних наук, професор кафедри права Вінницького торговельно-економічного інституту Державного торговельно-економічного університету (м. Вінниця).

Трофимович Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри історії ім. проф. М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Трофимович Лілія – кандидат історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

Юшук Тетяна – аспірантка Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Яремчук Олександр – студент магістеріуму Національного університету «Острозька академія» (м. Острог).

Наукове видання

**НАУКОВІ ЗАПИСКИ НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
«ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
СЕРІЯ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»**

ВИПУСК 34

Головний редактор *Володимир Трофимович*
Відповідальний за випуск *Андрій Смирнов*
Комп'ютерна верстка *Наталії Крушинської*
Художнє оформлення обкладинки *Катерини Олексійчук*

Формат 60x84/8. Ум. друк. арк. 18,83. Наклад 100 пр. Зам. № 10–23.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «Times New Roman».

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Виготовлено ФОП Свиначук М. В.
Тел. (+38068) 68 35 800, e-mail: 35800@ukr.net.